

BIZARR PERCEK

VÉGZETES SZERELMEK

IRTA

PEKÁR GYULA

BUDAPEST

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2014
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-615-5472-32-9 (online)
MEK-13479

TARTALOM

I. RÉSZ BIZARR PERCEK

Zogan (1250. Kr. e.)
Az amazon királynő (330. Kr. e.)
Adelghisa (680.)
Florinda (711.)
Bertha (813, karácsony éjjelén.)
A világ vége (999 dec. 31. éjfél.)
Doctor Seraphicus (1273.)
Lélekjelenlét (1277.)
Tetemkoronázás (1360.)
A kőszobor vendég (1370.)
A kékszakállu herceg (1440.)
Az asztrológus (1480.)
Borgia Lukrécia (1501.)
Őrült Johanna (1506 dec. 20.)
Vertugadin (1572 aug. 24.)
Megbabonázás (1572 aug. 18.)
Stuart Mária (1587 febr. 18.)
Az anya szeme (1595.)
A nürnbergi parancs (1650 febr. 14.)
Nehéz akta (1661.)
Montespan ur (1669.)
A legszebb rubintok (1671.)
Grande Mademoiselle (1681.)
Nász a jégpalotában (1739.)
Őrült Iván (1741 nov. 25.)
A kis princesz (1769.)
A jó diák (1772.)
Pardon! (1793 okt.)
Alba hercegné. (1799.)
A Rákóczi-induló (Lombardia, 1859.)

II. RÉSZ VÉGZETES SZERELMEK

Héloise és Abélard
Guillems de Cabestainh troubadour halála
Petrarca és Madonna Laura
III. Henrik és Condé hercegné
Ninon és Villiers Abbé
Mademoiselle de Lespinasse
George Sand és Chopin
Balzac és Hanska grófné

I. RÉSZ
BIZARR PERCEK

Zogan
(1250. Kr. e.)

Evohé Maha Mai, Te Mindenek Anyja, üdv neked, sokemlőjű, termékeny Nagy Istennő, ki, nevezzenek bár a kisebbik Ázsia százharminc nyelvén Bendisnek, Britomartisnak, Kybelének, Nin-Machnak, Artemisnek, egy szent akarattal uralkodol Asszonyország felett: hódolat neked a diadalmas asszonyok s a leigázott férfibarmok Nagy Urnőjének ez ünneplő ephesusi szent éjszakán! Te vagy a hold és a föld istennője a Nap és a tenger férfi isteneivel szemben. Te vagy a Hold Leányainak a védője, a nyugatról agyarkodó hellén Napfiak ellen... no de azért mára, a kutyacsillag, a Sirius hónapjának e hévteli legszentebb éjszakájára, a béke nevében ők, az ellenséges férfiországok is hadd legyenek hivatalosak Ephesusba. Köszönet, ugy-e, Napfiak és csak vigyázva, tisztelettel, de nyitott szemmel lépünk be a csodák embermillió, kincses Ephesus városába: a Zogant fogjuk látni...!

Nyugaton épp legördül a samosi hegyeken a napkorong s izzó aranyát a tenger olvadó szafirjába önti, - keleten a havas Tmolus-bérc áll őrt; lenn a parti völgykatlanból sziporkázó ködként árad fel az ünneplő Ephesus bujameleg, kábító lehellete s ezalatt az ezerillatu gőz-felhő alatt, akár egy túlfűtött kemence, liheg, zúg, morajlik az óriási város. Fojtott sikolyok az ezernyi utcák ki-kigyuló világai közül, a balzsamos légben sóhajok úsznak, csókok pihegnek, kacajok ölelkeznek. Ott tulnan a bástyás sardesi kapu sötétlik, mellette az amazon-kaszárnya, azon túl a szent negyed, a papi város, a Nagy Istennő szerelemmel áldozó hatezer papnőjével... Nosza, hamar lépünk be a méhkasdíszes magnéziai kapun Asszonyország fővárosába. Ám ne csodálkozz, férfitestvér: nézd a vámot... biborszegélyes talárban mind nő a tisztviselő! Még a mezei munkát is asszony végzi itt. Hol a férfi? Induljunk csak az ötemeletes, függő-kertes házak közé ékelt szűk utcákon, - nézzetek be az ablakokon: a férfi otthon ül, fon, sző, ipart üz, főz, meg a gyerekekre vigyáz. És semmije sincs, legfeljebb a szerszám az övé, minden az asszonyé s ha az asszony meghal, akkor is csak a leányok örökölnék utána, úgy bizony! Ott egy férj, gyerek a karján... de nem a magáé, hanem a nővére fiacskája az. Hja, furcsa ez itt Asszonyországban; férj és feleség nem laknak együtt, hanem kiki a maga édesanyjánál marad; itt az anya a fő, ő a családfő: itt nincs atyafiság, csak anyafiság van, vagyis csak az anyai rokonság számít. A férj ellátogat egy-egy futó csókra a feleségéhez... persze, ha gyermek születik, azt nem a férj kapja meg, hanem a feleség bátyja neveli. A férj? Ő is nevel gyereket, de ő meg a maga otthonában, a maga nővérének a gyereket neveli... Furcsa, furcsa, de csak tovább, férfitestvér, ezen a divatos, kirakatos, fényes magneziai utcán! Vadul hömpölyög a szerelemmel ünneplő sokadalom. Köztük nagy komolyan taláros asszonyok sétálnak: nőkövetek, nő-kormányzók, nő-bírák, nő-tábornokok; balkézrel köszönnek s baljukban fogják arany, ezüst, réz, koráll vagy elefántcsont öklü jogarbotjukat. Köszöntik az érkező külföldi előkelőségeket, kik megannyi drágaköves hordágyakon suhannak tova. Im' itt jönnek: Priamus, az ifju trójai királyfi; Tutamhammon, Egyiptom hercege; a ninivei főtábornok, a fonatos szakállu Tartan; a kilenc cyprusi király; a huszonkét Kheta felség s a syr tengerpart tizenkét fejedelme... köztük Abibál, a filiszteus herceg, Sodoma és Gomorra királyai s a lángvörös Manasseh, Judea koronás örököse... Mindezek hódolva jönnek, hogy szerelmükkel a Maha Mai szent papnőit keressék fel s mentől dúsabb ajándékokat hagyjanak náluk a szentély számára. De nemcsak ők, az előkelő ephesusi leányok is felkeresik e nagy éjen a szent negyedet; sietnek ők is fehér függönyös gyaloghintóikban, mert mielőtt Asszonyország leánya örök hűségre egy férfi-férjet venne maga mellé, a Nagy Istennő parancsából jogot nyer arra, hogy életében egyszer szabadon másokat is ölelhessen...

Széditő sokadalom! Itt a Szakállas Astarte temploma körül legfényesebbek a tyrusi és egyiptomi üzletek: az amethiszt-szin techelettől a tüzes fekete argamanig a tizenháromféle

bibornak mindenféle azur, hyakint, viola és vérszinű szövetárnyalatai pompáznak a kirakatokban, - van itt thulei borostyánkő, memphisi vászon, gileadi balzsam... A sidoni Tebnith fodrász műhelyéből épp egy fiatal lakodalmas pár lép ki, - a nő férfiruhában s arcára bajusz van festve, a férfi csupasz képpel, nőruhában; kezükben csókamulett és arany gránátalmácska ragyog. Mennének a Szakállas Astarte templomába, de a tömeg árja félre sodorja őket. Nő a kiáltás: „félre, félre, a királyok királya, a Zogan jó...!”

Hamar, most ágaskodj s a falhoz lapulj, férfitestvér! Fűlsiketítő lármával gázoló részeg tömeg hömpölyög utcahosszat, jön a világváros mámoros rabszolgacsőcseléke, mert hisz a Nagy Istennő évi ünnepének e nagyhete voltaképp az ő évi nagy ünnepük is. Rabszolga-ünnep, vagyis igazában az asszonyuralomtól legyőzött, a nőktől leigázott férfi őslakók groteszk ünnepe... Ősi hagyomány: ez alatt a szenthét alatt a rabszolgák nemcsak szabadok, hanem egyáltalán minden szabad nekik. Először is „királyt”, „rabszolgakirályt”: Zogant választhatnak, - meg is választják maguk közül... ott van, ott jön a magasra emelt drágaköves selyem hordágyon és nézzétek, mily fonákul áll rajta a borral leöntött szennyes bibor s félrechapott koronájával mily bárgyun pöffeszkedik a puffadtképű részeg fickó! Igen, a Zogan erre a hétre királyi jelvényeket, koronát, sőt királyi hitvest is kap az Omphale királynő legfelségesebb lyd véréből, - im’ teljes fejedelmi pompában ott a kacagó szép Ada hercegnő mellette! A Zogan a nagyhét alatt vele jár, vele dőzsöl, mindenütt ingyen eszik-iszik városszerte, de rajta kívül még annyi szent papnőt vihet kíséretében, ahányat akar... ott vannak, ott lejtének vagy harmincan mögötte. Így él, így uralkodik a Zogan egy álló hétig, aztán az utolsó legszentebb éjen, mikor a csillagkutya kikel a vízből s Sirius-szemével felpillantván, a göncöl két kereke közt a teli holdra láthat, - e szent percben egyszerre vége a dicsőségnek: a rabszolgák újra rabokká lesznek s a Zogan máglyára kerül. Oh, tudja ő ezt előre, azért utolsó este, így holdkeltekor, már rendesen holtrészeg szokott lenni. Lárma, zivaj; elvonulnak; a kacagó szent papnók kis holdsarló alakú kiflisüteményt: „holdat dobnak” mindenfelé: „*jer nemun*, te nyájas, *jer ongka*, kedvesem, a fényes hold szent nevében...”!

És nő az örjögés, tombol a menet, immár tizezreket vonszol uszályában maga után. Ott Ephesus szívében, a Tantalus-téren aztán örvénnyé kavarodik az emberár. Középen az égő máglya, körülötte csillagos zekés gyalog amazonok táncolják a szilaj *pekten*-táncot. A királynők s az egyéb vendég felségek emelvénnyel nézik a látványt. No most! A Zogan hordágya a máglya elé ér, - Ada hercegnő, ki egy hétig aláztatos és engedelmes hitvesszolgája volt a rabszolgakirálynak, most felugrik s kacagva nagyot rug a holtrészeg fickón. Ez a jel! A Zogannak leesik koronája, az aranyserleg kiperdül ernyedtt ujjai közül s flótaszó, tympanonhang, bronztányér-tapsolás közepette a Maha Mai megabyz papjai rontanak elő. Rajta-rajta! Felkapják a rémülten éledő rabszolgakirályt s a máglyára vetik. Üvöltő jajszó, de hamar elful, belevész az ujjongó Asszonyország diadalmasan vijjogó örömkialtásába:

- Napfiak, im’ ebben az évben is újra legyőztünk benneteket!

Indul a vad tömegtánc a máglya körül. Közben a szent papnók megaera-dühvel véresre korbácsolják a Zogan ocsudó népét. Az egyheti szabados dőzsölés után jön a fekete leves; futva menekül a szerencsétlen rabszolgahad vissza előbbi szégyenletes pária-állapotába... A Zogan „özvegye”, a szép Ada hercegnő, ott áll a máglya előtt; mosolyog s kidaris-koronás aranyhaját lángvörösre festi a tűz fénye. Omlik már, az égett tetemre roskad az üszkös farakás. A hercegnő megfordul, lopva tán egy könnycseppet törül ki szeméből, aztán ceremóniásan borul le a Hold főpapnőjének aszott alakja elé. Az agg papnő fejére teszi két kezét:

- A Maha Mai nevében tiszta vagy újra: érintetlen, - az ő tűzhalála megtisztított. És dicsőség a Napfiakat eltíró nagy ephesusi Hold istennőnek!

Az amazon királynő (330. Kr. e.)

Evohé!... És ő, a makedon Nagy Sándor, csak megy előre a dicsőség útján, hogy még ifju életében istenné legyen a halandók közt. A hellén istenek már-már féltékenyek reá s az Olympus szirtes tetejéről kajánul néznek utána... Ott vágat a győztes Alexandros, üzi keletnek Dárius serege romjait s amerre csak elhalad, nő a mythos a hős körül: szobrai már a templomokba kéredzkednek s e szobrok apollói szépségű ifju Heraklesnek ábrázolják őt. Ez arca és teste mása, - így ismerik, így látják őt a Fama fáklyájának a fényénél a kisebbik Ázsia: Phrygia, Lydia, Paphlagonia népei. És így, sőt még ennél is szebbnek képzelik el Nagy Sándort Amazonországbán.

Furcsa világ, mesés birodalom ott a Fekete-tenger déli partján a Thermodon-folyó torkolatánál. Nincs itt férfi, ha csak nem nyomorított rab mesterember; nők az urak, harcos kegyetlenséggel ők uralkodnak Themyskira fővárosukban. Vitézi lovas némberek, kik a férfigóg ellen nem egyszer Athénig száguldtak már; ők alapították Smyrnát, Ephesust; ők a Hold Leányainak a védőserege a Nap Fiai ellen s Trója alatt is csak az egy Akhilles tudta legyőzni Penthesilea királynőjüket. Gyűlölik a férfiembert, de szerelmétől azért nem tartózkodnak. E célból minden tavaszi hold első Adonis-éjére akmoni szent ligetükbe invitálják a szomszédos népek kipróbáltan vitéz ifjait, hogy tőlük gyermekeket szerezzenek. Napokig tart e mézes nászidő s ezalatt minden amazonleány, ki már legalább három férfiellent ölt, jogot nyer férfi ölelésére. Hazatérvén aztán, anyává lesznek: a fiugyermekeket megölik, a leányoknak pedig jó előre leégetik a jobb mellét, hogy az ijjonásnál, fegyverforgatásnál majdan szabadabban mozoghassanak. És hogy ezzel a bélyeggel örökre amazonok maradjanak...

Im' tavasz van ismét; a Thermodon partján nyílik a myrtus, jön az adonisi mézes örömidő! A harcos leányok virágot szedni vértet oldanak és suttogva érdeklődnek: „Ki lesz a férjünk ez idén? Bythinia, Kappadokia, avagy Skythia, Arménia ifjai keresnek-e fel minket?” Felnéznek a királynői zigurath-palota függőkertjeire: „Mégse dönt a felség!? Fel, ő hozzája!”

Holdacskás zeke, csillagos nadrág, a világszép Thalestris királynő ott áll koronás phryg-sipkában s az előtte fehérő márvány Nagy Sándorban gyönyörködik. Alig hallja a szót, fenhangan tovább álmodozik:

- Hősök hőse, te, életedben már isten, te vagy egyedül méltó, hogy a párom légy... Nos, mit akartok? Szót se! Arra feleljetek, jön-e már, közelg-e a makedon király? Ő tudja, hogy itt vagyunk, üzentem neki: itt vagyok - ölni vagy ölelni kész! Nos?

Csend. Mosoly: „A makedon sereg, felség? Elvonultak az Akmon-hegy alatt, ide se néztek...” Villan a Thalestris szeme, az ajkába harap:

- Lóra, leányok, utána csak azért is! Jösztek én vélem úgy mint háromszázan. Csak az ő véréből való leány mentheti meg a hanyatló amazonbirodalmat!

Nosza, fényes diszben indul a királynő. Harcolva vágat sok ellenséges férfiországon át, huszonöt napig bolyong, míg végre Hyrkania határán meglátja a makedon tábor ragyogását. Követére követ jő, ki ámulva nézi a Thalestris félholdalaku ezüst pajzsát s kétélű ezüst csatabárdját. A királynő kicsi kis piros csizmájával előbbre ugratja skytha lovát:

- Urad elkerülte országomat, félne tán? Itt vagyunk, utána jöttünk. És ha nem félne...?

A követ tiszteleg:

- Mit akarsz, óh, királynő? Harcot?

- Azt. De Adonis édes harcát. Utódot királyodtól! Mondd meg Alexandrosnak: ha leány lesz, magamnál tartom, ha fiu, trónja örököséül neki visszaadom...

A követ megcsókolja a Thalestris párduckacagányának aranykörmeit s elvágat. Félóra múlva az amazonok csengve-bongva robognak át a makedon táboron. A királynő földre pattan a földi isten biborsátra előtt; szive dobog, im' látni fogja végre az Apolloszavu új Heraklest! Nyilik a biborfüggöny, - a világ ura Thalestris elé lép.

Perzsa pompa; gyöngyös talárban ott áll Alexandros s meglepetten tekint a hatalmas termetű vitézi nőre. Nézi őt Thalestris is, asszonyszemmel, hosszan, figyelmesen méregeti. És arcára felleg borul. Kiábrándultan sóhajt: hogyan, ez az alacsony, jelentéktelen alak lenne a hősök hőse, a földi isten? Lehet Sándor, de nem az a „nagy”, akit ő magának megálmodott... Egeket tölthet be a férfidicsőség, de ami földi benne, abban asszony szeme sohse csatlakozhat...

- Mi lelt, királynő? Szólj, felelj!

- Semmi. Csak megcsalt a híred. Külömbnek képzeltelek...

Annyi győzelem után az első kudarc! De - pletykál a tudós Justinus - Thalestris azért mégis Sándornál maradt úgy mint tizenhárom napig. Aztán, bár Alexandros tartóztatta, sőt magával hívta hadjárataira, az amazon királynő mégis ürügyet keresett s bánatos csalódottan hazatért Themyskirába. Egy év múlva meghalt. És vele rombadőlt a dicső amazonbirodalom. Épp mert utóda nem maradt...

Adelghisa
(680.)

Finis Romae, finis mundi... jaj neked, boldog Itália, mint vizbefulót nyel el téged a *turba gentium*, a népvándorlási istenitélet barbár áradata. Góthok, vandálok, herulok, rugok, longobardok... dagadva ömlik a szörnyű emberfolyam az Apennineken át, láng a folyása, kard a villámlása, a tüztengerből már csak a Trajánok üszökkel pörkölt márvány diadalivei magaslanak a füstös égnek. Futnak a kis fekete korcs rómaiak az északi szőke germán óriások elől, kik igazában azt a mámorító hevű, bűbájos déli napot üzik, mely végre is édesen bágyasztja és állítja meg őket. Itt vannak a narancsérlelő paradicsomi ígéretföldön, nosza komolykodó nagy gyerekekként öltöznek a császári bibor tépett rongyaiba s a szentélyek rablott arany-auresoláit kanyarítják a fejükre hercegi koronának. Ma még véreskezű pogány szörnyetegek, holnap már Caesart utánczó felkent fejedelmek, - élnek és élveznek, pikkelypáncélos óriás gyikokként a napban sütkéreznek...

Fut a sok korcs római, de futnak a Bizancba detronizált, kifosztott Róma antik istenei is. Világgá széled Jupiter udvara, menekül Mars, elbuvik Mercur, csak az egy Vénus asszony mer maradni. Ő persze asszony és persze arra kíváncsi, vajjon a tagbaszakadt szőke barbár óriások tudnak-e szeretni? Ott bujkál Campania myrtuslombos, illatos völgyében s kicsi fiát, Ámort küldi kémszemlére. A szárnyas gyerek szájtátva bolyong ajzott arany nyilacskájával s a forró ormok olajfái, fügelombjai mögül leskelődik: nini, ott lenn a mosolygó sikon a szőke óriások ép cyclopi várfalat építenek az egykori római Benevento köré. Kész már a tornyos, lőréses longobárd hercegi palota, innen a vitulanoi magaslatról ép a magas, vörös breccia fallal védett fejedelmi kertjébe látni bele. A régi római kert, tán valamelyik Lucullus pálmás, magnoliás kis édene zöldel ott; a kis paradicsomon a langyos vizű Calore-folyócska kéklően kigyózik által. Mily elmésen, szeszélyesen kanyarog, míg végre egy virágos, napos tisztáson tóvá, carrarai márványmedencévé szélesedik... A kis Ámor lábujjhegyre áll, sőt utóbb fel is mászik a fügefára, hogy csak annál jobban lásson. Szemét mereszti: a magnolia-lomb alól egy dúsan omló aranyhajjal ékes nőalak lép a fürdőbe vezető márványlépcsőre s láttára még a tavaszi nap káprázata is szinte csak annál jobban tűzbe jön. Szól Ámor, a szárnyas gyerek: „Szép, Jupiter atyámra, oly szép, akárcsak az én édesanyám!” Azzal vár és tovább leskelődik. A földi istennő éldelegve veti magát a vízbe s a nap kedvtelve pergeti keblén a habok gyöngyét. Szolgálónői a lepedőkkel, az aranyöltönnyel, a smaragdos övvel s a lilimos kis házi koronával a parton állanak. Egy öreg hang, tán az ősz édesanyja, sürgeti: „Jer már, Adelghisa, hej, meglátszik, hogy Sicardo nincs itthon, urad, herceged már rég kikergetett volna a vízből!” Kacaj a fürdőből: „Hohó, anyám, uram, hercegem ma nem parancsol nekem, ma én vagyok az ura fürdöm örömének, - mialatt Sicardo a vaskoronáért Milanoval harcol, helyette, mint fejedelem, Beneventóban én parancsolok, ugy bizony!”

Tréfa, nevetés, vidáman folyik az évődés... Egyszerre sikoly. Metsző, lázadó, tiltó, parancsoló, - a hercegné sikolya. Adelghisa ép a partra lépett volt, ott áll kápráztató meztelenségében a lépcső márványfokán s mialatt feltüzött hajának omló aranyzuhatagját ismét a vállára ereszti, hirtelen szégyenkezve csuklik össze. Arcába szökik a vér. Éva-mozdulattal kapja fürtjeinek hullámozó palástját maga elé s lihegő dühvel mutat a szemben levő tulsóparti sűrű lomb felé. És hangja most már fejedelmi haraggal vijjog:

- Hah, ki az!?!... Egy férfi!... Trombita, őrség, fogjátok meg!... Ott van, ott bujkál a mirtus mögött, a ciprustörzsek között... Látott, meglesett a gaz! Jaj neki, bárki is, halál a felségsértő, vakmerő szemtelenre!

Szól a trombita, rohan az őrség, indul a hajtóvadászat. A lomb alatti sötétből viadal nesze: kardcsattogás, dulakodás, halálhörgés hallatszik. Erős legény, veszedelmes hős lehet, ime, hárman is, öten is vérezik már omló testükkel a mirtusbokrok fehér virágait... De lefogják végre, hozzák láncokban. A hercegné öltözött már; jön koronásan a magnolia-árnyas márvány-nyugházacskából s ahogy a tavaszi fényben kiegyenesedik, a nap tetszelegve futtatja végig káprázatát aranypalástján. Keble emelkedik az indulattól, ahogy a béklyózott vakmerőre mered: ökle szorul, ökle tágul, egy percre szinte a körmével tépné ki azokat az ő szépségeit élvezett, az ő bájait bitorolt szemtelen szemeket... Hát nagyok azok a szemek, nagyok és kékek és most is majd elnyelik Adelghisát. Hatalmas termetű, nemesen szép fiu a lihegő rab. Vasinge, fegyvere idegen, de az ő szava is longobárd és göndörösen omló haja zöldesre van festve, ami csak próbált hőst és nemest illet. Áll, szinte fölénytel mosolyog; kihívóan állja a hercegné dühödt szidalmait:

- Gaz nyomorult, gyáva pimasz... Ki vagy te?
- Senki. Láthatod fegyveremen: egy spoletoi közvitéz...
- Hazudsz!

Adelghisa fürkészőn nézi:

- Én láttalak már... hah, persze hogy az vagy: te a spoletoi Arnulf herceg fattya vagy. Igen, az vagy, a hirhedt lator: Grimoald! Hogy kerülsz, hogy merészkedel ide!?

Villan a fiu szeme. Lenéző mosollyal mustrálja őreit:

- Hogyan, fenség? A te ostoba, hanyag őrségeden át kényelmesen belopózhattam a hercegi kertbe... hahaha!
- És mit akartál itt?
- Semmit. Csak téged látni. Tudtam, fürödni fogsz. És hát láttalak... Köszönöm!

A hercegné belesápad, dühében aranyláncát tépi:

- Láttál? Helyes! De tudod a büntetést is, ugy-e, lator!?
- Tudom. Szóra se érdemes... Halál.
- Az! Rajta, örök, a főtérre vele. Oda a véres tőkéhez kössétek...

*

Lázban Benevento, tolongva tódul kandi népe a főtérre. A férfihad suttog, a nők mosolyognak s a középre báméskodnak: „Vad fiu, szép fiu, bolondos fiu, kár érte!” Ott a közéken a tőkéhez láncoltan áll a rab, mellette talpig vörösben, bárdjára támaszkodik a vörösszakállas hóhér, a tagbaszakadt, óriás Garibald. Mi lesz, hol a hercegné? Miért nem jön már? Grimoald a bástyapalota emeleti ablakaira pillantgat fel.

Jól sejti, ott amaz ablakok mögött késlekednek. Adelghisa a trón biborvankosán ül, arca csupa hevület, harag, ahogy kérlelő anyjával vitáz s utóbb csak annál nagyobb dühre gerjed, mikor udvarhölgyei, a legelőkelőbb longobard leányok legszebbjei, még könyörgőbben borulnak eléje. Ott térdelnek mind a tizenketten s nevükben a szelid Romilda esd:

- Könyörülj, kár volna érte... Fej hulljon egy ily önfeledt, bohó csinyért?

A büszke asszony gyanakvón szisszen fel:

- Bohó csiny? Annak hívjátok? Hogy aljas tekintete így meztelen testemet szennyezte? Vér se moshatja le e szégyent eléggé... De jó, hogy mondjátok. Csak jertek le velem. Igen, ti is ott legyetek jelen mind a tizenketten...

- A kivégzésnél?

- Igen. Szót se. A bárd munkája előtt nektek is szerepet adok...

Trombitaszó. Adelghisa a térre vonul le udvarával. Láttára a hóhér már bárdját emeli, de a hercegné leinti:

- Várj, Garibald. A bűnös meg fog halni, ám halála előtt női szemérmem és hercegi fenségem még elégtételt követel tőle. Ne menjen úgy a másvilágra, hogy csak engem szennyezett légyen aljas tekintete. Hogy soha e gaz perc nékem szememre ne vettessék, osztozzanak mások is szégyenemben. Főként a bűnös ravaszul szánakozó pártolói. Igen, ti tizenketten... Im' parancsolom: mielőtt meghalna, úgy lásson titeket is, ahogy engem látott. Szót se, egy-kettő, amit rendeltem, azonnal teljesítsétek!

Moraj, aztán halotti csend. Adelghisa oldalt lép, hogy Grimoaldnak szabad látást engedjen az udvarhölgyek tizenkettes sorára. E fényes sorból az iszonyat szégyenszava jajdul: Veranilda térdre omlik, Gondeberge haját tépi, Rothrudis a kezeit tördeli, Ermelinda az esztét veszti... hiába, nincs kegyelem. Meg kell lenni, meg kell tenni. Kezdek nagyzokogva, oldják már a gyöngyös öveket. A hóvállakról egymásután csusznak le a drágaköves, színes palástok, hogy puha fészekként omoljanak lábaik köré. Ott állnak szőke hajuk pompájába takarózva és várnak. Adelghisa toppantva fordul a hóhér felé:

- Grimoald, látod őket?

Az ifju a hercegnére emeli lángoló, merész szemét. Mosolyog:

- Látom. Szépek. De te szebb vagy náluk...

A kis Ámor a Benevento feletti orom fügefájáról látja mindezt. És most, e percben ellövi ijjáról láthatatlan aranynyilát. A hercegnét ott, a téren - tán az izgalmak hatása alatt - valami furcsa szédülés éri s a már-már roskadót maga Grimoald fogja fel. Szeme parancs, a hóhér szót-fogad, leoldja lábairól a láncot. Félre, félre. Grimoald maga vezeti fel Adelghisát a palotába. S ott is marad. S mire pár hét múlva V. Sicardo a milanói harcból hazatér, a saját beneventi fegyveresei állják útját. Grimoald vezeti őket s a kapu alatti csatában fejét veszi a férjnek. Ő lesz beneventi herceggé. S most már Adelghisa az, aki délente epedő alázattal kérdi: „Lejön-e fürdőmhöz az én szerelmes ugam, hercegem...?”

Florinda (711.)

Tűz a Hesperidák napja, ernyesztő balzsamát a góthok castillai pálmás paradicsomára ontja. Narancsligetekén át siet tova az aranyfövenyű Tajo, ezüst sávval kanyarog „e föld koronája, a mindenség szemefénye, a világ nyolcadik csodája”: a sokbástyás és kincses Toledo felé. Meleg a délután, szibarita siestáját tartja a város, csak épp a várhegy meredélye alatt a parti olajdomb közt ébred félénk mozgalom. Egy drága köntösű góth leány száll le a függőkertből s megáll a gránátcserje friss virágánál a víz felett. Oly tikkasztó a nyár! Pirulva oldja meg gyöngyhimes palástja övét. Az öltöny, majd az alsó patyolat is tétován siklik le csipőjére, egy pillanat még s lábai köré omlik a cimeresre himzett bizánci szövet. Szoborszép nimfa, ki Akteonjától retteg... Fejéhez kap, le a kis koronácskát; nyolc pici aranyláncon lóg le arról nevének nyolc aranybetűje sárga fürtjeibe, leteszi a kis diadémot a fübe s a napsugár káprázva olvassa: „*Florinda*”. Igen, ő az, Toledo legszebb leánya, a kincses Julián gróf féltett gyermeke. Be a hüs vízbe! Lába benne is már, midőn egyszerre felsikolt. Magasan fenn a királyi alkazar-palota egy ablaka nyilik: „A király... és jaj, meglátott!”

Nyugatnak ezeregyéje az alkazar félhomályában: Don Rodrigo mandolinszó mellett kedvesei közt hever s csókot parancsol a rablott leányoktól, becstelenített asszonyoktól, ujat és egyre mámorítóbbat. Léha ifju, nemtelen utód a nagy visigóth Leovegildek, Recaredek, Chindaswinthekek és Resceswinthekek után! Hősök, rőthaju óriások... ő már csak negédes kis buja Nero, kinek erejét vette a Hesperidák hispán napja. Férjek és apák réme, tőle félti a góth nemesség asszonyát, leányát; ő habzsolva szívja ki a letépett virágok illatát s csak annál jobban unatkozik. Most is kirugja a mandolint a bolond kezéből: „takarodjatok!” Az ablakhoz lép:

- Hah, nimfa, istennő! Ki ez? Bolond te, fuss le, ide vele! Enyém kell, hogy legyen!

- Nem lehet, felség. A Julián gróf leánya!

Élveteg kacaj:

- A gaz! És eleddig rejteni merte előlem!? Várj, ne a leányért, az apjához fuss, hivatom!

Cseng a csörgő a szaladó bolond lábán. Ott lenn a Julián-palotában a kevély palatinus épp házi oltára előtt térdel. A góth haza gondja gyötri: „Uram, világosítsd meg tévelygő királyom elméjét. Herkules Oszlopán tul százezer pogány arab áll átkelésre készen s elveszünk... Uram, sugd meg Don Rodrigónak, nevezzen ki engem az afrikai Ceuta kapitányává s én megmentem a góth hazát... Mi az, ki zavar, mit akarsz, bolond? A király hivat? Hátha...”

Sietnek. Fenn a teremben Julián reménykedve hajt térdet:

- Tán Ceutába, felség? Mehetek sereggel...?

Ármányos mosoly:

- Jó, teljesüljön régi vágyad, Don Illan, menj, verekedj, mulass...

- Köszönet, hála, a góth haza nevében, felség. Csak egyet... Egyetlen gyermekem, leányom, Florinda, anyátlan itt marad, ősi góth becsületre, erre a szent feszületre, rádbizom!

A király szeme kajánul csillan:

- Udvaromban a helye. Majd én vigyázok rá... Mehetsz!

Napnyugtakor a gróf már a cordobai uton vágat az előcsapattal. Florinda az erkélyről sirva nézi a tűnő porfelhőt. Tolvajléptek, Don Rodrigo hátulról mohón öleli át:

- Vigasztalódjál, a király szeret. Láttalak a Tajóban, megbabonáztál! Palotámba jössz...

- Felség, könyörgök... Atyám, atyám!

- Messze ő már...

Karvaly a galambbal! Vergődve menekül Florinda, fut a rokonokhoz, fut az apákához, de a csábító még a kolostorba is szentségtörően tör be utána. Hová legyen? Az Alkazarba menekül, az anyakirályné lábaihoz borul, a felséges Ricilona keblére vonja a palatinus leányát s maga könyörög fiának. Hiába! Rodrigo megesküszik, de éjjelre álomitallal hallgattatja el anyját. S aztán... azon az éjen sikoly szakítja félbe a kert fülemiléinek a szavát...

Hallja-e Don Illan? Zug a tenger az éjben Herkules Oszlopainál. A gróf most kel át hadával: „Rajta, a hitért és királyotokért!” Odaát a hős diadalmasan veti meg a lábát Ceutában; heteken át készül, végre döntő csatára vonul ki a mórok ellen. Szemben a két sereg; Julián épp rohamra rántja kardját, midőn egy rongyolt koldusleány fut elő és borul a lova elé:

- Ölj meg, atyám, leányod becsstelen!

Az apa hallja a szót s egy egész világ fordul meg egyszerre gyűlöletének izzó tengelye körül. Tört ránt és felordít:

- Meghalsz, leány! De utánad meghal a hitszegő góth Spanyolhon is! Bosszut, bosszut!

Don Illan átugrat leánya tetemén s egyenesen a szemben álló mór vezérhez vágat:

- Tarik ibn Zeyad, itt a kezem, nem ellened, ezután veled harcolok én! Megtagadom a keresztet... Allah akhbar! Jer, én vezetlek Rodrigo ellen!

Indul a turbános embertenger, Tarik kitüzi a félholdat a Herkules európai Oszlopán s Gebel-al-Tariknak, Gibraltárnak nevezi el. Aztán hajrá a pálmás Andaluzián át a Guadalate xeresi ingoványai felé! Nyolc napig dul itt a csata vérvihara, a mind egy szálig elvesző góth nemesség moriturija. Julián halálra keresi Don Rodrigot, ott vágat ő koronásan elefántcsont csatakocsiján... de Tarik megelőzi, ő szurja le az utolsó góth királyt. Aranyvértje, biborsaruja az ingoványba vesz, fejét kámforszeszben Damaszbba a kalifának küldi a győző...

Egy ország veszte! Egy leány szépségeért... Szegény Florinda, tehet-e ő róla? Ő ártatlan s a spanyol nemzeti átok mégis immár ezerkétszáz éve sujtja őt azzal a legbecsmérlőbb hispán szóval, ami csak nőt illethet: „*la Cava*”!

Bertha
(813, karácsony éjjelén.)

Dermedten fehér a fenyves táj, sziporkázóan kék a fagyos éj; a hóbafuló vár kápolnájából kévésen árad ki a sárga gyertyafény s véle betlehem-i szent zsolozsma melege száll fel a csillagos magasba. Mindenki ott térdel a szövétnekek közt káprázó szent bölcsőcske előtt, csak ő egymaga nem lehet ott, ő, az agg-imperator, a máris Nagynak nevezett frank Károly császár. Hja, korhadó vén tölgy ő már, lába kórággy kinjaiba gyökeredzik, álmatlan fetreng a donjon-terem nehéz román ívei alatt nyoszolyáján s busan elmélkedik. Ma tizenhárom éve koronázták nyugati világcsászárrá Rómában... Hej, akkor még nyeregbéli harcos vitéz volt! Ma? Isten haragja bünteti temérdek szenvedésekkel. De miért? Ugyan miért? Felül ágyában s az éjféli mise szent percei alatt hősakállán imára kulcsolja kezét: Istennek az ő mérő két tenyerében látja cselekedeteit s nézi, lesi az örökigazság mérlegének a billenését. A jobb tenyér: hős volt, népek hódítója, országok rendezője s diadalaiból Istennek tetsző világ-épületet emelt ő... De vajjon ott, a mennyei baltenyérben nem éppen oly magasra tornyosulnak-e bűnei is? Oh, jaj... Az agg császár nyögve veri mellét: *peccavi, domine*... Mind a hét főbűn reánehezedik, - gög, hivalkodás, kegyetlenség... de főként a parázna luxuria által vétkezett ő legtöbbet. És bizonyára ezért bűnhődik most ekkora gyehennásan gyötrő szenvedésekkel! Szörnyűség, hisz őt hiteseleget cserélt és hány nem hiteselemmel élt együtt... Most, vénségére is még mindig tele az ágyasháza szebbnél-szebb frank, goth, aleman és longobard leányokkal, igen, igen, porba vén vétkező, szégyenbe omolj, hisz ma is négy szőke démon: *Madegard, Gersuinda, Regina, Adalinda* rendelkezik a lelked üdvösségével! Hát való ez, méltó példa ez?

Carlemagne felveti háborodott arcát s még bánóbban veri hatalmas, széles mellét: csoda-e, ha udvara is követi erkölcstelenségében? Bűn tanyája ez az udvar s ő hogyan merhessen a romlottság ellen szólni? Pedig tizenkét szép lánya van itt véle, kiket rajongva félt és szeret, kiket a szeme fényénél jobban őriz, - ember, apa, imperator, mégse kapsz észbe!? A halál portáján állsz már, itt a végperc, teremts végre rendet a magad és udvarod életében! A császár a betlehem-i perc hatása alatt dőbbenve tesz hatalmas fogadalmat, aztán nagyot sóhajt. Mintha szünnének kinjai...

Csend. A kápolna felől elhal az ének. Vége. A vár lassan nyugovóra tér. Senki ő hozzája... Helyes, így parancsolta. Csak aludjanak, e szent éjen ő, a világcsászár, majd virraszt mindennek felett. A nagyívű román ablakon át a kék éjbe mered, csillagát keresi, vajjon nem alszik-e még ki? Szeme aztán lejjebb ereszkedik, ahová jól leláthat, a holdsütötte várudvarra. Leányainak a szobái... Egymásután alszik el bennük a mécses. Helyes. Csak épp a tizenkettedikben lobog még mindig a gyertya, lobog csökönyösen, álmatlanul. Kegyeltje, Bertha, hál ott, a legszebb, a legfiatalabb a leányai közt. Hm, miért nem alszik? Az aggastyán nyögve térdel fel párnái közül, az ágy aranyveretes oszlopához támaszkodik s félrebb vonja a bizánci biborfüggönyt: „Valaki jár ott... Ki az? Csak tolvaj, vagy... vagy... hm, szerelmes lehet!” Valóban fiatalos léptü, nyulánk árny bontakozik ki az udvar sötétjéből. Lábujjhegyen siet át a felsepert udvaron, siet az egyetlen mécses felé. De hát ki ez?

- Kegyeltem, udvari költőm... hiszen ez az ifju Angilbert! Mit akar?

Ott van már. Lopva körülnéz, kopog. Nyílik az ajtó. Szerelmes arcocská pillant ki, gyöngyfonatos szőke varkocs omlik pihegő keblére. Eltűnnek. S ott benn végre sötét lesz. A császár jajdulva kap a fejéhez:

- Büntetsz, uram!... Az én bűnöm!... Berthám, leányom... Halál mindkettőjükre!

Dühödten tápászkodnék, de csak tehetetlenül hanyatlik vissza kórágýára. Mit tegyen? A csengőt rázza? Szégyenét öregbitse? Sirva temeti arcát a tenyerébe. Ezalatt künn borul az ég s pelyhezve kezd hullni a szent karácsony hava. Mire a császár újból kitekint, fehér már minden, hiába separték fel, szüzféher szőnyeg borítja a vár udvarát ismét. Az aggastyán gépiesen ismétli: „Meghaltok, paráznák!” Ám e percben gyul is már ismét a mécses a Bertha szobájában. Nyilik az ajtó. Csók, ölelés, bucsu... De nyilván baj van, a leány sehogyse eresztí a sietniakaró Angilbertet. Suttogva tanakodnak, Bertha a hósőnyegre mutat... A császár homlokára üt:

- Áhá, látom, attól félsz, hogy az Angilbert lábnyoma árulótok lesz a hóban! Késő, jaj nektek, megfogtalak!

Szegény szerelmesek, ők valóban kétségbeesnek. A leány kezeit tördeli: végünk, mi lesz, mit tegyen? Apja kajánul lesi, egyszerre aztán feledi kinját s újra feltápászkodik. Higyjen-e szemének? Bertha im hátára veszi Angilbertet s szerelmes ő maga viszi át kedvesét az udvar tulsó oldalára. Viszi... hogy roskad a teher alatt! De célt ér s utána csókot intve, hamar libben vissza fészkébe.

A császár szemébe könny szökik. Egybe kulcsolja hósakállán öreg kezeit:

- Oh, Mindenható, Te, ki egyedül tudod a határt, melyen tul poklok büne s melyen innen égi erény a szerelem, Te dönts: úgy-e, Berthám nem bűnös, nem mert igazán szeret? Hallom, Te mondod: *inferi sunt, ubi non amatur*... Hallom parancsodat, holnap hazaküldöm, akinek szántam, az aquitaniai herceget s holnap én áldásomat adom Berthámra s Angilbertre!

A világ vége
(999 dec. 31. éjfél.)

Szörnyű perc!... Itt a világ utolsó évének utolsó napja, annak is a rettentő alkonya: jön, percen mindjárt az éjféli nagy pillanat s vele kezdődik a vég, az örök éj, a megsemmisülés. Ugy, ahogy ez előre megmondatott. Hogy lesz? Mint lesz? Mindjárt itt lesz! Jaj neked, bűnös emberi lény, a krisztusi jóslat im testet vesz, „égi jelek közt érkezik a nagy iszonyat: az évtizedek rendje, az elemek törvénye, minden visszabukik a sötét kháoszba s vége lesz az emberi nemnek...”

Vae tibi terrae!... Az emberiség észbe kap, de késő. Egy jaj Európa; rettegés üli a sötét földet: nincs tűz, nincs szövétnek, mécsest se mer gyújtani a halálra szánt siralomvölgyben senki. Sötét Róma is, csak az egy lateráni vár legmagasabb tornyában ég kicsi világ: az utolsó láng, a krisztusi helytartó, a pápa mécsese. Az agg Gerbert barát, a bölcs II. Sylvester áll ott asztronómusi tudós szerszámjai közt; keze kulcsolt, ajakán fohász, a mennyek csillagsarkát kémli, melynek most... most mindjárt majd ki kell fordulnia. Mellette a homokóra porszemei hullnak... Lenn a mélyben nyögve térdel az utcák népe és szinte világagónia az a sirató ének, mely a *millenanisták* sárban kuszó, őrző felekezetének az ajkáról a magasba jajdul: „Halljad, föld, halljad, tenger, halljad, gögös, bűnös ember, itt a vég, vörös a nap, utolszor nyugszik, porba a fejed, csillag hull ránk, majd az temet...” Hallja a pápa s szíve szemével a sötétben ki a távolba tekint, el a messzeséges Európa sok ezer futamatnyi sirva siró tájaira. Ugy érzi, minden jaj feléje jajdul, úgy érzi, lelke hurja az egész világ nyomorától rezdül... És hiába tördeli kezét: nincs itt segély, a bűnös Ádám-fajzatnak büneiért most csakugyan mindörökre vesznie kell. Jön a nagy Biró, emeli már ítélő kezét...

Gerbert megrázkódik. Jön a Biró, de nem váratlanul. Harminc év óta szaporodnak az intő jelek a század alkonyán. Csillag esik, kométa száll, föld reng s a pestist váltja az éhhalál. Sohase volt még ekkora nyomor a földön! A francia városokban „malacmódra” sült emberhust árulnak; az éhezők már az akasztott latrokat is lelopják a bitóról, a nép füvet, agyagot fal s az utfélen hal... „oly bágyadt jajjal, mint a sipogó madár...” Sirnak már a templomokban a fészületek is s az emberek iszonyodva kérdik: „Meghalt-e Isten...?” De tovább, tovább! Megmondatott: a Sátán akkor majd láncát tépi s negyvenkét hónapig fogja ostromolni az Ur egyházát, - megtörtént! Ime, szabadon jár a Gonosz, látják világszerte mindenfelé. Látták már itt Rómában is. Az Antikrisztus a Krisztus örökébe merészkedett... Véres árnyak a Vatikánban, Gerbert közvetlen elődeire gondol s térdre roskad. Isten rendelése: ő az utolsó pápa, ő mondja az utolsó imát e földön! A homokórára pillant. Fogy, egyre fogy a porszemek tartalékja. Ezt az imát még el kell mondania, el egy egész veszendő emberiség lelkiüdvéért!

Eszmél a pápa. A szentegyházba siet le. Térdelve várja a jajongó nép, köntösét fogja, abba kapaszkodik. Felzeng a sirató ének a végről, majd csend, Gerbert az oltár elé borul.

- Domine Jesu, Rex Pie, Rex Clemens, Pie Deus! Az egyszer, egyetlen egyszer még könyörülj a veszendő, bűnös emberiségen!

Halotti csend. Az utolsó percek a világ vége előtt... Nagy, sulyos percek, melyek mint szirt az anyaföldtől, nehezen szakadnak el a kétségbeesett lelkektől. A pápa feltekint, nagy szíve e pillanatban az egész emberiséget befogadja és vele dobban. Tovább, még lángolóbb ihlettel könyörög:

- Az egyszer még, Pie Deus...

A nép gyerekké válva, rettegőn ismétli, mellét veri:

- Jók leszünk, megjavulunk...

S a rettegők esküdözve ölelkeznek össze örökszeretetre. De nemcsak ők, - fohászán át Sylvester pápa szíve szemével látja, a föld jajongó milliói mint borulnak egymás nyakába világszerte. Az egyetemes rettegés hatása alatt im csoda támad: egy percre, az utolsó percre, szünetel a gyűlölet a földön. A gyilkos, ki ölni akart, elejti törét, a rabló visszaadja, amit rabolt, a fősvény vagyonát osztja, az ellenségek megbékélnek... Pax, itt a világbéke! Nincs immár csak szeretet e földön... A jó pápának könny a szemében:

- Domine, Pie Rex, látod-e? Megjavulnak... az egyszer könyörülj!

Vár. Várnak. A homokóra utolsó porszeme is lehull... Kondul a harang, az utolsó harangszó. Az ezredik évre. Világítéletre! Széles e földön nyögve borulva mindenek... a pápa mögött nyögve sugják az ezrek: most, most... Percekig mozdulatlan így a tömeg. A bátrabbak végre nagy félve felsandítanak: „Mi az? Semmi? Még sincs romokban a világ? Még mindig élünk? Igen, élünk, újra élünk!...”

Gerbert átszellemülten ad hálát ott az oltár előtt: „Könyörültél, Rex Clemens!” Felkel s úgy érzi, véle együtt az egész emberiség is talpraáll. Megfordul, látja ujjongó népét, hallja Európa millióinak nagy sóhaját s utána a menekült életöröm kitörő rivalgását.

- Népem, várjatok...

Ám népe máris tolongva tódul a templomból kifelé. Sylvester felemeli szent kezét:

- Várjatok!... Isten az egyszer könyörült rajtunk, a világ áll, nincs vége a világnak...

- Látjuk...

- De ti szálljatok magatokba, jók maradjatok!

Ám ugyan beszélhet! Tódul a nyáj kifelé s az iménti bárányok ott künn megint csak farkasokká válnak. A halál ihlette szeretet egyetlen perce után az étellel a gyűlölet lesz ismét urrá a földön. A hét főbűn ágaskodik újra. A gyilkos felveszi törét... És az emberiség él, vagyis öl tovább...

A szent aggastyánnak elborul az arca. Fohásza bus:

- Jesu Rex, Te mondtad ott, a keresztfán... És ime, még mindig nem tudják és soha is fogják tudni, mit cselekesznek. De azért csak újra és ismét bocsáss meg nekik...

Doctor Seraphicus (1273.)

Oly alázatosan egyszerű ez a koldusszegény franciskánus konyha! Nyitott ablakán át a kolostor viruló kertjére látni: az Istenben boldogult assisi-i próféta rózsái nyílnak ott, az ő pacsirtái szántanak fenn a légben és seregestől az ő szegényei várakoznak künn alamizsnára. Hamar, ti, barátok, mégse készültök el a főzéssel? Van sürgés-forgás s egy cselédnél is rongyosabb testvér köztük a legszorgalmasabb. Víz hoz, tüzet rak, fazekat töröl... kopott alak, pedig tán mégse utolsó ember ő. Ahogy a tűzhely előtt térdel s a hamut takarítja, mintha máris valami nem földi fényesség derengne tar feje körül... „Látjátok?” A testvérek suttogva néznek össze s hódoló tekintetükben olvashatjátok Isten nagy szolgájának a nevét: a rend Generálisa ő, az ihletett száju, mennyei tudású Doctor Seraphicus, a máris szentnek tartott Bonaventura atya. Izzadva sürgeti csuhás népét:

- Szaporán, Isten koldusait ne várakoztassátok!

Megy a munka, ő maga épp a szegények nagy fazekát készül öblíteni, midőn egyszerre kürt harsan onnan a kert rózsái felől. Ki az? Nagy tonzurás kandi fejek emelkednek: „Ki jön itt, ki érkezik?” S nemcsak a kukta-barátok ejtik el a kanalat, hanem a meredt szemű éhes koldus-sereg is riadtan lapul félre az ajtóba beragyogó fényes menet előtt. Mindenható! Látomány ez, avagy igaz valóság? Mitrás püspökök, biboros kardinálisok, pápai testőrök és páncélos római bárók állanak meg a küszöbön, előtt egy cifra hirnök aranypárnát tart s e párnán tizenhat-bojtos bibornoki kalap piroslik. Villognak a pásztorbotok drágakövei s ünnepélyesen zendül a szó:

- Ő Szentsége X. Gergely pápa nevében Bonaventura testvért keressük... Hol van? Melyikötök az? Hol vagy, Bonaventura? A bibornoki kalapot hozzuk neked, itt van...

Csend. Mozdulatlan csend. Csak az egy térdelő Seraphicus surolja tovább a fazekat. Megfordul végre. Felkel. Nézi a vendégeket, majd a szurtos kötőjébe törli a kezét. Látszik rajta: mindez úgy kizökkenti a szent foglalatosságából... Szól, a fejét vakarva:

- Mindjárt... Csak hát előbb Isten nevében a szegényeimet kell megegetnem. Álljanak félre kissé az ajtóból azzal a kalappal! Akaszd tán a rózsabokorra... És most jertek, ti mennyek királyai, koldusaim: itt az ebédetek. És ne siessetek...

Lélekjelenlét (1277.)

Lázad Páris! Asszonyi lázadás! Tizezerszám gyűlnek, a nők a terekre tömörülnek, kezükben seprűnyél, piszkafa, virgács, dagasztórúd s szavuk egyre fenyegetőbb: „Nem tűrjük s a föld alól is előkerítjük, mi azt a lator gaz troubadourt halálra verjük!” Szent Kleofás, mi baj, ki ez a lator s miben bűnös? Csitt, halljátok? mondják is már: az a cinikus sánta Jehan Clopinel a nagy bűnös! De hát mit tett? Tenni, semmit sem tett, csak épp írni mert: a *Roman de la Rose*-ban gunyecetbe mártott pennával ezt írta Páris hölgyeiről: „Ti pedig, asszonyok, megmondom, mik vagytok, ti mindahányan nagy cafatok vagytok!” Itt a gazság, itt a szörnyű sértés s te, mocskosszáju, ezért most halállal fizetsz. Halállal, *mes dames*, ugy-e? Zugnak az asszonyezerek: igen, halállal, virgácsalállal lakol; mind ahányan csak egyet ütünk rája s a harmincezedik csapásra csak kileheli a pokoli páráját... Rajta, induljunk, keressük a nyomorultat!

Indulnak, keresik. Hol is lakik? A tömeg pillanat alatt ellepi a tért s a szépek fenyegetően kiabálnak fel a Jehan ur padlásszobája felé: „Bujsz elő, gyáva lator!” Van eszében! Clopinel ur okos, ravasz és szeretne kámforrá lenni. A tetőkre menekül, de a fürgébb fehérszínű visszahúzza s lepörgeti a grádicsra. Ki a térre! „Ide, nyegle, ide, kaján, ide az asszonyok törvényszéke elé!” Csipőn a kezek s a szájak versenyt járnak, úgy kiabálnak: „Mit mondtál? Mi cafatok? Le a zekét a görhes hátáról!” Száz kéz emelkedik, pillanat múlva már ronggyá tépve huzzák le a posztót róla. Jehan ur csupasz háttal görnyed s jajongva könyörög:

- Legyen. Szívesen meghalok. Üssetek. Csak egyre kérlek...

- Beszélj, de siess! - Clopinel sunyin sandít fel a sok seprűnyélre meg dagasztófára. Hogy markolják a szépek a sok kintzóserszámot, vetélkedve hogy készülődnek! Mindenik első akar lenni. Látja ezt Jehan ur és szól ármányosan:

- Könyörgök és ígérjétek meg: aki köztetek a legnagyobb cafat, az kezdje, az emeljen rám először kezét... Nos?

Mozgás, huzódózás: „Te kezd!” - „Kezdd te!” - „Én majd utánatok!” - „Kezdje már, szomszédasszony!” Egyik se vállalja. Tűnnek a seprűnyekek, a dagasztórudak; a tömeg oszolva, nyelvelve fordul el. Jehan ur magára marad a piacon. És röhög.

Tetemkoronázás (1360.)

A király szól. Szeme szuró, szava gyanakvó:

- Fiam, Dom Pedro, hitvesed, Constantia, már rég meghalt, miért hogy új szövetségre nem lépsz? Portugalliám első infánsa vagy, véredből fiut, méltó utódot akarok trónomra. Felelj, miért nem házasodol?

- Felség, nincs akit szeretnék...

- Hazudsz! - toppant a vén Alfonz és ökle emelkedik. - Tudom, kivel élsz paráznán...

Ám mögötte a három ravasz: Pacheco, Coelho, Gonsalvez, ők hű tanácsosok: „Mérséklet, felség!” A zord király reszket még:

- Meg fogsz házasodni! Parancsolom! El most a szemem elől!

Dom Pedro lóra kap. El a kies Coimbra szerelmesen hívó rengetegébe... Gonsalvez a vár ablakából utána néz. Összesugnak ott a király előtt. Coelho vigyorog:

- Tehát utána? És gyilkosainkkal, ugy-e?

Dom Alfonz felsóhajt. Aztán bólint végre: „Én is veletek megyek!” Ezalatt Dom Pedro már az erdő mélyére ér. Kicsi kastély virágos kertjében az infáns szerelme nyílik ott. A kerti lépcsőn egymás nyakába borulnak. Inés rezzen, a pálma derekába fogódzik:

- Szivem, hisz elvettél Isten szent oltára előtt! Inés de Castro, én hites hitvesed vagyok! Nem mondtad meg ezt neki?

- Nem mertem, szivem. Eh, majd egyszer máskor... Ölelj most, csókoddal táplálj.

Suttogó, édes szavak. Két kis gyermek gügyög a lábaiknál. A nő megnyugszik, boldogan méléz. Tartóztatja máris vadászatra készülő urát:

- Maradj. Ne menj most farkasra, ne hagyj magamra...

Még évődve teszi hozzá:

- Hátha a farkasok távollétedben itt rámtörnek?

Csók, kacaj, - aztán csattog a patkó, elhal az ekhó, a nő magára marad az erdei csönddel. Édes álmok... Egyszerre nesz. Ki az!? Ki hivatlan merhet így az infáns küszöbén belépni? Méltatlankodva kel fel, de menten térdre is borul: „Felség!” Görcsösen fogja két kicsinyét a két kezével. A vén Alfonz ádázul förmed rá:

- Cafat, te, ki fiamat bitorlod... Ereszd el azt a két fattyut!

- Felség, hitvese vagyok... Ha rajtam nem, könnyörülj két kis unokádon...

A király elfordul. Pacheco lép elő: „Majd mi felség...” S egy perc múlva messze, messze az erdő mélyén szivettépő jajsikolyra rezzen az infáns. „Az Inés hangja! Vissza, haza!” Egy vér a ló szügye mire a kastély elé toppan: „Mi ez?” Senki, senki, halott a csend s a márványlépcsőn egy véres halott. Dom Pedro felordít, Inés mellé rogyik. Reáborul: a tetemre ma, holnap a koporsóra, aztán a templomi sirra faragott márványszoborra. Ott, a fekvő szobor lábánál imádkozik mindennap, de ámenje nem megbocsátás, nem irgalom, hanem bosszúra való nagy fogadalom:

- Vére szálljon a gyilkosokra!

S a kiomlott vér furcsa méreg: mentől jobban hül, annál jobban éget. Tán égeti a vén Alfonzot; a nép suttogva vitáz: ebbe halna bele? Mert meghal s az ország felkiált: „Éljen Pedro király!” Az infáns trónra lép s keze láncot csörget. Első szava:

- Azt a három gazt előmbé!

Futnak... Ám hiába. Pachecot Aragonban éri utol a király töre, a másik kettőt Castilla ura, Kegyetlen Péter adja ki Portugálnak. Jaj nektek, Coelho, Gonsalvez! Király a bakótok; maga Dom Pedro tüzesíti a vasat kinzástokra, - ő maga pörköli testeteket. És folyton kérdez: éltek még? Érzitek-e, a maga kezével a seben át mint tépi ki lüktető szíveteket? Rettentő bosszu... Halottak végre... A király felnéz a tetemek mellől: „Ki az? Ki meri sajnálni a gyilkosokat? Tán hangos még a rágalom szava?!” Dom Pedro zordan néz körül birodalmában. És Castanhedába rendeli a lázongó országbárókat.

Jönnek a nemesek, érkeznek, de azon az éjjen bizony nyugtot nem lelhetnek. Egyre felriadnak: furcsa nesz, mi e kopácsolás? Száz szövétnek a templomban, ott lázasan sűrögnek, kriptát nyitnak, koporsót bontanak... Mi lesz? Reggelre trombita szól, csak előre, urak, be a király elé a palotába! Mennek, mennek a komor gótivek alatt, egyszerre gyökeret ver a lábuk. Amott a baldahin, alatta gyertyák közt kettős aranytrón... Oh, borzalom, ketten ülnek rajta. Ketten? Igen, balra palástos királyi diszben, koronásan Dom Pedro s jobbra tőle... iszonyat!... Ki az, mi az ott jobbra tőle? Fekve félig egy siri lehelletű meredt tetem ijeszt a drágaköves széekben. Porlik a brokát, csontváz a kéz, a szakadt szemfedő alatt halálfő... Szörnyű enyészet, férgek lakomája, ott nyüzsögnek a biborpárnán. Szegény Inés, te, ki egykor oly szép voltál... De annál előbben él oldalán ura, a király. Szeme villám s parancsa mennydörgés, ahogy a szoborrá dermedt bárókra mered:.

- Lázadók, térdre mind! Ti gyermekek, ide anyátok mellé! Érsek, a feszületet elém, hadd esküdjem meg rá: én e halottat, Donna Inés de Castrot Braganza templomában nőül vettem volt. Isten engem úgy segéljen! Hallottátok? Királynétok e tetem és én im koronámat a fejére teszem, mint koronázáskor illik, ti most őt tisztelve, uraljátok, kézcsókkal udvaroljátok!... Mi az? Haboztok?

Nem mernek habozni. Jönnek már sorban. Térdre! A zsebkendőt arcukhoz emelik s az enyészetes kéz fölé hajolnak... Az ország ünnepélyesen kezet csókol a királynévá lett halottnak...

A köszobor vendég (1370.)

(Halljátok-e a Mozart-operából a szörnyű köszobor döngő léptét? Jön, mint a testet vett isteni igazságszolgáltatás, jön, hogy hideg, fehér márványkezeivel pörölyként sujtson le az egekkel dacoló Don Juanra s a pokolba taszítsa le büneiért: „aki mit tett, olyannal fizet és nem marad fizetetlen semmi adósság, - ez az örök isteni igazság...” Jön a Köszobor, jön a legenda színpadai mögül s bennetek elhül a vér, ám ne feledjétek: színpad a legenda is, illúzió a kulisszája, nos, mertek-e e kulissza mögé pillantani? Jertek velem. Nem a Mozart parfümös, negédes hőse áll ott az utolsó Valois trikójában, hanem kétszáz évvel korábbi, nyersebb lovagi díszben egy más valaki, - egy...)

...egy talpig vasinges, félig vandál, félig mór pompájú *hidalgó* áll a sevillai *Alameda* pálmái alatt az esti fényben: termete acélos, mint a *torero*-ké, könnyű selyem zekéjének mellére a „*Caballeros de la Banda*” címerének aranymezőben ugró oroszlánja van himezve s kis koronás biborfővege alól villogó, mohó szemmel nézi a sétáló andaluziai szépeket. Libben a cukorsüvegforma brokát fejdíszek fátyola s a rettegve epedő ajkak izgatottan sugják a legyezők mögött: „Ő az, Don Juan Tenorio...” S az anyák iszonyodva siettetik a leányaik léptét: „Vigyázat, rátok ne nézzen, mert rákerültök a hirhedt lajstromra, melynek pergamentjét az a röhögő gaz inas, Catalinon, markolássza ott az ura háta mögött... Hohó, csitt, álruhában ott áll Don Juan háta mögött a barátja is, maga a király...” Igen, Sevilla királya, a hirhedt Don Pedro El Cruel, a Kegyetlen Péter barátjával most kalandra készül, ők ketten elválhatatlanok, balkézről már szinte rokonok is, hogyne a király kedvese, a bűbájosan szelíd Donna Maria de Padilla Don Juannak az unokahuga... együtt eszelik ki vérengző csábításaikat s a felség a leleményes Tenorio leglelkesebb bámuloja. Ám ma este hiába tüzeli valami újra, Don Juannak már kész a terve az éjre s bucsuzik barátjától. Csak épp jelentősen szól hátra inasához:

- Te, Catalinon, ird fel a listára ezrediknek: Dona Ana de Ulloa... igen, felség, a calatrarai Comendador szépséges leánya... enyém lesz ma végre, hahaha!

Oszlik az Alameda népe, ők ketten az inassal tovatűnnek. Várják a csendet, az álmat s Tenorio aztán a sötétben felkuszik az Ulloa-palota erkélyére. A leány várja, nyakába borul, de a neszre karddal ront elő az ősz apa, Don Gonzalo, rövid párbaj, Don Juan leszurja a Comendadort s másnap eldicsekszik csinyjével a királynak: „És mégis az enyém lett!” Don Pedro a fejét csóválja:

- Vigyázz, az Ulloák bosszuja híres!

- Rajta, - kacag Tenorio, - én nem érek rá félni... három asszonyom van soron, ugy-e, Catalinon?

Még három asszony az ezer után... Ezalatt azonban az Ulloa-család nem marad tétlen. Nagy disszel temetik el Don Gonzalot a San Francisco-templom családi kápolnájának a sirboltjába s hamarosan ráállítják az emlékműre a halott fehérmárvány álló szobrát is, aztán nagy titokban tanácskoznak: hogy mint csalhassák lépre a király kegyétől védett gyilkos Don Juant? Kész a terv végre: szerelmi légyott ürügye alatt majd egy levéllel oda a templomba a szoborhoz csalják Tenoriot. Dictum-factum, a vérengző latort izgatja a különös légyott, elmegy a templomba, az Ulloák előugornak a szobor mögül s leszurják őt. Az ijedt franciskánusok már csak a hullát találják ott, sejtik tán vagy esetleg látják is a menekülőket, de ez csak annál jobban elrémiti őket: félnek az összejátszás gyanujától, a hatalmas Tenoriok s a kegyetlen király bosszujától. Mit tegyenek, hogyan, micsoda *pia fraus*-szal tisztázzák magukat? Denique, mire

Don Pedro Sevilla népével a templomba behatol s számonkéri a barátoktól a barátja halálát, a franciskánusak egy kegyes mesével állanak elő:

- Hát igen, Don Juan bejött ide a templomba, az Ulloa-kápolnába, becsmérelte a Comendador szobrát... és ime, csoda történt! A márványszobor egyszerre csak megmozdult, büntető kezét emelte a merénylőre s a megnyíló kriptán át a pokol lángjai közé ragadta le az istentelen csábítót. Láttuk, láttuk...

Ime, ez a valóság a legenda színpadának a kulisszája mögött, ez a donjuani Kőszobor igaz története. Micsoda véletlen! Kegyes hazugság, rettegő jámbor szerzetesek védekező meséje ad örökéletet a Don Juan-legenda örökigazságának...

A kékszakállu herceg (1440.)

Zug a félelmes, kísérteties breton tenger az éjben; tajtékos, sötét hullámai szinte a fogukat vicsoritják s a vízben álló nantesi bástyákat harapós szájjal, üvöltve marják, ostromolják. Tombol az orkán, viharzó permetéje fel az ólmos ablakokig lázad... Ott fenn, a színes üvegek, a másfél öles falak mögött halotti csend a talpig gyászkeelmébe takaródzó teremben. Hét papbíró ül hét szövétnek előtt a fekete posztós asztalnál, középen csucsos góth széken a főinquisitor, Jehan de Malestroit s feje felett a falon életnagyságu feszület fehérlik: a szegezett lábaktól örökmécses imbolygó fénye árad fel a Krisztusi archoz s lobbanva élteti a szenvedéses vonások kinját. Él e szent arc, szinte ő él már a teremben egyedül, ő néz a bírák feje felett a középen álló vádlottra. Hallja a szót s a feszület-arc egyre szörnyűbb kinba torzul... Érti Malestroit, belesápad az ő barázdás képe is, felemeli kezét:

- Várj, szörnyű bűnös, megállj, Gilles de Retz... Tehát immár nem kell több tanu, magad is bevallod: te, a Bretagne első országbárója, az Orleánsi Szűz gárdakapitánya, Franciaország marsallja, te nyolcszáz nőt és gyermeket emésztettél el? Folytasd... de oly pokoli bűnök ezek, oly antikrisztusi merény ez, amelyet a Golgotha óta nem ismer a világ, folytasd, de előbb, hogy ne lássa, ne hallja, ezt a szent feszületet sűrű fátyollal takartatom le...

Csend ismét. Letakarják a feszületet. A gyertyák libbenő fénye meg-megvillan az örök lándzsáin s a kétfelől sorakozó vörösruhás pribékek kinzó szerszámain. Ám nincs szükség többé e szerszámokra; a hóhérok kedvetlenül fujják el a tüzet, vízbe fojtják a vallató vasak fehér izzó hevét s tokba rejtik a hüvelykszorítót, a szájkörtét, a spanyolcsizmát. Fejcsóválva merednek a nagy bűnösre. Hatalmas alak, daliás, szép férfi a Bretagne első és leggazdagabb ura; fiatal még, alig harminchat éves: hős, eszes, tudós, művelt. Omló, göndörszőke haja nemes homlokot árnyékol, de e világos fürtökkel szemben hosszú, sötét, szinte kékesfekete szakáll keretezi a gögös és érzéki, veszedelmes ajkakat. Hisz épp erről a különös szakállról nevezi tizenhárom várának rettegő népe őt *Barbebleue*-nek. Ott áll, de még így is, a fátyolon át is magán érzi a feszület szemét és most már teljesen megtörik. Az a perc ez, midőn a lélek kelevénye felfakad, midőn a bűnös tulzó buzgalommal beszélni kezd, hogy megkönnyebbüljön. A marsall térdre roskad, - sikoly, ott oldalt igénytelen kis felesége: Marie de Thou, meg a leánya szintén leomlanak, de inkább hálálkodva, hogy az Ur kegyelme a nagy vétkezőhöz végre utat talál. Retz lesütött szemmel beszélni kezd; szól fojtottan, gyorsan, a skribák alig győzik írni:

- Bűnös vagyok, szörnyű bűnös, de legelső és legfőbb bűnöm volt az egeket ostromló féktelen tudvágy. Tiffaugesi váram magányában megszállott a „nagy lehetetlenségek” álma, elfogott a vágy „merészelni olyan dolgokat, amelyeneket soha még halandó el nem mert követni”, csak hogy megtudhassam a világ nagy titkait. Először Istent kértem, adja meg nekem a tudás kulcsát és csak mikor ő tőle nem kaphattam meg, fordultam a Gonoszhoz. Itt, mellettem vasban roskad a mágus Prelati... hát igen, az ő rábeszélésére adtam el lelkemet annak a *Barron* nevű ördögnek. Eladtam, hogy a „Zöld oroszlánra”, a „Nagy kigyóra”, vagyis az aranycsinálás titkára rátaláljak. Ehhez véráldozat kellett; Barron megmondta nekem: „Tiffaugesi várad pincéiben kádakba gyűjtsd az asszonyvért s annak a megalvó, szintjatszó föléből fogsz az én segélyemmel aranyat nyerni!” Megtettem és e sokezer tanu, e temérdek jajongó anya mind igazat mond: igen, pribékjeim zsákban fogták a leányokat, gyermekeket, összefogtak nyolcszázat s én tobzódva gyönyörködtem végvonaglásukban; óh, jaj, még szépségversenyt is rendeztem a levágott fejek közt! És hazudott, megcsalt a Sátán! Földi bíró, sujts le rám, de te, Égi Bíró, kegyelmezz, adj üdvöt bűnbánó lelkemnek...

...Hajnalra meglett az ítélet. S a következő reggelre zugva zendültek meg a nantesi templomok kőcsipkés tornyaiban a harangok. Gilles de Retz teljes marsalli és főuri feudális zászlódiszben, lóháton vonult végig a városon s minden hűbéresei kísérték levett sisakkal. A székesegyház lépcsői előtt leszállt, letérdelt s abszolúcióra hajtotta kékesfekete szakállas szép szőke fejét. Innen aztán már gyalog folytatta tovább az útját, gyalog: földig érő sárga kénes ingben. A közeli réten (ma is *Pré du Duc*-nak hívják őrá) már lobogott a máglya. Nyugodt, derüs arccal állt meg előtte. Csak szerelmes, hű felesége jajongott mögötte. Marie de Thou megvesztegette a hóhérokat s ők, hogy túl nagyra ne szenvedjen, a tűzbevetés előtt kegyelemből megfojtották a kékszakállu herceget...

Az asztrológus (1480.)

Sunyi aszott váz a rettegett XI. Lajos; fővege kereszttel és ereklyével teli, de szívében hit helyett hitszegés s a babona gombája burjánzik. Gyáva szörny a nagy fejedelem, igazi pókkirály, aki az egységes Franciaország érdekében egy életen át szövi a halál hálóját maga körül. Börtönőr, hóhér a poharazó társa s tivornya közben, más hijján az asztrológusát marja, bántja: kacagva förmed az ősz-szakállas, rejtelmes Blondelre:

- Hallgatsz, nyegle próféta? Csak a pénzem kell, ugy-e? Te, elcsaplak, ha most itt menten nem jószol valami nagyot...

A taláros ember bűvös gyűrűjének a ragyogó rubintjára mered. Magába mélyed, aztán felveti a fejét:

- Valami nagyot, király? Ime: Kedvesed nyolc nap múlva halott!

Kacaj, koccintás: „makk egészséges!” De a kedves a mondott időre csakugyan halott. A szörnykirály babonásan hördül: „ő tette, az ő gonosz szeme az életét vette! Megállj, lator! Ide vele, hivatom Blondelt! Ti palotások, jól vigyázzatok, adott jelemre azonnal dobjátok ki őt az ablakon. Mély ez a lochesi sáncárok, még e szemmel gyilkoló pokolembernek is elég mély...”

Jön az asztrológus. Megáll, hallja a király szavát:

- Nagyot mondtál, Blondel...

- Te akartad király!

- No, hát most mondj még nagyobbat. Vagyis mondj valamit magadról, az egyszer magadról jósolj: meddig fogsz még élni?

A rejtelmes ember a gyürkőző, közeledő palotásokra pislant. A király ádáz bosszuérzettel sürgeti:

- Meg fogsz-e halni valaha!?

Fölényes, nyugodt hang:

- Meg bizony, felség. A pontos dátumot is tudom: épp három nappal hamarabb halok meg, mint felséged...

A király rezzenve hőköl. Rémülten inti le a mozdulatát félreértő palotásokat. Jaj, dehogy is dobhatja ki az ablakon a drága férfit! Attól a perctől fogva babusgatva óvja, őrzi, félti az asztrológus életét, kinccsel halmozza el s nem jósoltat vele többet...

Borgia Lukrécia (1501.)

Vigadj, Ferrara, ünnepeld dicső estei fejedelmed nászát: a füstöskezű, ágyuöntő, a tagbaszakadt, mord Alfonso herceg házasodik, elveszi a Borgiák leányát, Rómának azt a második Lukréciját, ki az erényéért öngyilkos elsővel szemben oly élvezeg közönnyel, oly lomha szőke mosollyal tudta tultenni magát minden erényeken. Csupa vörösbikás zászló leng a Castello tornyain, melyek mint Ferrara szívébe bevert négy óriási szög feketéllenek bele a vártó sötét vizébe; fenn a bástyaoromról maga Alfonso sütögeti el örömet lövő ágyuit, - jön, csillanó porfelhőben érkezik már a menyasszonyi menet! Nézi a vaskos herceg és elgondolkodik. Hej, hej, Don Alfonso, tudod-e, kit vesz el? Lukrécia, amig tizenhárom éves korában férjhezment Giovanni Sforzához, már épp háromszor volt menyasszony... szegény pesaroi Sforza, ő se soká gyönyörködhetett gyerekfeleségében, Lukrécia bátyja, a „romagnai tigris”, Cesare, hamar elmarta őt a huga mellől s más férjet, a nápolyi király Alfonz fiát parancsolta oda imádott nővére mellé. Hja, a családi politika sok mindent kíván a Cesare hatalmi sakkjátszmájában s Lukrécia engedelmes, szép passzív figurája ennek a játszmának: a véreskezű játékos hazardul tologatja őt Itália véres sakktábláján s egymás után üti ki vele a koronás ellenfeleket. Csel a mátkaság, csapda a házasság mindannyiszor, Lukrécia véren át lejt egyik nászból a másikba s mosolyog, mint az alvajáró... Szereti-e mátkáit, meri-e szánni férjeit? Csitt, ő nem a magáé, a mosoly tán csak rettegő fintor: ígézet rabja Lukrécia s az ígésző maga a szörnyű testvér, a tigris Cesare, kinek vonzalma huga iránt már több a testvéri szeretetnél... Pokoli szenvedély, féltékeny örület ez, hogyme, hisz Cesare már a kettőjük édes bátyját, a szelid gandia herceget is mint vetélytársat szuratta le Lukrécia mellől. És a vér sohse ér rá megszáradni a Cesare törén; most e ferrarai násznapon is friss az rajta, friss a pár hónappal ezelőtt legyilkolt utolsó férj, a nápolyi királyfi véréből. Örjögő Cesare! Játszik a huga élő sakkfigurájával, egyre férjhez adja őt, de mindannyiszor, mintha megbánná... s töre mindannyiszor közbeszur, amint gyanuja támad, hogy a kényszerűség szerelemmé olvadhatna Lukrécianál az új férj iránt... Ferrara ura, tudod-e, ki lesz a feleséged? És a sógorod? Olvastad-e a Sannazar és Pontanus szörnyű gunyverseit, a Burckhardt káplán förtelmes pletykáit hallottad-e? Nem félsz a Cesare törétől, a Lukrécia férjeinek a sorsától?... Az ágyuöntő Alfonso elsüti utolsó mozsarát s vállat von. Volt neki esze, kikötötte, Cesare ne jöjjön el a nászra! Nézi a városfal alá érő menetet s bólint: nem is jön, nincs a csillogó felhőben a Tigris. Helyes! Sietve fut le a toronylépcsőn, lóra pattan s vágat lovagjaival a menyasszony elé.

Vigadj, Ferrara, ünnepeld urnődet, a Borgiák leányát! Csupa virág és szabados pogány pompa a város; a diadalkapuk előtt színész-szatírok szavalják a Pán isteni üdvözlését s a Borgiák cimerbeli vörös bikáján rózsasötét ontó nimfák ülnek. S a nászdiadal közepette aranybrokátban fehér lovon érkezik maga a szőke csoda: mosolyog szendén s kék szeme oly tiszta, oly ártatlan, nem emlékszik semmire. Alig husz esztendő, haja világos, szinte ezüstös arany s arcán az épp érő alma szüzies pirja piheg. Lováról odaadó gyöngédséggel buvik új férje herkulesi vállába s karjai közül egy percre iszonyattal fordul hátra, mintha valakinek jöttétől félne... De nem jön senki. Megnyugszik. Szinte új szemekkel éled a lenyűgöző ígézetből. Mennek. Bevonulnak a Castelloba. Kezdődik a hatnapos ünnepély. Künn van ökörsütés, borszőkökut és mézzel kent májusfa, benn a kastély nagytermében öt napon át Plautusnak öt vigjátékát játszák latinul s a római színpadon négerék és gladiátorok járkák a balettet. A hatodik nap a bucsu. Künn duhajon tombol a *Regina Avrilozza* mámorító tavaszi tánca, benn a hermelines hercegi trónszékek előtt annál kimértebb pávatánc pompáskodó lüktetése. A lovagok épp

megállnak, kardot vonva térdelnek le s hölgyük mellől úgy tisztelegnek a trón felé a *diva* Lukréciaéna...

Ott ül a szőke csoda, ragyog az arca s diadémja alól üde szelid örömmel néz a világra: a bomló boldog ágyuöntőre, a már is szonettet faragó Bembo biborosra s minden hódoló alattvalóra! Olykor nagyokat lélegzik: igen, szabadul már a pokoli ígézet szörnyű parancsai alól, immár azzá lehet, amire süldőleányos szőke lomhasága leginkább praedestinálja őt: odaadó, elmosódó, hü feleséggé és sok gyermeket nevelő családanyává... Mire gondol most? Nem akar emlékezni semmire... Az udvarmester intésére felkel s ő, aki egykor a Tigris hirhedt kandelábertáncát lejtette, most lenge brokát teste minden lányos, szügies bájával járja el a bucsutáncot vendégeivel. Sorban lejt velük, a hübéresekkkel, urával; még Bembo is fordul vele egyet, pap létére úgy zsebkendővégről... Lukrécia mosolyogva, pihegve áll meg: van-e még valaki, akitől nem bucsuzott? Csend a ragyogó lovagi körben. Egyszerre aztán mozgalom támad az ajtóban villogó alabárdok felől. Egy harsány szó süvölt: „Van!” Lukrécia rezzenve sápad el a hangra...

Nyilik a kör: „Ki ez, ki ez?” Az emberek nem tudják, de oly parancsoló a jövevény fellépése, jelenléte oly lenyűgöző, hogy szinte elképedve térnek ki neki. Egy acélosan nyulánk, fejedelmi tartású álarcos lovag toppan elő; zekéje drágaköves, kincses brokát, lábszára landsknechten csikos-színes s vállán farsangi köpeny libben. Aranyláncon kis kölyöktigrist vezet s jobb markából teli káprázattal szórja az igazgyöngyöt a fénylő parkettre. Mialatt a szemek pattanva ugrálnak, gurulnak tova, az ismeretlen ígész fölénytel mered a középben magában álló Lukréciaéna. A nő zihálva küszködik, lehajtja fejét, ám mielőtt a felszökő férj közbeléphetne, az álarcos már is hitvese előtt terem s parancsolóan fogja kézen. A muzsika is halkabban zsong s ők ketten oly csudaszépen lejtjenek tova, ahogy csak a nagyon összeszokott táncosok tudhatják járni a fejedelmek pávatáncát. Ámulat, ily szépet még nem láttak... Az utolsó forduló: az álarcos hirtelen magához vonja Lukréciaét s valami szinte fájdalmas, szenvedélyes gyöngédséggel öleli át. Csók jár a pávatánc végén, de ez nem udvariassági csók, több ez annál, az álarcos mohó ajka nem tud elválni a Lukréciaéna ajkától... Az utolsó akkord; a zene elhallgat. Ocsudik az álarcos, elereszti szinte aléló táncosnőjét. Odisziklik a főhelyre, egy percre megáll és farkasszemet néz a herceggel, aztán odaköti a kölyöktigrist a Lukréciaéna trónszékéhez. Még egy perc, szinte fenyegetően emeli fel ujját... Azzal eltűnik.

Lukrécia bágyadtan ocsudik a férje karjai között. Suttog; mint egy gonosz álomból ébred. Halk moraj, a lovagi társaság összenéz: „Kisértet... A romagnai rém járt itt... Cesare, Cesare, ő bucsuzott... Don Alfonso, vigyázz magadra!”

Nem soká kell vigyáznia. Jön a Borgiabukás. Cesare közharcosként esik el egy messze-messze spanyol sáncároknál. S aznap a láncáttépett kis tigris is eltűnik Ferrarából...

Őrült Johanna
(1506 dec. 20.)

Tovább, tovább!... Éj van, téli szél süvölt Castilla kősvatagján; fázik a hold is, tépett felleg-rongyokba takarózik. Siető felhők, siető emberek, vihar kapkodja a fáklyák üszkét. Libbenő kettős lángsor, közöttük egy eszelős ifju özvegy botorkál a gyászos szentmihálylova után. Arca vont, árkolt, halottfehér s kócos haja dagadva bomlik a fátyolba takaródzó kis korona alatt. Mögötte didergő néma csapat, udvarnokok, testőrök, püspökök... Szól végre, esd a malagai érsek: „Felség, álljunk meg, adj már nyugtot temetetlen Szép Fülöp királyodnak!” Nincs válasz, csak a szél sivit. Az urak egymásra néznek: Nagy ég, a felséges *Reyna Dona Juana* így bolyong már velünk nyolcvanhat éjen át és ugyan miért? Mert egy mirafloresi jámbor szerzetes azt találta mondani neki vigaszul: „Vigyázzon, Szép Fülöp király még feltámadhat...” S a rögeszme egyre visszatér:

- Állj... A csoda!... Hallga, mintha mozogna ott benn a koporsóban, - megnézem!

S Johanna letérdel a hóba, maga srófolja ki az ólomkoporsó srófjait. Egy udvarhölgy segitene, de jaj neki...

- Vissza! Asszonyember az én uramhoz ne közeledjék! Hátha él!? És él, él...!

A püspökök csitítják, aztán egymásra néznek: „A féltékenység... az vette esztét! No, de sir már, fogjátok!” Beteg holdfény gyér világánál Johanna a halottja fölé hajlik. Aranyhimes a nyoszolya, rajta enyésző porhüvely: sulyos brokátba takaródzó rothadás. Az özvegy költi, gyűgyögve esdekel neki:

- Ébredj, szép Habsburgom! Oh, áldott nap, mikor százhusz gályával mentem éretted Flandriába, óh, átkozott nap, mikor szerelmes vesztetre először megláttalak! Megbabonáztál s én cseléded lettem; szerettelek, mert hozzám oly gonosz, oly lelketlenül rossz voltál. Oh, te szépséges szívtelenségem, hisz oly zsugori zsarnok voltál te, - én, a Katholikus Ferdinánd büszke leánya, nyomorogva koplaltam melletted! De semmi mindez: megcsaltál! Igen, rutul, lelketlenül! Mindenki!... Haragszol? Jó, nem szólok. Csak azt ígérd meg, ha felébredsz, nem csalsz meg többet. Nem bírnám ki; anyámat is a féltékenység vitte a sirba... Várj, rosszul fekszel, párnádat hadd igazítsam. Ügyetlen vagyok, ugy-e? De lásd, gyermeket hordok a szívem alatt, érzem, fiu lesz, a te fiad... Várom a jövő hétre... Örülsz? Nem felel -

A papok előlépnek a tömjénnel. Kezdődik a viharban a szokásos éji szertartás. Zeng a Circumdederunt; szól, amíg a hang csak a didergő ajkakra nem fagy. Aztán tovább, tovább, a vészesre növekvő hófergetegben. Egy város ott: Torquemada... alig bírják a koporsót. Könnyörögnék:

- Felség, nem birjuk tovább Hernillos felé... Ott a barátkolostor, oda térjünk be a vihar elől -

Johanna gyanakvó, de enged végre. Bezörgetnek a hóbafuló kolostor kapuján. Nyilik az, ám barátok helyett apácák lépnek a felséges özvegy elé. Őrült Johanna iszonyodva szisszen fel láttukra s védően öleli át a koporsót:

- Mi? Apácák? Gazok, megcsaltatok! El innen... az apáca is csak asszonyszemély és én nem hállok itt meg az urammal! Vissza, némberek, el attól a koporsótól! Menjünk... Tovább! Tovább!

A kíséret összenéz. A püspökök keresztet vetnek. Indulnak, mennek a hóviharban. Tovább, tovább!

Vertugadin (1572 aug. 24.)

Vigad a Louvre, fényes a palota, minden száz ablaka végig kivilágosítva! Bourbon Henrik tartja lakodalmát Valois Margittal. Hm, csakugyan megengedte, valóban békét akarna az anyakirályné? *Ventre gris...* úgy látszik! Medici Katalin mosolyogva trónol ott a sokadalom ormán s a színes káprázatban az ő örökös gyászruhája az egyetlen sötét folt: baljóslatu feketeség, mely ármányt, boszorkánypatikát, halált fedez. Ruhája atlaszán vont gyilokként villan a fény... Körülte az udvarhölgyek „pillangó százada”; ők a kémei s hóhérai; ha kell, van náluk mindig mérgezett tör, mérgezett keztyű, mérgezett szerelem. Mind szépek s mindenre készek. Most is értik a Katalin pillantását. És táncolnak áltató vidáman...

Járja a pávatánc, lejtik vont karddal, énekelve, sétálva; hermelinnel, brokáttal pompáskodva. Deli a vőlegény, a *Vert Galant* Bourbon Henrik, oldalán négy apród táncoltatja a Valois Margit uszályát. Fényes a báli kép: ölnyi széles a hölgyek ujdivatu abroncsos szoknyája s lejtés közben méltóságosan billen darázsderekek körül. „*Vertugadin*”-nek, „*erényőrne*k” hívják ezt az ujdivatu szoknyát. Jó név; a gall tréfa máris vidáman évődik véle: „*sacrebleu* marquise, akár egy lovag is elbujhatna e vendégszerető abroncs alatt, hihhi, megengedné, madame?” Suttogás, zaj, nevetés; nevet Bourbon Henrik is, bár inkább már csókvágyón türelmetlenkedik. Hisz éjfél is elmúlt már, menne ő, inkább már nászjére térne. „Boldog éj!” - sugja - „Micsoda nap is ez?” S Valois Margit mosolyogva felel: „Szent Bertalan éje...”

Ki szólt, ki intett? A zene elhal. Katalin felkel. Mosolya méz, de szeme villám s a bókos bucsu alatt hátra sug valamit. Henrik, miért nem figyelsz oda? Fut Henrik, viszi nászjére ifju feleségét. Fordul a kulcs, végre egyedül, - karja tárul...

E percben azonban künn lárma kél. Mi ez? Nő a zsvaj, szól a puska, jajszó hörög. „Coligny! Coligny!” Törik a kapukat, recseg már a palota lépcsője is, jönnek, rohanva közelg a fegyverzőrej s ádázul üvölt a csataszó: „halál a hugonottákra!... Hol a vezérük, Bourbon Henrik!” Henrik kardot ránt, de Margit, kin még rajta abroncsos báli ruhája, sápadtan int nemet:

- Hamar... ide... a *vertugadin* alá!

A következő percben már recsegve dől be az ajtószárny. Beront a hóhércsapat, néz, bámul, keresi a főáldozatot, de bár tüvé teszi a szobát, a függöny árnyát s az ágy alját, Henriket bizony sehol sem találja. Az izgalom perce alatt csak Valois Margit marad nyugton; áll a szoba közepén fölényes méltósággal, mozdulatlanul. S tekintete alatt hamar széled a szégyenkező csapat. „Pardon, Madame!” Elmennek. Henrik előbuvik az életmentő szoknya alól s IV. Henrikké egyenesedik ki. S két századra eldől Franciaország sorsa...

Megbabonázás (1572 aug. 18.)

Bál van Medici Katalinnál: Condé herceg a tizenhat éves angyali Marie de Clèves-sel tartja menyegzőjét a kivilágított Louvreban. Pompa, káprázat... bókolva hajlong a sok brokát zeke a csipkés Stuart-gallérok előtt; járja a pávatánc, a gaillarde s legszebben épp a piruló, szófogadó, szende kis Marie járja. Csupa báj, üdeség, - mindenek őt nézik, benne gyönyörködnek. Csak egy valaki, a király öccse, a sápadt, közönyös Anjou herceg nem látszik észrevenni. Ösmert nőgyűlölő, most is ásit, jár kényszeredett unottan fel s alá a bálban. Bánja is ő, nem érdekli a nászpompa! A kis Marie persze tovább táncol, amíg csak tulontul ki nem melegszik sulyos brokát pompájában. Pipere-probléma... lesi a percet, amikor végre kiosonhasson. Fut a folyosón végig, be a gardero-be-szobába, hol a Katalin királyné egyik komornája segít neki a toilettejénél. Hamar, hamar! Inget vált. Meg van! Nem is késik soká; oda veti az átizzadt, levetett inget egy székhátlányára, elfújja a gyertyát s a táncára kíváncsi komorna kíséretében visszasiet a bálba.

Csend a folyosón. De csak épp pár pillanatra. Hamar nyílik az ajtó, Anjou lép ki a bálból. Táncolnia kellett, hát neki is melege van; keresőn néz körül s aztán ő is a gardero-beba igyekszik, hogy fürteit rendbehozza s megtörülközzék kissé. Botorkál, törlőt keres a sötétben... meglátja azt a fehér valamit a székhátlányán, törlőnek nézi s gyanutlanul beletörli arcát a Marie de Clèves imént levetett patyolatingébe. Aztán nyugodtan, közönyösen visszamegy a bálterembe.

„Pár pillanat csupán”, mondja Saint Foix krónikás, - „de ekkorra már megtörtént a villámszerű átalakulás”. Az udvarnokok ámulatlan térnek ki: „mi történt, mi lelte Anjou herceget? Oly nyugtalan, - nézzétek, keresni látszik valakit; igen, hajlik, ágaskodik a párok közt... most megáll, mint aki álomból ébred, szeme tágul, meg van, látja már azt, akit keres, - ki az?!” Döbbenés, Anjou megáll Marie előtt, szemét dörzsöli s oly meglepett gyönyörrel mered a Condé kisasszonyhitvesére, mintha még sohse látta volna. Hozzá lép, megszólítja, hangja remeg s valló szava oly félénk, mint egy iskolás sihederé. Anjou, mi lelt? Anyja homloka ráncba szökik, Katalin rászól, ő nem is hallja; nem mozdul többé Marie mellől. „Varázslat”... sugja az elképedő udvar. Marie pirulva állja az ostromot, ám Condé belesápad s kardjára csap: „elég, nászújra térünk, *mamye!*” Anjou felszökik, neki is kardja zörren, de imárottjának esdő pillantása végre is lefegyverezi. Adieu... A herceg kábultan néz Marie után s másnapra szenvedélye már kész örület. Majd az esztét veszti... „Ki az? Senkit se fogadok!” - „A varsói küldöttség, *monseigneur*, a lengyel koronával jönnek”... - „Nem kell, pokolba velük!”...Hallja Medici Katalin s ő jön a fiát rábeszélni. Megy végre nagy nehezen. Anjou válik imárottjától, indul, de bucsuszava: „várj, enyém lesz, hamar visszajövök!”

Nagy utazás... ám mit érdekli az új királyt a varsói pompa, a lengyel hódolás, koronázás? Szíve Párisban maradt, ír éjente lángoló, forró leveleket Mariénak, ír azzal a vérrel, amit sebzett karjából facsar ki. Nehéz hetek, pár hónap... nem bírja ki, - lemond a trónról s bucsuja szökésnek is beillik. Haza Bécsen, Velencén át! Utközben már is futár toppan eléje: bátyja, IX. Károly meghalt s a párisi trónra most ő következik. Anjou nagyot gondol, hamar a kamarását előre Mariehoz: „várj és ne szólj, mint III. Henrik érkezem Párisba, elválasztalak Condétól s te lesz oldalamon *France et Navarre* koronáz királynéja!” Hamar, hamar; lovai kidülnek, de mire otthon terem, a tizennyolc éves Marie már halott.

Szegény szelid akaratlanul babonázó... ki végzett vele? A dühödt Condé-e vagy tán inkább a Medici Katalin blois-i méregpatikája? III. Henriknek már mindegy; buskomoran lép a trónra, nem tudja feledni Mariet s nem házasodik meg. Nincs utód! Mint utolsó Valoisval végez vele

az orgyilkos Clément tőre. Ki jön? Új irány, új világ, - jön IV. Henrik a Bourbonokkal. És ők tán nem is tudják, hogy a *Grand Dieu Hasard* szeszélyéből voltaképp egy csipkés, patyolat ingecske babonázó erejének köszönhetik uralmukat...

Stuart Mária
(1587 febr. 18.)

Ködös téli reggel; nagy jégcsapok lógnak Fotheringay várának bástyáiról. Az udvaron didergő nép; kíváncsian ágaskodnak a lovagterem ablakai felé. Jól belátni, e terem közepén faalkotmány áll, rajta tőke, mellette az álarcos hóhér a karddal, köröskörül vagy kétszáz báró... Fenn, az ónkarikás gót ablakok mögött a királyné még mindig a pipereasztalnál a tükre előtt ül. Nagy gonddal fodorittatja fürtjeit s maga teszi fel fejére a homlokba szögellő feszített fátyoldiszt. Kész? Künn kopog már a sheriff, Sir Thomas Andrew botja, - a felség felkel: „mehe-tünk!” Talpig fekete brokátban van, nyakában egy Agnus Dei, vállán olasz köpeny, derekáról két olvasó pereg alá. Vezető gavallérja maga a várnagy: Sir Amyas Paulett s hátul udvarmestere, a hü Mellville viszi az uszályát. Belépnek a lovagterembe; kis ölebe besurran az örök lába közt...

Halotti csend. Csak a hóhér mozdul. Letérdel, kezét csókol: „bocsáss meg, felség, azért, amit most majd tennem kell.” A királyné hangja teljesen nyugodt: „megbocsátok”. Azzal eltiltja magától a jelentkező Peterboroughi dékánt s letérdelve, a maga katolikus hitén kezd imádkozni. Kent gróf toppant: „eh, Madame, hagyja már abba ezt a pápista komédiát!” De a felség nem törődik vele s ájtatosan fejezi be fohászatát. Vége. Leül a lócácskára. Két szobalánya, Jane és Elsbeth, vetkőzteti. Egy pillanatra megzavarodik:

- Szokatlan, ennyi ur előtt...

A hóhér is szolgálatkész...

- Hagyjad... Ily komornyikhoz sem szoktam én -

Hol a tükör? Még egyszer megigazítja fürtjeit. Aztán ismét leül s kinyújtja a nyakát. Vár. Majd felnéz:

- Vagy úgy? Hát nem így ülve, francia módra?

Inasa térdelteti le a tőkéhez. Feszületes kulcsolt kezeire hajtja le állát. „*In manus tuas, Domine...*” De nem mondhatja tovább. Sujt a hóhér. Rosszul. Nagy vérsugárral a harmadik csapásra válik el a fő. Csend. Csak a kis kutya sivit keservesen. Odabuvik urnője szoknyája alá.

Az ablakokon hópihéek dobolnak. A sheriff int: törvény szerint fel kell mutatni a levágott főt! A hóhér lehajlik, a szép királyi fő fürteibe markol... ám csupán egy parókát vesz fel. Maga a fő, egy rövidre nyírt galambősz fő, ott marad a véres padlón. Szegény szép királyné! Oly hosszan ült a pipereasztala előtt és csak épp erre nem gondolt. És még csak nem is pirulhatott többé...

Az anya szeme (1595.)

Gyászra zugnak a Szent Anya Moszkva harangjai, de oly csintalan frissen zengnek, mintha csak örökre kondulnának... Felemelt fők, vidám sóhaj, a Kreml megkönnyebbül: meghalt a cár, IV. Iván, a hirhedt „Rettenetes”, igen, hihetetlen, de valósággal meghalt a „*hétsszáz-ezerszeres gyilkos*”, - hm, bojár testvérek, komoly ez, igaz ez igazán? Mert ha visszatálál jönni s örömröket látja... csitt, nehéz a kriptakö, nem jön ö vissza, söt az a baj, hogy egy-általán nem jön utána senki, nem bizony, mert még a fiait is mind egy szálíg leölette... Nincs cárevics, nincsen cár, bojár testvérek, ki lesz a cár? Sóg-bóg Moszkva, az özvegy cárnéra néz: „felség, Nagoj Mária, fiaid igazán halottak mind? Dimitri is? Felelj, mert cár kell a trónra s a bitörló Borisz Godunof sereg élén már Moszkva ellen jön... Felség, mondd, hátha mégis él Dimitri cárevics?”... Mártir asszony, élő szobor, az özvegynek hire szent, hogyne, hisz kibirta, söt túlélte a Rettenetest... Nagoj Mária szöt se szöl, rettegve csak tovább imádkozik: „*goszpodji pomiluj*, legyen meg a te akaratod!” A bojárok összenéznek s a Kreml harangjaiból ércmadárként száll a szó: anyja hallgat, hátha mégis él Dimitri? Bevonul, cárrá lesz Borisz, de künn a nép továbbra is éhezük. És csodát vár. És a szent özvegy, Nagoj Mária, mint sápadt élőhalott tovább hallgat a Kremlben. Élő ereklje, a nép bucsujáróban jön hozzá s Borisz cár nem meri eltönni láb alól...

Messze-messze pedig a szélrózsa minden irányában babonásan tovább sóg-bóg az óriás gyermek: a csodaváró nagy Szent Oroszország. És nem is oly véletlen tán, hogy a várt csoda a hires Csodamonostorból pattan ki. Van ott egy kóbor barát, névszerint Otrepjev Grigorij, ki mint a Jób patriarka titkára sok államügybe pillanthatott bele, s ez a Grigorij egy nap felkiált: „az éjjel Isten sugallta álmomban, - én moszkvai cár leszek!” Nagy röhögés, a többi barát a szemébe köp, a püspök pedig a fehértói kolostorba csukatja. Örzik, mint a veszedelmet, véres-re verik, aztán maguk az örzöi azok, akik megszöktetik. Menekülése diadal s mire Novgorod-Szjeverszkijbe ér, a nép már térdreborulva várja. Ö megbocsátóan egyenesedik ki: „igen, az vagyok, akit vártok, Dimitri cárevics vagyok!” Öromujjongás... Grigorij eltünik, hös kozákká lesz a lázadó Zaporogok közt s egy lengyel jezsuitának hit alatt meggyónja, hogy ö az igazi cárevics. A jezsuita nem mer hallgatni; a lengyelek megdöbbennek s Mniszek, a sandomiri palatinus már a leányát ajánlja fel Otrepjevnek. Zsigmond király államtanácsot tart s cárnak ismeri el Grigorijt... Borisz megrémül, de már alig tud csapatokat toborozni Otrepjev ellen, - katonái „nem mernek a törvényes cárevics ellen fegyvert fogni... nincs többé kezük a harcra, csak lábuk van a futásra”... Grigorij diadalmasan vonul Moszkva alá, - Borisz belehal, és ugyan hiába eskette fel a bojárok a fia hűségére, az esküszegők azonnal az ál-Dimitri pártjára állnak. És hiába ordít Sujszkij herceg a moszkvai Vörös Téren:

- Nincs Dimitri... emberek, én láttam a legyilkolt Dimitri tetemét!...

A szökött barát bevonul a Kremlbe, a nép „sir örömében” s Grigorij cári tekintéllyel kezdi nyakaztatni a kétkedöket a Vörös Téren. Hatalmas medicina, de hátra van még egy bizonyíték. Otrepjev a legmerészebbre szánja rá magát; maga elé hivatja a Rettenetes özvegyét. Grigorij ragyogó cári diszben ül a trónon; nézi a közelgő sápadt Nagoj Máriát, majd felkel s elébe megy. A nép s a bojárok mohó szemmel nézik a találkozást: „az anya döntsön, az anya szíve szemével csak ráösmer a fiára!...” Szöl Otrepjev mézes-mázos, alázatos ravaszul:

- Anyám te, *kit ezennel visszahelyezek minden anyacárnöi tisztségedbe és uradalmáidba, anyám, felelj itt, a Szvjataja Rusz, a Szent Oroszország minden népei előtt: rámösmersz-e, ráösmersz-e a fiadra? Mondd, én vagyok-e a te holtnak vélt Dimitri fiad?!*

Halotti csend. A nagy hallgató, az élő ereklje csak néz, hosszan mered Grigorijra. Hallja a szavát s aztán a *szíve szeme* helyett inkább az *esze szemével* kezdi spektálni az ügyet... A kalandor barát még közelebb lép hozzá:

- Anyám?... Ti bojárok, azt amit a gaz bitorló Borisz elvett tőle, tegyétek anyám fejére a cárnői koronát...

Fejére teszik. Halavány pir a pergament arcon. - Nagoj Mária a karját tárja:

- Fiam vagy... Dimitrim vagy... Minden oroszok cárja vagy!

Teljes a diadal! Grigorij ime hiteles cár, de a csaló nem bírja egy hónapnál tovább. A bojárok megint összesugnak:

- Te, hátha még se ő az? Nézzétek: borjuhust eszik, nem alszik ebéd után, sohse fürdik és medvékkel birkózik... *nem úr ez!* Aztán meg annyi a tanultsága, - ír, olvas, könyvet forgat, penna, kalamáris volt a szobájában... nem, nem, bojár testvérek, nem lehet ez igazi cárutód! Jertek csak, beszéljük meg...

S a következő éjjel kidobják Grigorijt a Kreml ablakán. Rajta, bohóclárvát a hulla pofájára!... Nagy máglya; elégetik a „varázslót” s porait ágyuból lövik szerteszét. Ám ez a széjjellőtt por magként oroszországszerte újra elvetődik s még egy féltucat új ál-Dimitri kel ki belőlük...

És Nagoja Mária? Ő egyetlen könnyet se ejt „fia” halálakor. Csak szorosabbra huzza homlokába a koronát. Várja a vihar végét. Jön végre Romanov Mihály s ő megerősíti jogaiban a Rettenetes özvegyét - - -

A nürnbergi parancs (1650 febr. 14.)

Künn fagy dermeszti Nürnberg tornyait, benn a Rathaus gót ivei alatt annál fullasztóbb a meleg. A *Fränkische Kreistag* ülésezik. Nagyhasu sörivő burgerek okoskodnak ott; honfibu a hizott arcokon, szavuk tudákos és határozatuk szörnyűségesen komoly. Olvassa már a nótárius:

„Mivelhogy az inséges harmincéves háboru folytán szent német római birodalmunk lakossága tizenhét millióról úgy mint négy millióra apadt le és mivelhogy ezen a gyászos állapoton valamikép segíteni kell, mindeneket jól és bölcsen megfontolván, három mód tetszék mi-nkünk legalkalmasabbnak és leghathatósabbnak:

„*Primo*: a következő tiz esztendő alatt csak hatvan éven felüli férfiembernek léphessenek kolostorba;

„*Secundo*: szerzetesek és kanonokok kivételével minden papok házasodjanak meg - és

„*Tertio*: minden férfiember legalább is két asszonyszemélyt vegyen el feleségül...

Derüs mozgalom. Mintha csak csiklandoznák őket, csillogó szemmel fészkelődnek a vastag burgerek. „Jó lesz, vivát!” Ám annál jobban morognak ott fenn a karzaton a tenyeres-talpas nürnbergi asszonyok.

Fenyegető moraj:

- No, jertek csak haza! És merjétek megpróbálni!

Nyulnak az orrok. A burgerek nem mernek hazamenni. Inkább a kocsmába menekülnek. És a söröskancsó mélyére tekintgetnek:

- Eh, maradjunk az egynél. Az is sok!

És ime, egyszer volt, hol nem volt bigámiára parancs Európában és bizony a jó Nürnberg ekkor se merte megfogadni!

Nehéz akta (1661.)

Éjfél is elmúlt már s még mindig ég a lámpa a nagy Colbert versaillesi kabinetjében. Nagy munkaerő; a Napkirály minisztere egy hétrevalót végez egy nap alatt s most mégis tanács-talanul ül az új akta előtt. Mi ez a fontos államügy: adó-, ipar- vagy gyár-reform? Kikötő-építés, csatornaterv? Fontos lehet, mert a miniszter homlokán felleg ül. Nagyon fontos, - XIV. Lajos maga volt nála, személyesen bizta rá a fortélyos aktát:

- Önre bízom, mert ön legképzettebb miniszterem. Kedves Colbert, most mutassa meg, mit tud!

Szörnyű felelősség! És ime megzavarják - és ő még csak nem is csodálkozik, hogy a késő éjjeli órákban öreg felesége tipeg be hozzá. Jön a jó Madame Colbert, jön lábujjhegyen, kis batyuval, nagyon izgatottan: „itt van, kész minden!” A miniszter felkel, egy sarokba bujnak s reszkető kézzel bontják a batyut. Rezzennek minden neszre... „Rendben!” A két öreg cseléd-lebernyeget kerit a nyakába s aztán nagy titokban, úgy, hogy még saját szolgálk se vehessék észre, kiosonnak a hátsó kapun. Sötét mellékutcákon tipegnek tova; nézik, hol is az a vakolata-vedlett ódon házikó? Bezörgetnek. Léptek... Maga a király jó pongyolában, bomlott nyak-kendővel:

- Itt a batyu?! Az Istenért, hamar, siessenek!

Fel a rozoga lépcsőn. A felség Colbertnével beljebb megy, a miniszter az előszobában marad. Hej, nehéz akta... Hol is van? Colbert a fejét, vagyis az allongeparókáját vakarja s közben a batyut kezdi bontogatni. Hm... pelenkák, csecsemőréklik, főkötőcskék! Meg-megáll, hallgató-zik. No, végre jajszó belülről, utána fojtott örömhang. Mozgalom, - jön már Colbertné a siró ujszülöttel:

- Hamar, mit bámulsz, Baptiste? Jaj, beh ügyetlen vagy!

Szegény nagy miniszter fuj, izzad, úgy igyekszik... No, benn a kicsi végre a fehérneműben. A királyi apa boldogan hálálkodik:

- *Merci...* legnagyobb tette, édes Colbert, sohse felejttem el! Csak most vigyék hamar... Ugy, ahogy megbeszéltük... Tudom, kire bízom ezt a drága gyermekemet -

A miniszter köpenye alá rejti a drága élő kincset s nejével együtt mélyen hajlong:

- Hódolatunkat De La Baume kisasszonynak...

A felség mosolyog:

- Óh, asszony már, sőt hercegasszony... Duchesse de la Vallière... Adieu!

A házaspár továtipeg; vissza a sötét utcákon, haza a palotába. Pár perc múlva Colbertné már a bölcsőt ringatja. Mosolyog, urára pislant:

- Aranyos ez a kicsi... Fiatalodunk, Baptiste, mi?

A nagy miniszter nagyot lélekzik s izzadt homlokát törülgeti:

- Életem legnehezebb aktája... Csakhogy elintéztük!

Montespan ur (1669.)

Szerelmes Provánsz, hol illat a lég, csók a zefir s a természetnek örökké virágvasárnapja van... Virágos park közepén bátyás kastély pompázik ott a Pyrenék havas bércei alatt, az öröm laka volt ez eddig, mi történhetett, hogy itten most minden feketébe borul? Ünnepi csendben toulousei kárpitosok sűrögnek, hozzák a tartomány minden gyászkelmését s lóhalálában öltöztetik a házat, parkot, még a nyirott bokrok mosolygó szobrai is feketébe. Hamar a cselédség: inasok, komornák, kocsisok, meg ti, fehér szakácsok, kukták is mind gyászba bujgatok! Nagy gyász lehet, fejedelminél is több: királyi temetés készül itt... Hm, de hát ki halt meg? Fintor az arcokon; csitt, hát persze, hogy a férj gyászol, Montespan ur temeti imádott nejét! Valóban? Igazán meghalt volna Montespan marquise? *Parbleu*, hisz azt se tudtuk, hogy beteg volt... Csend, figyelem, ne fecsegetek, kezdődik a szertartás, a gyászflóros alabárdok hátrább szorítják a tömeget.

Komor induló szava mellett jön le a menet. Elöl egy érsek, két püspök, sereg szerzetes, oldalt vont karddal marsallok, generálisok, hátul a férj vezeti kézen két kicsi gyermekét. Mögötte sugdosódó, piros sarkas, nagy parókás atyafiság... Középpütt gyászbaldakhin alatt aranyleveles marquis-korona ragyog a koporsón, arany az írás is rajta: „*La très-haute et très-puissante Dame Françoise-Athenais de Rochechouart Marquise de Montespan et d'autres lieux... élt 28 évet, requiescat in pace...*”

És mennek, impozánsan haladnak a gyászfátyolos nyirott bokrok közt. Egyszerre zökkenés, - itt az ősi kriptá; nyílik a bronzkapuja, zendül a „*Circumdederunt*”. Családi cimerez nyolc szolga lép elő... ejnye, be könnyen emelintik azt a koporsót! Biz’ Isten oly könnyen, mintha csak üres volna. Hátha az!? Furcsa temetés, senki se sir, a nagy parókák allongéának az árnyékában inkább torz mosoly fintorodik. Fullánkosan sziszeg a szó:

- Szellemes ötlet! Neki, a férjnek, valóban meghalt a felesége... Messze-messze, Versaillesban a szép szőke marquise ma lett a Napkirály kedvesévé!

Szellemes ötlet, valóban, szinte felségbántóan szellemes! A toulousei kormányzó legalább így fogja fel s muskétásokat küld a kastélyba Montespanért. Szegény férj, hahaha, még gyászolni se hagyják... Bizony menekülnie kell; szökik is menten a temetés után. Oh, nem egyedül: nagyon is csinos menyecskével, egy toulousei *capitoul* özvegyével. Neki a Pyrenéknek! A spanyol határon túl a marquis visszanéz a szirtes magasból kastélyára. És kacag, kacag... A nagy ravaszka kis tanácsosné érzelegve buvik a vállába.

- Szép temetés volt. Marquis, az ötlet szellemes... oly annyira, hogy most már tán el is vehetnél feleségül...?

A marquis ránéz. Fintor az ajkán:

- *Mamyé*, az ötlet szellemes... de ennyire tán még se halott még a feleségem!

A legszebb rubintok (1671.)

A bécsi Burg bátyás árnyékában egy pamfletet kapkodnak; a nép iszonyodva olvassa:

*Saettige dich nun in ungarischer Graffen Blut,
Deren du raubtest Hab' und Gut...*

Ne féljetelek, vastagok azok a Burgfalak, ily illetlen rebellis szózat nem hat be oda, nem hallja meg azt a dicső Semper Augustus: Első Leopoldus császár. Nem hallatszik ide a wiener-neustadti nyakazó bárd sujtása se, - itt műveltek, illetmudók az emberek, itt spanyol etikett járja s ebben nincs benne, hogy holmi magyar összeesküvők, Zrinyi, Frangepán, Nádasdy fejevételéről csevegjenek. Unalmas, sőt kellemetlen *hungarizmus*... csitt, ne zavarjátok vele a kegyes felség ájtatosságát. Buzgó keresztény, ma reggel is a kápolnában kellene lennie, vajjon miért nincs ott? Lobkowitz jött hozzá audienciára... valamit hoznak arról a rebellis magyar földről, igen, egy hét lakatra vasalt ládát hoznak, épp most cipeli fel izzadó hét lakáj. A császár és minisztere a koffer nyíló fedele fölé hajolnak. Mennyi kincs, *heiliger Josef*, csupa ékszer, násfa, fejedelmi aranymarha ragyog elő a brokát alól.

Ügyfogyott kis emberke a nagy Leopoldus, csak az allonge-parókája rengeteg: rosszul esztorgályozott, meredt sakkfigura, kinek spanyolosan fekete öltönyéből avas tömjénzag árad. Arca ijesztően csuf, főként előretúlul alsóajka torz; erről mondta rebellis Czobor Ádám: „beste pacal, nem szánám levágni s a vizslámnak dobni”... ezt mondta és hej, hej bizony el is vesztette a holcsi jussát érte. Hát hisz’ csuf az az ajak, kivált e percben, mikor a kicsinyesen fősvény emberek mohóságával reszket a kincsek láttára. Dülled a szeme is... Leopoldus kapkodva nyul egy fejedelmi rubint nyakék után. Nézi. Szuszogva kérdi Lobkowitzot s a miniszter is suttofgva felel. Bólogat, mintha nógatná a felséget.

- Helyes, dönt a császár, - igen, a császárnét prezentelem meg vele. Ugy is tartozom neki egy ajándékkal...

Hogy örül! Fő, hogy nem kell készpénzt kiadnia... A nagy parókás kis ember pedánsan tipeg a termeken át hitvese lakosztálya felé. Madridi gyászfekete kamarások nyitják az ajtó két szárnyát; a császár hátraint, jöjjön Lobkowitz is, hadd lássa nagylelkűségét ő is. A miniszter érzi: nagy tisztesség! S a küszöbön féltérdre ereszkedik:

Kolostorian komor szoba, szinte tömjénzag érzik benne. A himzőasztalkánál kis Velazquez-bábu ül; bizony gyereknél is alig nagyobb a csenevész, sápadt kis császárné. Oly fonák, oly szárnalmas; meglátszik Margarita Terezián, hogy infánsnő korában apácának szánták. Ijedt nagy bókkal fogadja urát, Augustusát: meredet mosolya bágyadt kérdés: mi baj’, mi történt, hogy a császár, kinek gépre jár az esze, ily szokatlan reggeli órában tiszteli meg látogatásával? Ám hamar örömmre válik aggodalma: ékszer?... ajándék?... beteg madárként sipog:

- Bácsikám... *beso la mano a Vuestra Merced*... ekkora ajándék! Szép, gyönyörű, de hisz’ el se bírom, oly nehéz ez az arany. S ezek a csudás rubintok -

- A legszebb rubintok Európában - magyarázza Lobkowitz.

A császárné tovább mereng:

- Gyönyörűek! Izzó vörösek. Mint a vér...

Aszott keblén a rubintok. Nézi őket. Köhögve rázkódik és ismétli:

- Igazán, mint a vér...

Leopoldus zavartan mosolyog, Lobkowitz térdet cserél, a másikra ereszkedik. A Velazquez-bábu tovább sipog:

- Bácsikám és ugyan hol vetted számomra ezt az ékszer?

Csend. A császár feszengve fordul Lobkowitzhoz:

- Nem vettük, kaptuk, ugy-e Lobkowitz? Hozták...

- Honnan?! Tudni akarom, bácsikám!

Lobkowitz most már mind a két térdén feszeng. Végre is nagyot gondol és büszke mosollyal rukkol ki:

- Felség, a híres Nádasdy-rubintok ezek! A rebellis feleségéé volt...

Koppanás. A parketten az ékszer. A császárné borzongva tátja a száját:

- Nádasdy?...

- Igen - sóhajt Leopoldus -, szegény megrögzött bűnös! De nyugodt lehetsz, *querida*, kétezer misét mondatok lelke üdvéért. Itt van... hozzád méltó, viseld egészséggel.

A császár felveszi s újból a nyakába akasztja a rubintokat. A Velazquez-baba nem mer ellenkezni. Csak összerázkódik...

- Mi lelt?

- Fázom, bácsikám. Didergek -

S a fázás többé nem is hagyja el őt. Lázzá lesz a didergés, lappangó, emésztő forrósággá. Szegény kis császárné hamar ágynak dől s nem is kel fel többé. Fonnyadt keze még az ágyban is a csodás ékszerrel játszik. Egyszerre aztán viasszá lesznek az ujjak: a beteg láng utolsót lobban. S mintha azt az imbolygó életlángot a ragyogó ékszer szivná fel magába: a Nádasdy-rubintok csak annál véresebben tüzelnek a halott császárné keblén...

Grande Mademoiselle (1681.)

Anne Marie Louise Henriette de Bourbon-Orléans, Montpensier hercegnője... a legnagyobb név, a legelső parti Európában, hőslélekű amazon-leány, igazi „Nagy Kisasszony”, ki huszonöt éves korában lóháton, páncélban vezeti a Fronde-ot s a maga kezével süti el az ágyut királyi unokatestvére, XIV. Lajos ellen! Aztán unatkozik, várja élete álmát, a nagy szerelmet s válogat: három királyt és kilenc kisebb fejedelmet kosaraz ki. Vár, vár, végre negyvenkét éves korában rámosolyog a dicső perc.

Nompar de Caumont, Lauzun grófja, gárdatiszt ott nála a palotában, pattanásos képű tömzsi cadet de Gascogne, ki a folyosón festői szépen, sőt bizonyos érzéssel tud szalutálni a kápolnába menő fenségnek. Henriette észreveszi, mélázni kezd, egy napon megáll, megszólítja. Beszélgetnek... aztán csakhamar már kettőjükéről beszélgetnek a versaillesi Oeil-de-boeufben. Kacag a király is: no, végre jönni fog, jönnie kell hozzá a büszke cousinenak könyörögni! Jön is, Henriette térdre borul, úgy kéri a felséget: hadd mehessen férjhez Lauzunhoz. A király megígéri, de nyomban vissza is vonja. A fickó, úgy látszik, szemtelen lett. Sujtó a haragos király szava: tíz évi várfogság Pignerol börtönében!

A világ nevet s ő, a szegény szerelmes vén leány, elkezdi a nevetség kalváriáját. Ő hű marad; fonnyadó arccal vigasztalja a mérgelődő foglyot s a felséget kérleli. A király mosolyog, engedni kezd, de a Montpensier-milliók fejében. Kifosztja a Grande Mademoiselle. Lemondatja dombes-i és eui hercegségéről és pedig a Montespan-fattyu számára! Tizenhét milliót fizet Henriette s Lauzun végre szabad! Titokban megesküdhetnek...

Kiért életét áldozta, a drága ember, a hálátlan lator, végre kijön a tömlőcből. Henriette ötvennégy éves, fehér hajjal, könnyezve borul ura, férje, bálványa elé. Szíve túlrad:

- Oh, boldogság! Végre... *Mon amour*, szólj, mit tegyek, mit óhajtasz?

Fölényes, fagyos mosoly. Lauzun a lábát terpeszti karosszékéből s ásitva kacag:

- Mit tegyél? Henriette de Borbon... huzd le a csizmámat!

Nász a jégpalotában (1739.)

Jönnek az asszonycárok: I. Katalin, Ivanovna Anna, Leopoldovna Anna, Erzsébet, II. Nagy Katalin... jönnek az amazon cárnők, öten is egymásután és jaj nektek most, gőgös férfinép! - „*molcsi szmerdj!*” - „hallgass, pizok” ez lesz a nevetek és „Kopab!”, le a fejjel, ha netalán lázadni mernétek! Ez az exszolgáló I. Katalin szavajárása, ki annyit pofozkodott matrózvadságu urával, Nagy Péterrel, s ez az utánuk jövő unokahug, a szépséges, szilaj Anna cárnő elve is. Ivanovna Anna nem megy férjhez s kedvesét, a kurlandi herceget, Biron is csak azért türi maga mellett, hogy megcsalhassa s ez mérhetetlen unalmában kissé mulattassa... Hm, veszedelmes ez a mulattatás, mi, Galitzyn? Voltaképen mi a bünöd, hogy az amazonkegy csókosan forró napja után ily fagyos bukás ér? Litván fejedelmi sarj, szép Galitzyn herceg, bizony kár volt neked ott a messze külföldön a dámádat a cárnő vetélytársává avatni. A Biron kémei meglestek s Biron most bosszut áll: feljelent... Hazacsálnak, elfognak, - az ürügy persze egészen más; bünöd az, hogy ott olasz földön pravoszlávból katolikussá lettél. Szörnyű bün; már Nagy Péter szentségtörő gunnyal üldözte ezt, hisz csak egy alkalommal három udvari bolondját: Zotofot, Buturlint és Strohostot nevezte ki... római pápává! Szegény Galitzyn, te nem tudtad ezt?

Szegény Galitzyn börtönben ül s a halált várja. Jön a hóhér, de nevet, pergamentet hoz és bohócöltönyt: itt a kinevezés, a cárnő udvari bolondja vagy, nosza öltözz hamar, siess a felséget mulattatni! A herceg felsóhajt, de szót kell fogadnia... csörgősipkával fején betuszkolják az estély röhögő bojárjai, kacagó dámái közé. Ám oly szomorú, oly néma, oly szellemtelen... „pimasz, hol az élce?!” S pattog a korbács a hátán. Ő türi, szenved és tovább hallgat. Annát bőszi ez a méltóságos martirkodás, - lihegve tör ki:

- Valami mulatságosabbat... meg fogsz házasodni, bolond!

Vihogás, - „ki a legrutabb nő birodalmamban?” Keresik, hozzák már: egy félkegyelmű pupos szolgálot hoznak a palotába. A röhögő udvar kajánkodva nézi a kézfogót, a gyűrűváltást, a groteszk esküvőt. Ez alatt azonban Valynski kabinetminiszter - titkos parancsra - már építteti a palotát az új pár számára. Szépen vágott jégtömbökből hamar épül az oszlopos, diszes jégpalota s az építések után immár a kárpitosok is elkezdhetik a munkát benne. Szék, asztal, ágy... minden jégből való a nagyszerű hálósobában s főként a rokokóra faragott ágy diszes: jégnyoszolya ez zuzmaracsipkés baldakhinnal és hópaplannal... Kész? Indul a lakodalmas menet: jegesmedvés hatalmas állatsereglet vonul fel s Galitzyn a kis pupossal elefántháton egy kalickában kuksol. Durrognak a jégmozsarak... Lakoma a kurlandi herceg istállójában s most nászjére, bájos pár! Ott a cárnő a jéghálósobában, ott az egész udvar s Anna maga ad jelt a *petit coucher*-ra. Mi, vonakodnak! Hamar ti gárdisták, szuronnyal sietessétek a pár vetkezését! Ugy... És most egy ingben be a jégágyba a hópaplan alá! Harsogó kacaj nyeli el a szegény kis eszelős szolgáló jajsavát, rémül, vivódik, ajka kékül, hiába, - a cárnő parancsa könyörtelen: „rajta, csókolózzatok!” Galitzyn szégyenbe borult arccal köhögve néz Annára s a cárnő tekintete diadalmasan felel: „megcsaltál... belehalsz!” S hangosan adja ki a parancsot a gárdistáknak:

- Holnap reggelig a jégnyoszolyán itt fekvé maradnak!

Reggelre a cárnő újra eljön. Jön jégvirágos bokkrétával s egész udvarával gratulálni: „hah, mily hevültek, mily pirosak!” Igen, akkorra már láz tüzel a halálra hült pár arcán. Pattog az Anna korbácsa: „lusták, ki az ágyból!” A pribékek kacagva vágják le a szegény pupos leány tompa

orrát, - a vér arcára fagy, de futnia kell a kancsuka elől. Galitzynnal együtt gyalog kergetik kettejüket Szibéria felé. De nem érnek el odáig...

Estére bál. Anna cárnő mosolyogva fogadja a gratulációt: „Mennyi szellem, felség, mennyi ötlet! És milyen kacagtatóan vig ez a mi orosz farsangunk!”

Örült Iván
(1741 nov. 25.)

Négy kalandor... igen, egyelőre csak négyen vannak az összeesküvők: a francia Lestocq sebész, a német Schwartz, a zsidó Grünstein, az orosz Shuvalof, - de velük van a praetoriánus *Leib-Compagnie* s azon a ködös éjjelen ők a Nagy Péter amazonleányát, a szilajszerű, fiusan nyulánk Erzsébetet kiáltják ki cárnőnek. Eleinte csak négyen kiáltják, később négyszázan, hajnalra már négyszázezren üvöltik: „éljen a *Carl Djevitza*, a Leánycár, és halál Leopoldovna Anna cárnőre, halál a fiára, VI. Ivánra!” Leölik a palota őreit, kirántják az ágyából II. Annát és braunschweigi férjét, Ulrik herceget, - „hol az a kis taknyos?” Véres lesz a bölcső, de szalad már Grünstein a csecsemővel s a kis „német cárt”, a visitó VI. Ivánt, felnyújtja az erkély fáklyái közt triumfáló Erzsébetnek. „Nem kell!” ordít a tömeg, - „te kellesz nekünk, - *tűnjék el az a kölyök!*”

Tűnjék el?... Hát másnap reggel már elkezdődik ez az eltüntetés. Anna hivei, a tegnap még mindenható Münnich és Ostermann talpig vasban toloncoltatnak Szibériába s ugyanekkor Annáékat is viszik a csecsemő Ivánnal együtt a rigai, majd dűnamündei, utóbb az oranienburgi nedves kazamaták örök éjszakájába. Évek, szörnyű évek... patkányok közt az öröksötétben itt szül Anna s itt hervad a csöndes örültté növekvő kicsi cár. Egyszerre aztán az osztrák követ, Botta marquis, nevével kapcsolatban valami összeesküvés sül ki... nosza hamar még messzebbre a szerencsétleneket! Jön Miller őrnagy, viszi a szomoru truppot fel a jeges Fehér-tenger egy szigetére, az elhagyatott Kholmogoryba; Anna itt még két szomoru princet szül a világra, aztán meghal, - férje, a herkulesi Ulrik, gutaütéses élőhalottá, gyerekeik pedig rakhitikus torz idiotákká nőnek fel a nedves tömlőben. Évek, szörnyű évek... Egy napon egy vad gárdaőrmester toppan a szigetre, elragadja az immár tizenhatéves VI. Ivánt s az orosz börtönök legborzasztóbbikába, a zord Schlüsselburgba záratja a fiút. Dörgő vasajtó csapódik rá s ő évekig nem fog látni emberi arcot. Sohse szabad megtudnia, hol van... A jelentések részletesen beszámolnak a „kezelésről”, a megőrzítés stádumairól: denikve 1759-ben „*a cél el van érve, a fogoly az eszét vesztette, örömmel jelentem ezt felségednek*”. De hátha szimulál a fiu? Moszkvai dőzsölései, zsarnoki véres kedvtelései közepette Erzsébet nyugtalankodni kezd; elküldi Schlüsselburgba egyik szeretőjét, Shuvalofot. Shuvalof behatol s rászól a tetvek és patkányok közt didergő örültre: „Ki vagy te?” Az eszelős cár rámered s valami derengeni kezd szegény nyomrult agyában: „Óh, én nagy ur, herceg vagyok... Itt *Kis Gergelynek* hívnak, de más az én igazi nevem! Elvették és én most keresem, keresem... ah, csak tudnám! Segíts, mondd, hogy hívtak engem azelőtt?...” Persze Shuvalof nem segít neki; az örült ekkor a kisérő tisztre támad: „Gazember, hogy mertek így bánni velem?” A tiszt dühbe jön, lesujt a betegre: büntetés, koplaltatás és elveszik a meleg ruháját, harisnyáját, hadd üvöltsön a fázó bolond kinjában!

Ezalatt a „*fehér hattyu*”, a Leánycár, vigan mulat szeretőivel ama „*fordított*” bálokon, melyeken a férfiaknak szoknyában, a nőknek pedig férfiruhában kell megjelenniük, - neki magának pompásan áll a francia testőr-, a hollandi matróz- s a kozák hetman-jelmez! Nagyszerű kép: fűzős, krinolin, szoknyás miniszterek... és nincs itt kivétel! Erzsébetnek az 1759-iki tűzvész alkalmával 4000 ruhája ég oda, de sebj, marad még 15.000 jelmeze s legalább kétszer ennyi cipője, selyemharisnyája. Titkos férje, az exparaszt kántorfiu, a szép Razumovszkij, nem sok vizet és pezsgőt zavar, - a szeretők hada nem fél ettől az „*éjjeli cártól*”, s ez a had nő napról-napra: Buturlin, Naryshkin, Shubin, Shuvalof Iván, Shuvalof Péter, Ivinskij, Panin, Dolgorukof, Vorontzof Román, Vorontzof Mihály, Sievers, Ljalin, Vojcsinszkij, Musszin-Pushkin, Beketof kadét és a többi... S ennyi szórakozás dacára Erzsébet még se tud aludni; hiába vannak *talpvakaró* hercegnői, kik a birizgatással hajnali alvását vannak hivatva könnyíteni,

hiába vigasztalja őt egyetlen bizalmasa, az egykori kályhafűtő, most altábornagy, Csulkof, ki mindvégig egy matracon hál a cárnő küszöbén... hiába, a schlüsselbergi rém állandóan üldözi a szívtelen szép „*fehér hattyut*”, ennek a képe állandóan felriasztja őt változó kedveseinek karjai közül. A legképtelenebb végletek közt hánykolódik: hol megöletné Ivánt, de még sem meri, hol férjül fogadná őt maga mellé... de hátha ő, a büszke nagynéni, nem kellene annak az eszelős öccsnek?! Látni akarja őt... Egy napon vasrácsos kocsiban Pétervárra hozatja a rabcárt, a palota egy szobájába csukatja s a kulcslyukon át lesi. A szemle nem kedvező. A halódó romcárt visszaviszik Schlüsselburgba. És testvérei ott fenn a Jegestenger szigetén? Catherine siket és nyomorék, Elisabeth vak és hebegő idióta. De azért olykor gondolkodnak. „Engedje meg felséged”, - írják kérvényükben - „hogya mi, tömlöcben született szegény szerencsétlenek, kik még sohse voltunk kint a szabadban, csak pár lépésre kimehessünk sétálni... mondják, ott kint valami zöld van, amit mezőnek hívnak s azt mondják, e mezőn virágok vannak, könyörgünk, hadd láthatnánk ezeket, mert mi még sohse láttunk ilyet”. *Negyven év múlva* Melgunof kormányzó, felsőbb parancsra, fürdőkádat adat nekik, de a szegény vénleány-princesszek megijednek ettől a szerszámtól, - alázatos kérvényben kérik: magyarázzák meg nekik e kád használatát, mert ők még sohse láttak ilyet...

Negyven év!... Akkorra már rég halott a Leánycár s VI. Iván is véglegesen „el van tüntetve”. Akkor már a véres bakhánszó: II. Nagy Katalin uralkodik. Épp férjét, III. Péter cárt ölette volt meg s „rendcsináló” buzgalmában a schlüsselburgi rémre, a szegény VI. Ivánra is rátéved a szeme. Megsajnálja őt:

- Szegény örült... hogy lehetett őt ennyi ideig szenvedtetni?

Kedvese, a vad óriás, Orlof Gergely, elámul:

- Tehát kieresszük?

Kacaj:

- Sőt ellenkezőleg: megöletjük! Siess *golubcsik*... Aztán jer haza hozzám, hajnalra!

Egy utolsó sikoly azon az éjen. Örült Iván dult arca végre kisimulhat. De akkor hallott jajját ma is őrzi, ki nem ereszti Schlüsselburg. E jaj ott szunnyad a nedves, öles falak közt, s a költögető éji szél érintésére olykor fel-felriad, hogy újból és örökké borzongva sirja el e földi siralomvölgy legtöbbet szenvedett halandójának a sorsát...

A kis princesz
(1769.)

Ötéves. Épp öltöztetik, hogy dajkájával, főudvarmesternőjével, komornájával és testőreivel sétálni menjen a versaillesi park nyirott bokrai közé. Öltöztetik... nagy ceremónia: az ingecske tiz, a harisnya nyolc, a rékli hat, a cipőcske négy kézen át megy, mielőtt ráadódnék. A kis vérbeli évődve cibálja a spanyolosan komoly buzgólkodókat s közben figyel, kutat, szemlélődve néz körül: kicsi eszével most fedezi fel magának a világot. Nézi a sürgölődő kezeket, hopp, lát valamit! Valami furcsát, nagyon furcsát, nagyon érthetlent... Megragadja a főudvarmesternő, a komornák s végül a normandiai parasztdajka kezét. Mit akar? Egyenkint veszi az ujjait, igen, azokat számolja. Szól végre ámultan, háborodottan:

- Hogyan? Hát nektek is, még a dadának is, öt ujjatok van, mint nekünk vérbelieknek...?

A jó diák (1772.)

Lám, kicsi Arras városa se hite volna, hogy ekkora tisztességben lesz része: im, diadalkapuvál fenséges látogatót fogad. Hamar, félre az éhenhaló, lázadó csőcselékkel, parádés öltönyű sorfalak várják a trónörököst. És Lajos, a kövérré hizott Dauphin, lomha léptekkel száll ki liliomos hintójából, hogy a hű város sorsa iránt érdeklődjék. Mutatnak neki sokfélét s ő kegyes ásitással megy el mindenhová, el még a városi iskolába is. Nagy dolog, felejtethetlen dicső perc, a nebulókkal együtt reszket a tanító. Hamar, első eminensét szólítja, int neki, lépjen oda a bársonyszék elé. Lajos unottan pislant fel: sápadt, vézna gyerek, de míg a többi még ültében is vacogó foggal retteg, addig ez a sovány eminens cseppet sincs zavarban. Szeme okos, nyugodt, sőt szinte merész; brávó, fiacskám! Kérdezik, felel, helyesen, szabatosan, olyannyira, hogy utóbb már az érdeklődő Dauphin maga is kérdést tesz fel neki. A vézna fiu figyel, hallgatja, majd kijavítja a kérdést és úgy felel rá. Bravó, bravissimo! A tanító sáppad, izzad, de Lajos jóságos mosollyal kel fel s odalép az eminens elé:

- Jól van, fiam. Emlékezz a szavamra: előtted fényes a pálya, belőled lesz valami. Egészen biztosan. És most vedd, itt a jutalom-érmed. Én adom neked. Tudod-e, ki adja?

- Tudom, fenség!

- Tudod? Hát hogy fognak engem hívni, majd ha trónra lépek?

- XVI. Lajosnak, fenség!

- Nagyszerű!

A kövér Dauphin atyailag simogatja meg az eminens okos fejét. Még az arcát is megveregeti:

- Ember lész és érzem, én még látni foglak. De sapperlotte, hogy is hívnak fiam?

- Maximilien de Robespierre.

Mosoly, a Dauphin bólint:

- Robespierre? Ne félj, nem felejttem el, fiam!

Pardon!
(1793 okt.)

Vijjogó üvöltés! Tombol Páris s a döcögő guillotine-talyiga alig tud a vadul hömpölygő tizezreken áthatolni. A királyné fásultan néz, csak olykor simítja ki őszi haját a homlokából: vajjon igazán Páris-e ez, amit lát s ő-e az, akit így összekötött kézzel visznek át rajta? Az Oratorium kápolnája előtt egy anya sirva nyújtja kis fiát a fogoly felé, a Nagyasszony halkán felsikolt és csókot int: döbrentő, hogy hasonlít az a gyermek a Dauphinhoz! De a következő percben már iszonyodva hőköl vissza, - egy vad némbor a markába köp s nyálát lóditja az elítélt felé... Többé nem mer felnézni. Végre oceánná szélesedik a zugó tömeg: a Grève-re érnek. Hamar, emlékezni még egyszer! Bágyadt, csillanás: foszló képek, schönbrunni szép emlékek...

Leemelik. Ott áll a véres iszapban. Fölötte a rémes faalkotmány. Huzzák, tolják, recseg a meredek lépcső lépteik alatt. Fent van. Köröskörül viharban hullámszik a párisi embertenger. Düh, bosszu, gunyakacaj... arcába csap a szennyes ár. A hóhér ép felköti vörös kötényét s színészkedő brutalitással ragadja meg a felség kezét:

- Ide hát, Madame Veto!

A Nagyasszony előre lép, de hisz vak félig, alig lát már, megbotlik valamiben: a hóhér lába az, arra hág. Megáll; pillanatra a régi dáma ébred benne, királynévá lesz mégegyszer, ott a hóhér előtt. Udvariasan bólint s ez a Marie Antoinette utolsó szava:

- Pardon!

Alba hercegné.
(1799.)

Lépjetek be. A világ leggazdagabb, legteljesebb képcsarnoka ez, igen, a madridi Prado-muzeumban vagyunk. Mikor az ember először jön Spanyolországba, Murillót keresi, mikor másodszorra lép hispán földre, Velazquez érdekli, mikor harmadszorra van Madridban, Goyáért rajong... Nos, éppen a két legszebb Goya előtt állunk. Párkép, testvérkép, úgy a „meztelen maja” (*la maja desnuda*), mint a „felöltözött maja” (*la maja vestida*) egyugyanazt a bűbájos nőt ábrázolja: fekve, életnagyságban, azonos pózban, ugyanazon a spanyol empire zöld kanapén. „Majo” andaluziai arab szó s annyit tesz: hetyke fiu, mindenre kész fenelegény, nőnemben „maja” mindennek a megfelelője: táncos és szenvedélyes, csókra és gitárra, késre és szerelemre kész szabad leány... az, akinek Goya a himnuszát írja ecsetjével e két képen. A lenge spanyol testnek pihegve élő költeménye ez vonalban és színben; ott hever hivatógó lustán, két karja a feje alatt a csipkés fehér párnán, arca tanagrásan finom s nagy fekete szeme éjszakájából a granadai éjek kábító forrósága árad. De itt kis különbség van; a „meztelen maja” csupa odaadó hü hévvel néz... Kire is? Bizonyára a festőre, a torero-zekés, tapadó empire-szoknyás „felöltözött maja” azonban szinte gunyoros mosollyal pislant a festőn tundra, másvalakire... Hm, nézzétek, figyeljétek csak, itt regény bujkál! „Az bizony!” - pislantanak a szemek s a két ráma két keretéből szinte egymásra tekintenek: „csitt, csak halkan, a férjünk meg ne hallja, itt oldalt, a szomszéd falon a portraitja...!” Hamar nézzünk csak oda arra a portaitra, - fejedelmi büszkeségű vén gavallér, igazi „hatszor-elsőosztályu” spanyol grand, ott a neve is: „Duque de Alba y Berwick”. Szerencse, hogy úgy elfordulva áll a képen... Vissza a „maja”-k elé, ők várnak már s titkolódzva intenek: igen, igen, mi nem fandangoleány, mi Alba hercegné vagyunk. S oly ritkán fecseghetünk! Érdekel? Elmondjuk... Várj, te „felöltözött”, én hadd kezdjem, te majd a végét mondjad... S a „meztelen maja” álmodozva kezdi. Halljuk a szeme szavát:

- Hát igen, szerettem őt. Nézzétek meg a férjemet s meg fogtok érteni. Hercegi Mathuzsálem az én forró fiataiságom mellett... s hozzá még meg is csalt, igen, állandóan csalt, és pedig a kártyaasztal coeur-dámájával, aki pedig nem volt oly szép, mint én... Unalom, bosszuság; nekem oly valaki kellett, akinek én a legszebb vagyok s aki azt meg is mondja nekem. Jött Goya, hát hiszen ő se volt már fiatal, de ő, Don Francisco Goya y Lucientes megértett s halhatatlanságot ígért az én szépségemnek. Oh, kalandos, ördögös mester, oly édesen bűvölt ő meg engem... Műterme rejtekében nagy titkon megfestett így s az én csókom vezette ecsetjét. Épp kész lett a kép, mikor egy este egy grófi barátja felrohant hozzánk: Árulás, Goya, véged... most jövök a Grandok Clubjából, az Alba kártyaasztalától s hallottam, mikor a sokat vesztő Medina-Sidonia herceg ezt kacagta a nyerő Alba szemébe: „nem csoda, hogy így nyersz, cousin, feleséged képen és valóságban a meztelen muzsája ama Goya fickó műtermének, eredj, nézd meg!” „Majd holnap”, felelt flegmával Alba, „egyelőre az éji játszmát még befejezzük... Holnap reggel felmegyek Goyához s ha csakugyan ott a meztelen kép, lelövöm azt a mázolót!” Barátunk elképedve fejezte be: „most féltizenkettő... mit fogsz tenni, Goya? Holnap reggelre egy képet kell mutatnod a férjnek... Tudod mit? Fess ruhát erre a „meztelen majára”. Nos?” Don Francisco rám nézett: „Nem, ezt az isteni testet nem rontom el. Mást fogok tenni. Hamar friss vásznat ide, hol az ecsetem!?”

S most átveszi a szót a másik kép, a „felöltözött maja”:

- ...és azon éjen, egy éjen, megfestett engem így felöltözve... a férjem számára! Alba el is jött reggel, megnézett s kezet adott Goyának: „Medina hazudott, nem önnel, hanem véle verekszem meg...”

A Rákóczi-induló (Lombardia, 1859.)

Most is hallom jó öreganyám reszkető hangját:

- Csitt, gyerekek, nem tudjátok ti, mily szörnyű idők voltak azok! Az osztrákok halálra üldöztek akkor mindent, ami magyar. Egyebek között p. o. tömlőc, várfogság járt azért, ha valaki a Rákóczit merte huzatni... Nahát, az a vitéz kapitány, a ti bácsitok is ilyen bajba került. Az Alföldön fogták el, ép mert egy sirva-vigadó éjen csak azért is ezt a rebellis marsot merte huzatni a kocsmában. Az osztrák parancsnok vasban vitte fel Bécsbe s az ítélet ott nehéz tömlőcre szólt. Valami morva várba csukták be s csak sok év múlva kaphatott pardont, de akkor is úgy, hogy degradáltan közhuszárnak sorozták be a k. k. ármádiába. Vitték is mindjárt Lombardiába.

Mire leértek, hatalmasan dörgött már talián földön az ágyu. Csata előtt busongva ültek a magyar fiuk a tábori tüznél s halkán faggatták egymást: „Te is... téged is a Rákócziért...?” És ő akkor kitört: „Beste osztrák és most ide hajtanak a vérünket ontani? Hisz a talián is szabad akar lenni! Nem, csak azért se...” Vajjon megneszelte-e ezt a rebellis szándékot az osztrák? Talán... És mégse főbelövés lett rá a válasz. Más valami. Reggelre rohamsorba parancsolták a huszárságot, jött már az ellenség, attakra szólt a trombita s a magyarok konokul csak nem mozdultak. Az osztrák generális ravaszul mosolygott s a döntő percben intett a katonazenekarnak. Egyszerre abbamaradt a bécsi induló s a zenekar meglepetésszerűen a Rákóczi-marsba csapott át. Igen, gyerekek, azt, amiért otthon börtön járt, Lombardiában, mikor győzni kellett, a Rákóczit játszották az elkeseredett, szegény magyaroknak!

Lüktető, gyújtó, édes hangok!... Mámor fogta el a magyarokat s bácsitok volt az első, aki magasra emelte kardját: „Csakhogy még egyszer hallhatom! Rajta, fiuk!” És szilajon rontottak előre győzni és halni. Mert mind elestek ám, ő legeslegelől...

II. RÉSZ

VÉGZETES SZERELMEK

Héloise és Abélard

I.

A boldogság nem a legmagasabb műfaja a szerelemnek, sokszor fenségesebb tud lenni nála az a másik, mely nem adhatva meg magát a földnek, az eget ostromolja tovább s a végtelenig hatol fájdalmában: a boldogtalanság. Benne szálltak legmagasabbra ők ketten, - az ő boldogtalanságuk a századok legszebb szerelme, Héloise és Abélard!... Vajjon pusztá véletlen-e, hogy a címet így írjuk és nem fordítva, „Abélard és Héloise”-nak? Nem véletlen az, csak hadd maradjon a nő neve elől, kettejük közül mégis ő szeretett jobban. Héloise szeretett olyan költőien, olyan önfeláldozó gyöngédséggel, ahogy sem azelőtt, sem azóta senki sem áldozott a szenvedélynek s a szenvedésnek. Azt hihetnénk, ő fedezte fel, hogy a szív dobog, - vagy legalább is azt, hogy mennyire fáj az, mikor nagyon dobog. És ha a szerelemnek még nem volna neve, Héloise-nak kellene azt neveznünk... Közel kilencszáz év mult el azóta, de levelei ma is fölmelegítenek bennünket onnan a XII. század mélyéből s epedő szava örökké uj Abélardokra talál szívünkben. Annyi hányattatás után kettejük pora végre egy sirban pihenhet a párisi Père-Lachaise temetőben. Zarándok szerelmesek ismeretlen keze minduntalan friss virágot tesz emlékükre: az ő örök szerelmük örök tavasszá nyílik a hanton.

Közel kilencszáz év telt el azóta... A századok ködén át visszapillantva, a multak legnagyobb alakjai közt azonnal ráismerhetünk mi nagy szerelmeseinkre. Az emberi alázat szerzetesi és apácai köntösében - mint két ékes gót szobor valamely székesegyház kapujában - ott állanak ők egymás mellett a XII. század küszöbén. Nagyobbak egész koruknál, - főként Abélard. A középkori rettegés világéjszakája után a legelső renaissance hajnalának derengő világa az ő homlokát teszi fényessé. Hogy modern nyelven összegezzük világgraszoló tevékenységét: a vakhit ellenében, de az igaz hit keretén belül ő a gondolatszabadság *legelső* bajnoka. Mint teológus doktor, kora legyőzhetetlen dialektikusaként ragyogott, mint szerzetesbölcész és iskolaalapító a gondolkodó elme jogait követelte, - mint apát és kolostoralapító a szeretet és könyörület apostolává lőn. Két zsinatátkozta s égette el könyveit, két szent üldözte halálig: Szent Bernát és Szent Norbert. Mint az akkori Európa leghiresebb embere, dicsőségének mégis csak a mártírja tudott lenni... De mindezekon kívül még más is volt Abélard: kora legelső francia költője és mivel génusza mártírságán kívül szívének is szenvednie kellett: a legboldogtalanabb szerelmes. Századának leghiresebb és legbájosabb nője, Héloise volt előbb a tanítványa, aztán a kedvese s utóbb (az akkori egyházi felfogáshoz képest) a hitvese. Ő általa lett ez a fenséges szellemű nő híres teológussá, íróvá, költővé, s mikor a balsors elválasztotta őket egymástól, az általa alapított apácakolostor fededelemasszonyává. Az ő szerelmük egyetlen szép a maga nemében, épp, mert nem csupán két nagy szív, de két legnagyobb szellem egyesülése is az. Esményként maradhat fent a jövő századokra, akkorra, mikor a féltékeny érzékiség nem fog többé ellenséget látni az észben, hanem a szellemi élet fejlődésével az emelkedettebb lelkek harmóniájában fog tökéletessé válni a szerelem.

Annyi kor annyi költője és művésze eleget dicsőítette Héloise és Abélard vonzalmát, de be kell vallanunk, hogy egész a legutóbbi időig, a XIX. század derekáig, mind e lelkes bámulók hamis nyomokon haladtak. A krónikások megcsonkították irataikat és sokféle érdek hatása alatt annyira elferdítették egész történetüket, hogy csak az újabb tudósoknak sikerült (az 1616-iki kiadás alapján) szerelmüket a skolasztika takaróiból kihámozni. Mellőzve a régi auktorokkal való vitákat, bátran mondhatjuk, hogy most már tisztán áll előttünk a kép.

Élete nagyrészt maga Abélard mondja el egy tizenöt fejezetre osztott hosszú latin levélben, melyet, mint a saint-gildasi kolostor apátja ír egy ismeretlen barátjának. Héloise ekkor már a

paraclet-i apácák fejedelemasszonya, ő maga Abélard pedig ötvenéves. Szerelmük fiatalabb korából nem maradt fenn számunkra se levél, se költemény, - de nem baj ez: azt a forró multat meg tudjuk Abélardtól, a jelent pedig majd tolmácsolják a Héloise ekkor meginduló halhatatlan szép levelei.

*

Abélard Péter 1079-ben született a Bretagne határán levő Palais (*Palatium*) városban, hol még most is mutatják a családi vár romjait. Atyja, Beranger, a környék nemes ura volt, harcos lovag, ki azonban olyan gondosan nevelte fiait, hogy a fiatal Abélard már korán „fölébe helyezte a hadidicsőségnek a dialektika fegyvereit”, s lemondva a lovagi pályáról, filozóffá, költővé és szónokká képezte magát. Latin, görög és héber tudományával nem is maradhatott soká a vad Bretagneban, hanem Párisba költözött, hogy annak híres egyetemén tüntesse ki magát. Itt eleinte a híres Guillaume de Champeaux tanítványa volt, de a lángeszű ifju csakhamar tulszárnyalta mesterét s a tudományos világ ámulata közepette nyílt vitákon szégyenítette meg őt. Híre olyan rohamosan nőtt, hogy már huszonkétéves korában, - az akkori széles tanszabadsághoz képest - külön iskolát nyithatott előbb Melunben, aztán a Párishoz még közelebb eső Corbeilben, honnan diákjai növekvő seregével még jobban bosszanthatta egykori mesterét. Szorgalmatosságai azonban beteggé tették, úgy hogy két évig pihennie kellett. Ekkor újra a Champeaux professzor tanítványai közé ült, de csak azért, hogy a padokból leckéztesse kérdéseivel az öreg theológus doktort. A skolasztika akkori nagy problémáit vetve fel, a leghevesebben megtámadta a Champeaux „universalista” elméletét, t. i. azt a felfogást, hogy valamely általánosság valósága ez általánosság részegységeiben is teljes egészében tükröződnék vissza. Utóbb annyira vitte a dolgot, hogy az öreg mester nem merte többet előadásait folytatni, elhagyta az egyetemet s bánatában szerzetessé lett. Abélard viszont a Páris falain kívül első Sainte-Geneviève-hegyen nyitott új iskolát s onnan üzent hadat az egyetemnek, a Champeaux helyettesének. Ellenesei egy alkalommal hirtelen vitát rögtönöztek, de ő Ezechiél próféta leghomályosabb mondásainak magyarázatával teljesen tönkretette őket. E tökéletes diadal a dicsőség nimbuszával vontá be nevét, - a leghíresebb és legirigyeltebb embere lett Párisnak.

„A jólét azonban, - írja - felfuvalkodottakká teszi az eszteleneket... A világ első bölcsészenek képzeltem magamat, nem féltem többet senkitől s míg eddig a legszüziesebb visszatartást mutattam, ezután az érzéki gyönyörűségek rabjává lettem. És mentül jobban kitüntem a filozófiában és az isteni tudományokban, léha életem által a valóságban annál inkább távolodtam mindentől, ami bölcs és szent.”

Abélard különösen kiemeli, hogy mindezideig, vagyis harminchat éves koráig, megerőltető tanulmányai távoltartották őt a testiség kísértéseitől, - aztán így folytatja:

*

„Élt ekkor Páris belső városában egy Héloise nevű fiatal leány, (Héloise, mint utóbb kitűnt, tizenhétéves volt megismerkedésükkor) - bizonyos Fulbert nevű kanonok unokahuga, ki is nagyon kedvelte őt és tehetségéhez képest taníttatta a tudományokban s az irodalomban. Nem volt utolsó szépség dolgában (per faciem non infima), ami pedig szelleme tudományát illeti, nem lehetett találni a párját. És mivelhogy a tanult nők ritkaságszámba mennek, Héloise híre egész Franciaországot betöltötte. Minden meg volt benne, ami csak a szerelmezt kísértetbe hozhatja. Belészerettem Héloisebe s azt hittem, hamar elnyerhetem őt, mert hírem nagy volt s ifjúságom, meg szépségem biztosítottak afelől, hogy egy általam érdemesnek talált nő semmiképp sem utasíthatna vissza engemet. Annyival könnyebbnek kínálkozott a Héloise szívének megnyerése, mert mentül inkább előrehaladt a tudományokban, annál jobban kedvelte őket, - már leveleztünk is és én szabadabban irtam neki, semmint szóval beszélni mertem volna vele.

Hevületbe ragadtattam magamat s mindent megkísérlettem, hogy... vágyaim céljához eljussak...”

Itt kezdődik el a regény. Abélard bizonyos barátok által tudakozódni kezd a kanonoknál, hogy nem fogadná-e be őt házába... mely amugy is közel van iskolájához? Ő elfoglalt ember, nem ér rá háztartással vesződni, - határozza meg maga Fulbert lakásának és ellátásának az árát. A fősvény kanonok (cupidus ille valde), aki azonban nagyon kívánta Héloise tudományos kiképeztetését, hamar beleegyezik, sőt könyörögve kéri Abélardot, hogy iskola végével foglalkozzék kissé unokahugával, tanítsa őt éjjel-nappal (tam in die, quam in nocte) s ha hanyagnak találná, tulajdon kezével fenyítse meg őt szigorúan... Abélard bámulja a kanonok naivságát, mellyel Fulbert így kiszolgáltatta a „gyöngye bárányt az éhes farkasnak”, - s aztán szerelmes gyönyörrel kezdi meg leckéit:

„Mit mondjak még? Héloise és jómagam abban az egy házban csakhamar egy érzelmet uraltunk. Csak ürügy volt a lecke, a szerelem foglalkoztatott bennünket szüntelen, - viszont a szerelem-kívánta magányt megadta nekünk ez a lecke. Nyitva állott a könyv előttünk, de többet beszéltünk mi szerelemről, mint bölcsészetről és gyakoriabbak valának a csókok, mint a szentenciák. Kezem inkább keblét ölelte, semmint a könyvet forgatta, s szemeinket a szentírásnál jobban gyakorolta a szenvedély heve. Mindazonáltal a gyanu eloszlatása végett nem egyszer megfenyítettem Héloiset, de nem a harag, hanem gyöngédség, a legédesebb... vezette kezemet... Mi lett velünk? Szerelmünk karjába vetettük magunkat; megtaláltuk gyönyöreit s képzelünk játéká nemcsak ujakat szerzett, hanem okként távol is tartott bennünket a megcsömlérléstől...”

Abélard tehát boldog végre, de a szerelem gyönyörei elveszik kedvét a tudományoktól. Immár unja iskoláját s ahelyett, hogy ujat adna elő, csak régi leckéit ismétli a diákok előtt. Ha ír valamit, legfeljebb verseket ír, de nem a filozófia titkainak, hanem a „szerelemnek a dicsőítésére”. És dalai a Héloise nevével betöltik és elbájolják egész Franciaországot. Az ő vulgaris nyelven irt canzone-it éneklük a szerelmesek mindenfelé..

Nos, mindenki az ő kettejük szerelméről beszélt már, csak Fulbert maga nem tudta, nem akarta még mindig hinni. Tulságosan bizott a Héloise komolyságában s az Abélard aszkéta erkölceiben. Nincs kizárva, hogy Héloise nem is annyira az unokahuga, mint inkább a leánya volt a fősvénységében annyira vak kanonoknak, - legalább ezt teszi valószínűvé elkövetkezendő rettenetes haragja... Előbb-utóbb ki kellett sülnie a dolognak. A veszedelem csak növelte a szerelmesek vakmerőségét; egy napon végre rajtakapattak és pedig Abélard szerint olyan szégyenletesen, „mint ahogy a mese szerint Mars-ot érték Vénusz istenasszonnyal...”

Nagy kétségbeesés közepette válniok kellett. Nem találkozhattak többé, de Héloisenak mégis sikerült Abélard tudtára hozni, hogy anyának érzi magát. Szerelmes szíve minden örömeivel írta meg ezt neki, s egyszersmind kérte, határozzon sorsuk felől:

„Erre én egy bizonyos éjszakán, mikor Fulbert nem volt honn, behatoltam a házba, titokban elragadtam Héloiset s magammal vittem Bretagneba. Hugomnál, a palais-i várban tartózkodott mindaddig, míg világra nem hozta fiunkat, kit ő Astrolabe-nak (fényes csillag) kereszteltetett.”

Héloise szökése az örülettel határos dühbe hozta a kanonokot. Ölt, gyilkolt volna. Végre Abélard valósággal megsajnálta őt, s alázattal jelentkezett nála. Késznek nyilatkozott Héloiset elvenni, csak maradjon a házasság titokban. Kibékültek, sőt a gyűlöletét leplező Fulbert még békecsókkal is illette az Abélard orcáját. Mihelyt azonban kedvese meghozta a házassági terv hírét Bretagneba, maga Héloise volt az, ki önfeláldozó, nemes szíve minden hevével lebeszélte a frigről vőlegényét. Megesküdött neki, hogy ezzel ugyse fogja Fulbertet bosszujától visszatartani, - minek a házassági nyög Abélardnak, mikor ez ugyis csak dicsőségének lehet

kárára, „a világot világosságától fosztja meg, s a filozófiát keserű könnyek hullatására kárhoztatja...”

Magasztos a Héloise önfeláldozása. Abélard részletesen elmondja, hogy a tudós az argumentumok milyen tárházával igyekezett őt visszatartani az oltártól. Idézte Cicerót és Pythagorast, a szentek közül pedig Pált, Jeromost, Ágostont: „...avagy felébe helyezed a földi gyönyöröket az isteni tudományoknak? Ha már papi voltod nem tart vissza, véd meg legalább a bölcsész méltóságot!... Jusson eszedbe, hogy Socrates is megházasodott, s a filozófiát olyan nagy szégyen érte erre, hogy azóta a bölcsészek nagyon óvatosak... Én azt kívánom, hogy csak a szerelem tartson meg engem néked, s ne a házasság nyüge láncoljon oda hozzád...”

Héloise fél s ugyszólván előre megjósolja a Fulbert rettenetes bosszúját. De Abélard nem habozik tovább. A gyermeket hugánál hagyja s kedvesével titokban Párisba jön. Egy egész éjet töltenek a templomban az „esküvői vigiliák” buzgó imáiban, s hajnal felé végre - Fulbert jelenlétében - megkapják a benedictio nuptialis-t.

A házasság egy ideig titokban maradt, de nem sokáig. Fulbert, ígérete ellenére, nyilván, hogy a gyűlölt Abélardnak ártson, - cselédeivel együtt csakhamar nyíltan kezdett beszélni a dologról. Maga Héloise volt az első, aki tagadta, de a nagybácsi erre őt kezdte üldözni fenekedő dühével:

„Mikor ezt megtudtam, - folytatja Abélard, - az argenteuil-i kolostorba vezettem Héloiset, oda, ahol nevelték volt. Azt akartam, öltse fel a vallás ruháját, de nem az apácai fátyolt, - én magam adtam rá az Ur köntösét...”

Vajjon csupán Fulbert dühe elől akarta-e Abélard biztonságba helyezni Héloiset, vagy tényleg a filozófia legyőzte volna benne szerelmét? Héloise *mindent* feláldozott neki, s ő dicsőségét féltette a botránytól?... Ugy érezzük, neki ennél a fordulónál nem az eszére, hanem a szívére kellett volna hallgatnia. Ő maga mondja, hogy legalább akkor még nem szánta hitvesét apácának, de félreérthette ezt mindenki és Fulbert dühe félre is értette:

„Nagybátyja, a rokonok s barátok e hirre azt hívék, hogy én megcsaltam Héloiset s apácának adva, könnyen akarok szabadulni tőle. Megesküdtek, hogy bosszút állanak. Egy éjjel, mikor mély álomba merülve szunnyadtam, pénzzel megvesztegették cselédeimet, bérenceik behatoltak szobámba, s megcsonkítottak... azzal a galád és kegyetlen büntetéssel illettek, mely annyira kiszolgáltattott a világ sajnálatának...”

*

A történetírók szerint a barbár Fulbertet degradálták, megfosztották javaitól, s száműzték, - kettőn a gonosztévők közül a törvény a „talio” büntetését hajtotta végre, sőt ezenfelül a szemeik is kiszurattak. Abélard maga Isten büntetését látta a dologban s mindeneknél jobban lelki gyötrelmeitől szenvedett. Az egész város az ő kétségbeesését szemlélte, s „inkább a szégyen volt az, semmint a megtérés utáni vágy”, ami őt a kolostor mélyébe temette. Baráttá lett Saint-Denis-ben, Héloise pedig készséggel vette fel a fátyolt s tett apácai örök fogadalmat Argenteuil-ben. Társnői, fiatalságát szánva, hiába tartóztatták; az oltár előtt sírva mondta el még a pogány Lucanusnak a szerelem igaz vallását hirdető szép szavait s úgy borult le, hogy a Mindenhatónak áldozza magát...

És ezután hosszú, igen hosszú évekig távol maradnak egymástól a szerelmesek. Abélard, ahogy nagy-nagy lelki megrázkódtatásából magához tér, iskolát nyit Saint-Denisben, s mint benediktinus szerzetes, teológiát és filozófiát kezd tanítani. Hire megint nő, de megírja híres traktatusát az „Egységről és a Szentháromságról” s ezzel ismét magára zudítja elleneseit. Kijelenti, hogy „emberi és bölcsészeti okoskodást akar belevinni e nehéz kérdésbe”, - tanítványai „megvetve azokat a szavakat, melyeket az elme nem tud követni, immár csak azt

akarják hinni, amit előbb eszükkel felfognak...” Óriási skolasztikus küzdelem veszi kezdetét, mely az Abélard elítélésére összehívott soissons-i zsinatban csucsosodik ki. Alberich doktor támadja meg Abélardt a Szentháromság kérdésében, de ő fényes diadalt vesz rajta s beigazolja, hogy Alberich az eretnek, mert azon a veszedelmes lejtőn van, „mely oda visz, hogy az Atyaisten végre sajátmagának lesz a Fiává”... Ellenesei mindazonáltal győzik erőszakkal, s neki, ha utóbb az egész világ igazat is ad neki, a pápai legátus előtt tűzbe kell vetnie könyvét. Elkeseredetten vonul vissza a kolostorába, de a barátok irigysége elől innen is csakhamar menekülnie kell. Kimegy a pusztába remetének s Provins közelében kunyhót épít. Tanítványai csakhamar felkeresik, - velük együtt így alapítja meg a később világhírűvé lett *Paraclet* („vigasztaló szellem”) kolostort.

Ötvenéves már ekkor Abélard, - tizenkét év óta nem látta Héloiset, s élettörténete folyamán még csak nevét se említi!... Ellenei üldözését hangoztatja csupán s azt, hogy immár Szent Norbert és Szent Bernát készülnek támadni őt. Tanítványait elhagyva, a bretagnei zord tengerpartra menekül, hová a saint-gildas-i kolostor élére apátnak hívják. Itt végre észbe kap: hallja, hogy a saint-dénis-i apát elfoglalta az argenteuil-i zárdát, s elűzte onnan az apácákat, azzal a Héloise-al együtt, ki „immár inkább testvére Jézus Krisztusban, semmint a hitvese”... Bretagne mélyéből hamar segélyére siet. Felajánlja neki s apácáinak a Paraclet-kolostort, s utóbb, II. Ince pápa engedelmével, nekik is ajándékozza. „Eleinte nehezen tudtak megélni!... de Isten a tudója, hogy a nők mentől gyöngébbek, annál több résztvevő szivre találnak, és erényük nem kevésbé kellemetes az embereknek, mint magának Istennek. A mi testvérünk, Héloise, ki felette állt minden társainak, különös adományul nyerte az égtől, hogy mindenkinek tetszett. A püspökök leányuknak hívták, az apátok huguknak, a föld népe pedig édesanyjaként tisztelte őt. Mindannyian bámulták kegyességét, türelmét és leirhatatlan gyöngédségét... Kezdem ismét Paracletbe járni, hogy egy vagy más uton segélyére lehessenek”...

A szerelmesek végre hát viszontláthatták egymást, de a világ gonosz nyelve csakhamar gondoskodik róla, hogy e viszontlátás tartós ne maradjon. A leggaládabb rágalomokkal illették Abélard-t: - „azt híresztelték rólam, hogy régi fajtalanágom üz vissza Héloisehez, hogy a nem eléggé kiölt érzékiség ágaskodik bennem, s hogy sose fogom tudni elviselni annak a távollétét, akit annyira szerettem”... A boldogtalan embernek vissza kell vonulnia bretagnei magányába, a zord tengerpartra, hol hiába igyekszik becsületes életre téríteni a saint-gildas-i kolostor barbár és rabló szerzeteseit. Életére törnek már ezek, - ekkor egy betegsége alatt írja ismeretlen barátjának azt a hosszú levelet, melyben életének eddig elmondott eseményeit ecseteli.

A véletlen e levél egy másolatát Héloise kezébe juttatja. A szerető nő megdöbben e sok sujtó csapástól, és meghatottan ír Abélardnak. Óh, bizonyára irt ő neki azelőtt is sokat, de ez episztolák, fájdalom, elvesztek. Ránk nézve itt kezdődnek a Héloise halhatatlan szép levelei.

A véletlen szeszélye úgy kívánta, hogy ifju szerelmük forró perceiből ne maradjon fel írás számunkra se Héloisetől, se Abélardtól. Mikor fenmaradt első levelét írja, Héloise már tizenegy év óta apáca s két-három év óta a Paraclet-kolostor fejedelemasszonya, - tehát harminckét-harminhároméves. Régen volt az, hogy alig tizenkilencesztendőskorában olyan drámai hirtelenséggel kellett válnia szeretett Abélardjától... Mi csak sejthetjük, hogy kolostori magánya sok szenvedést takarhatott, s hogy nagy benső harcokat kellett neki vívnia, míg drága emlékeit leküzdhette. Gondoljuk meg, hogy e nagy idő folyamán legalább tíz évig nem láthatta kedvesét!

Abélard-t világgá üzték skolasztikus ellenesei, de tán még náluk is jobban meghasonlott kedélye. Mintha végképp megfeledkezett volna Héloiseról, nevét se említi életírásában; egyre csak üldöztetésével s testi-lelki bajaival foglalatoskodik. Láttuk, mint menekült a pusztába, hogy a Paraclet-kolostort megalapítsa, s hogy futott innen még távolabbra, a zord bretagnei

tenger partjára, a saint-gildasi rabló szerzetesek közé. Itt végre eszébe jutott Héloise: neki és hasonlóképp üldözött apácáinak ajándékozta a Paraclet-kolostort. Ekkor bizonynyal viszontlátták egymást, de csak rövid időre, mert a rágalmozó nyelvek elől Abélardnak ismét menekülnie kellett a bretagnei messzeségbe. Betegen itt írta ismeretlen barátjának azt az egész élete szenvedéseit felölelő hosszú levelet...

E levél egy másolata került a paraclet-i fejedelemasszony kezébe. Egykori férje temérdek bajainak olvasására újból lángot vet Héloise szívében a régi szenvedelem. Nem bírja ki tovább, - azzal a latin tollal, mely őt a XII. század első írójává avatja, ír kedvesének. A kor sajátos miszticizmusa leng át költői sorai közt, - ez nyilatkozik meg mindjárt a címzésben:

„Urának, vagyis inkább atyjának, férjének, vagyis inkább testvérének: szolgálója, vagyis inkább leánya, felesége, vagyis inkább testvére, - Abélardnak Héloise.”

Szenvedéllyel önti ki előtte szerelmes szíve aggodalmait. „Te legdrágábbam (dilectissime)... annyival mohóbban olvastam ezt a nem hozzám intézett levelet, mert szeretem és ölelem (amplector) azt, aki írta, mert, mintha csak képe tükröződött volna vissza szavaiban, újra feltalálni véltem őt, aki nékem elveszett... Ez a levél, melyet halandó nem olvashat könnyhullatás nélkül, feltépte régi bánatom sebeit... Isten nevére kérlek, írj nekem és pedig gyakran, hisz én vagyok az egyedüli, aki hü maradtam bánatodhoz... Írj, legalább az a tudat fog vigasztalni, hogy nem feledted el egészen Héloiset!... Leveleid által mutatkozzál nékem abban az egyetlen formában, amelyben néked az lehetséges. Hisz ha levelet kapok tőled, mindjárt véled vagyok!... Egy barátnak tudsz írni, bajaid leírásával tudod vigasztalni azt a szenvedőt, - nos, miért nem írsz nekem, te, ki olyan szorgalmasan gyógyítasz idegen sebeket, miért nem teszel irt azokra, melyeket magad ejtettél énrajtam?...”

Héloise hosszasan és ékesszólóan köszöni meg Abélardnak, hogy a paraclet-i kolostorban révbe juttatta őt és üldözött apácáit. De aztán ismét kitör a szenvedély belőle, - „gyilkos szerzeteseket akarsz megtéríteni, s nem gondolsz arra, hogy mivel tartozol nekem, - egyetlenednek (unicae tuae)?... Nem térek magamhoz csodálatomból, hogy ennyire megfélemedtél Héloiseről, ki oly ifjan lemondott éretted a világról, - hogy sem az istenfélelem, sem szerelmed, sem a szent Atyák nem ihlettek gyötretett lelkem vigasztalására! Napjaim bánatban telnek és sem mint jelenlevő szavaddal, sem mint távollevő írásoddal nem jössz segítségemre...”

„Pedig annyival inkább tartoznál nekem ezzel, mert hisz a házasság szent köteléke fűzött engem végzetedhez, - bűnös vagy te irányomban, mert mindenki tudja, milyen mértéktelen nagy szerelemmel (immoderato amore) szerettelek mindig! Drágám (carissime), te tudod, mit vesztettem el én veled... Csak te vigasztalhatsz meg, mert csak te szomoríthatsz, vagy örvendeztethetsz meg engemet! És meg kell ezt tenned, - hisz vakon teljesítettem parancsaidat s hogy neked szótfogadjak, kész vagyok akár még egyszer elveszíteni magamat. Többet mondok, oh, csudák-csudája! - szerelmem olyan örületté vált (insania), hogy a visszaszerezhetés reménye nélkül lemondott vágyainak egyetlen tárgyáról. A te parancsodra ezzel az apácai köntőssel még a szívem indulatát is igyekeztem megváltoztatni, csak hogy lássad, miszerint te voltál egyedüli birtokosa szívemnek, testemnek...”

„Isten a tanum, hogy soha benned mást nem kerestem, mint tenmagadat, - téged szerettelek s nem híredet, szerencsédet; nem akartam én se házasságot, se vagyont. Nem az én akaratomra és örömömre vágytam: a te parancsodat, a te gyönyörödet kerestem... És ha tán hatalmasabb és szentebb a hitves nevezete, szívemnek azért mégis mindig édesebb volt az, hogy kedvesednek hívjál, vagy - meg ne botránkozzál (si non indigeris) - nemtelen szeretőnek (concupinae scorti) - mert ezáltal még jobban megalázkodhattam előtted, s nem árthattam annyira dicsőségednek... Isten a tanum, hogy ha Augustus, a világ ura, ajánlotta volna fel nekem kezét, s

véle uralmát, a világ császárnéjának címével, szebbnek és dicsőbbnek tetszett volna nekem, hogy a te szeretődnek (tua meretrix) neveztessem...”

Héloise elmereng a multak felett ifju szépsége és dicsősége teljében látja maga előtt Abélard-t: „Hol az a király, vagy bölcs, akinek híre a tiédde vetekedhetett volna? Mely ország, város vagy falu nem kívánta epedve látásodat? Leányok vagy férjes asszonyok, a nők mind sóhajtván epedtek utánad (foeminae suspirabant), ha távol voltál, és lángbaborultak, ha megjelentél. Hercegnők, királynék irigyelték boldog nászomat... Mert, bevallom, volt neked két olyan tehetséged, melyekkel azonnal meg tudtad az asszonyok szívét nyerni: nagy volt szónoki erőd és bűbájos az éneked. Szerelmi dalokat írtál, melyeknek költői és zenei szépsége mindenkinek ajkára adta nevedet, s elragadta még a legtanulatlanabbakat is. Főleg e dalaidért epedtek annyira utánad az asszonyok, - de mikor aztán szerelmünkkel az én nevemet is megénekelted s az messze földeken ismertté lőn, igen sokan féltékenységre gyultak irányomban. Volt-e hibája tested vagy lelked ifju szépségének?...”

Bánatosan vallja be aztán, hogy hisz ő az oka az Abélard szerencsétlenségének, de kedvese, tudhatja, - ártatlan a dologban. „Legalább azt az egyet ird meg, hogy vagy (dic unum si vales)?... De mit reméljek bőkezűségedtől, mikor a pusztaszóval is ennyire fősvény vagy?... Azt kell már hinnem, amit a világ sejt, hogy nem szived, csak a földi vágyak (concupiscentia) csatoltak énhozzám, hogy nem igaz szerelem, csak az érzéki gyönyörök tartóztattak nálam. Oh, adná Isten, hogy igazolhatnád vonzalmadat! Rejteném én megszégyenítetésemet... Nem Isten szeretete, a te parancsod vetett oly ifjan a kolostor mélyére, - mikor te Isten felé elindultál, én követtelek, sőt mi több: megelőztelek... a szentelt öltöny felvételében. Hiába áldoztam fel hát magamat? Ha tőled nem nyerek jutalmat, Istentől hogyan remélhessek? Hisz az ő szereteteért semmit sem tettem én... Kolostorba küldtél; pirulok ma is, ha arra gondolok, hogy olyan kevés volt a bizalmad bennem, - bennem, ki, hogy neked szótfogadjak, a poklokba menet követtelek, sőt, ha kellett, megelőztelek volna! Szívem nincs többé velem, hanem veled, most még inkább, mint valaha, - és ha e szív nincs veled, nincsen akkor sehol, mert nélküled egymagában nem lehet meg. Adj pár jó szót cserében annyi szerelemért. Hisz ha nem volnál olyan biztos felőlem, tán nyugtalanabb volnál... de tünagy biztonságba ringattalak én magam felől és sokszorosan kell most szenvednem érte...”

„Amíg a földi gyönyöröket kerestem véled, hihette a világ, hogy a szenvedélyes vágy üz utánad, de most láthatja, hogy szerelmem hatalma igaz: a vég igazolja a kezdetet. Lemondtam, mindent éretted áldoztam, s csak annyit tartottam meg magamnak, hogy a tiednek tekinthessem magamat... Oh, vigasztalj meg, hogy általad felvidítva (sic recreata) buzgóbban végezhessem az isteni tiszteletet... Egykor régen, mikor a világi örömek hevítettek, sokszor felkerestél leveleiddel... most, hogy Istenhez emeljél, nem tudnád ugyanazt megtenni, amivel egykor a földi gyönyörökre csábítottál? E hosszú levelet e rövid szóval végzem: Isten veled, mindenem, egyetlenem (vale unice)!...”

*

Ime, láthatjuk, hogy Héloise nem tudja bánni azt a multat, - szívében nincs hely más érzelmre, mert hisz csordultig van az telve szerelemmel. Abélard felel neki:

„Drága hugának Jézus Krisztusban: Héloisenak Abélard, ki édes testvére neki tulajdon abban a Jézus Krisztusban.”

Oh, de mily hideg az érzékét vesztett ember válasza erre a forró levélre! Harmincnyolc szentenciát halmoz egymásra a szentkönyvekből, s ezekkel igyekszik csillapítani kedvese hevületét. Nem azért hallgatott ő, mondja, annyi éven át, mintha elfeledte volna Héloiset, hanem bizott a Héloise okosságában és nem hitte, hogy tanácsaira szüksége lehetne. Kéri, imádkozzék érte szorgalmasan; bizonyítja, hogy a nők imája még a halottakat is képes

feltámasztani. „Hugom, te, ki olyan drága voltál nekem egykor a világban, ezerszer drágább vagy te nekem most Jézus Krisztusban; imádkozzál értem sokat, hogy az isteni kegyelem le-
tapossa lábam alatt a Sátánt...” Olyan szomorú és kiábrándító az, amikor azt kérdi tőle: írja meg, mely szent tárgyról írjon neki?!... Kimondja, az Exodust idézve, hogy: „dimitte me”, „engedj el engemet”, sőt még nyíltabban arra kéri: „ne obsistas mihi”, „ne gyötörje őt tovább”... Abélard halálát érzi közeledni s arra inti kedvesét, hogy majdan az ő közelében, a paracleti temetőben helyezze örök nyugalomra testét. „Imáiddal halálom után fogod megmutatni, mennyire szeretted életemben...”

Szegény Héloise nem tud ebbe a hideg válaszba belenyugodni. Már nem annyi szenvedélyességgel, inkább fájdalmas gyöngédséggel kezd bele második levelébe:

„Az ő egyetlenének Krisztus után, ki neki egyetlene Jézus Krisztusban: Abélardnak Héloise.”

Abélard halálának gondolata kétségbeejti őt. „Csak öregbitetted fájdalmamat, - én arra kértelek, száritsd ki könnyeim forrását, s te még mélyebbre ástad a kutat... Sirodon imádkozzam? Hogyan? Mikor elmém tudatát találja veszíteni s nyelvem szót se fog tudni ejteni, - mikor örületemben (még Isten ellen is!) inkább vádolni fognám a Gondviselést, semmint fohászkodni tudnék hozzája!!? Semmint eltemetni, könnyebb lesz nékem téged követni a sirba!... Haláloznak a pusztá gondolatára már úgy érzem, már meghaltam én is...”

És ekkor, eltűnt boldogságát hosszan siratva, kitör minden keserősége Héloiseból. Szíve nehéz bánatától Istenhez se mer fohászkodni többé, - hisz ez életben úgy sincs már egyéb vigasza, mint az a tudat, hogy Abélard él. „Engemet, a boldogtalanok legboldogtalanabbikát te emeltél minden asszonyok fölé... és bukásom most csak annál nagyobb...” Keservesen siratja Abélard tragédiáját s arra az eredményre jut, hogy „a nők voltak mindenkor a nagy férfiak legnagyobb csapása.” Bőségesen idéz a Szentírásból, hogy téziséit igazolja, - Éván kezdi, ki legelőször vesztette el az emberi nemet. Azután azt igyekszik bizonyítani, hogy mennyivel nehezebb megterni, mint az ártatlanságban megmaradni.

„Be kell vallanom neked szerencsétlen lelkem gyöngeségét: nem tudom kiengesztelni Istent, mert nem tudom megbánni bűneimet s penitencia helyett inkább méltatlankodom ellene, vádolom őt, amiért olyan kegyetlen volt a te irányodban. Nem tehetek róla, - lelkem még mindig kész továbbra is vétkezni s egyre a régi vágytól ég... A szerelemnek amaz örömei, melyekben osztoztunk, olyan édesek voltak, hogy nem tudok irtózni tőlük, nem tudom feledni őket. Bármerre tekintsek, forró látományokkal üldöznek és csaló képeikkel álmaimat sem kimélik.”

„A szentmise szertartásai alatt, mikor az imának legtisztábbnak kellene lennie, ez éjnek kísértései úgy hatalmukba ejtik szerencsétlen szívemet, hogy inkább az ő aljasságukkal foglalkozom, semmint fohászommal. Oh, siratnom kellene elkövetett bűneimet, s ezek helyett siratom, hogy nem követhetem el őket többet!... Már az áruló szavakat sem tudom visszatartani ajkaimról... Gyönyörre vágó ifjúságom tüze hevit s az átélt mámorító percek emléke nem hagy nyugton. Az emberek szüzsies ájtatosságomat dicsérik, - ha tudnák, hogy csak képmutató vagyok! Erényként magasztalják a test tartózkodását, pedig hisz az erény a lélek dolga, s nem a testé. Isten előtt, ki a szívekbe és a vesékbe lát, nem érdemlem én a dicséretet...”

„Isten látja a lelkemet, - mindenkor jobban féltem attól, hogy téged megbántsalak, mint attól, hogy a Mindenható ellenére tegyek. Oh, inkább neked akarok én tetszeni, mint Önek!... Könyörgök, ne tarts te engem olyan nagyon jónak, s ne szűnj meg imáddal segélyemre sietni, - ne hidd, hogy meggyógyultam, s épp ezért ne vond el tőlem a gyógyítóírt. Ne hidd, hogy gazdag vagyok s épp ezért ne késlekedj éltető alamizsnáddal... Oh, ha egykoron Isten a paradicsom legutolsó sarkába juttat engemet, ott is már tulsokat teendett értem...”

*

Abélard felel, - mint „Krisztus szolgája, ugyanama Krisztus menyasszonyának, Héloisenak.” Negyvennyolc szentenciát idéz a Szent Könyvekből kedvese megnyugtatóására... Héloiseról tudjuk, hogy magas termetű, szép és *barna* nő volt, - tán ez indította Abélard-t arra, hogy párhuzamba vonja őt az Énekek Énekének szintén barna hősnőjével és szimbólikusan azt magyarázza neki, hogy barnasága voltaképp a megtért bűnös jelképévé kell, hogy tegye őt. Ő is emlegeti aztán szerelmes multjuk gyönyöreit, de nem azért, hogy tetszelegjék emlékükből, hanem azért, hogy csak annál jobban iszonyodjék bűnűktől, s figyelmeztesse kedvesét a penitencia szükségességére. „Jusson eszedbe, hogy még Krisztus urunk szenvedéseinek nagyhete alatt se tudtuk legyőzni bűnös szenvedelmünket... jusson eszedbe, hogy azon a bizonyos napon még az argenteuili kolostor refektóriumában sem lehetett nyugtód csókjaimtól; megfertőztettük az Isten Anyja Szűznek szentelt menhelyet... Oh, azon légy te, hogy miután a földön elváltattunk, legalább a mennyekben egyesülhessünk. Krisztusban ég veled, Krisztus menyasszonya: Amen...”

Héloise ír még, - óh, hosszan és sokáig fog ő még levelezni Abélarddal, de fájdalma lassan elhallgat s nem gyötri többé érzelmeivel egykori kedvesét. Egyre komolyabb vallási kérdések felől vitatkoznak, s főként a paracleti apácáknak adandó kolostori „Regula” képezi gondoskodásuk tárgyát. Szinte megdöbbenő az a nagy theológiai tudás, amit Héloise hovatovább elárul, - bámulják elmeélét, humanista bölcseletét, s azt a széles látókört, mely már a zseni pillantásával öleli át az örökemberit a teremtésben. Ha Abélard korának első francia költője tudott lenni, Héloise volt ugyanannak a kornak az első latin poétája - és legszabadabb lelkületű humanistája.

*

Telnek az évek, - Abélard hatvanéves már, de élete nagy megpróbáltatása csak most következik el. Annyi üldöztetés és küzdelem után döntő csatára most lép fel ellene a nagytudású Szent Bernát. Hadat üzen neki, élet-halál harcot indít ellene. Társaival együtt kikeres az Abélard műveiből - melyek „az Alpokon áthatolva” már világhírűek - tizenhárom eretnekséget s a pápa előtt megindítja a harcot. Mik ezek az eretnekségek? Idézzük a következőket:

Hogy Abélard a hitet a láthatatlan dolgok latolásának nevezi.

Hogy Abélard szerint az ember akarhatja és cselekedheti a jót az isteni kegyelem segélye nélkül, a szabad akarat jóvoltából..

Hogy Abélard azt tanítja, miszerint nincs bűn a bűnbe való beleegyezés nélkül.

Hogy szerinte nem lehet vétkezni vágy, gyönyör és tudatlanság által, mert az, amire *a természetadta hajlam* ösztönöz bennünket, nem lehet bűn.

Nem akarunk behatolni az Abélard lesújtására összehívott sens-i zsinat történetének részleteibe. Pápák, királyok, bibornokok és a kor első tudósai vettek részt ebben a harcban, melyben a középkor egyik legtragikusabb hőseként a merész szavú Abélard egymaga állott szemben a theológia egész hivatalos világával. II. Ince már tüzre ítélte az eretnek tanokat s az üldözött Abélard még mindig nem tudta a megsemmisítő szentenciát, még mindig remélt!... Koldus-szegényen, gyalog eredt utnak Róma felé, de a cluny-i kolostor kapuja előtt megtörten rogyott össze az üldözött ember. Az apát, a híres Petrus Venerabilis, tartóztatta s aztán gyöngéden tudtára adta, hogy késő, elveszett már minden. A boldogtalan tudós a szóra alázattal adta meg magát a pápai ítéletnek, mely egész munkás élete eredményét vetette tűzbe. Büszke ereje elhagyta az aggastyánt: visszavont mindent s megalázkodott még a diadalmas Szent Bernát előtt is. Ottmaradt Clunyben, mint egyszerű penitens barát. A szerzetestársak ámulata és tisztelete közepette koldus remeteként ott élt még két esztendeig. Néma maradt, csak írt és olvasott egyre. Halálát érezve felsóhajtott: „nincs olyan okosan mondott dolog, amit rosszra ne

lehetne magyarázni, - és jaj annak, aki sokat ír, mert sok ítéletnek vettetik alá!...” Megtörve testben és lélekben, szivben és reményben, ott lehelt utolsót az Ur 1142-ik esztendejében.

Még egyszer nagyot dobbant a Héloise szerető szive, mikor az üldözött kedves végének hírért hallotta. Könyörögve írt Petrus Venerabilisnek, ki is, megtudva a halott kívánságát, egy éjjelen kivette a már nyugalomra tett koporsót a kolostor kriptájából s szerzetesei tudta nélkül utra kelt vele Paraclet felé. Ő maga írta meg a siriratot a nagy Abélard Péter számára. Nevezetes sirirat ez, mely az üldözők gyűlölete dacára is fennen hirdeti Héloise kedvesének a dicsőségét: „a gallok Sokratesének, a nyugat nagy Plátójának, a mi Aristotelesünknek” hívja őt, ki „nagyobb volt minden korok logikusánál, mint iskolaalapító világhírű s mélyreható lángeszével és szónoki erejével győztes mindenek felett...”

Az a nő, aki Petrus Venerabilis szerint „tudományban legyőzte az összes nőket, s majdnem az összes férfiakat”, - Héloise végre hát egészen a magáénak tudhatta drága Abélardját. Külön kis kápolnában temettette el őt kolostorában s még huszonegy hosszú esztendőn éjente, mikor apácai elpihentek, oda járt el imádkozni és későn siratni azt a boldogságot, melyet olyan korán veszített el! Hatvanhároméves korában halt meg ő is. Mondják, mikor az Abélard koporsóját felnyitották, hogy Héloiset melléje fektessék, - csuda történt. A legenda szerint a halott Abélard kitarja karjait s úgy ölelte magához azt a szerető nőt, akitől az élet elválasztotta, de aki a halálban - talán - örökre egyesülhetett vele.

A paracleti kolostor híressé lőn a századokon át. Huszonhat előkelő fejedelemasszonya volt a francia forradalomig, s úgy látszik, utóbbi időben ez a tisztség szinte örökössé vált a Laroche-foucauld-családban. A korok változó felfogása hol elválasztotta a szerelmesek csontjait egymástól, hol ismét egy sirba együvé tette őket. A nagy forradalom után bolygatták őket legtöbbször. A Paraclet nemzeti vagyon címén dobra került, a kápolnából istálló lett s a belügy-miniszter, Bonaparte Lucián - muzeumba vitette Héloise és Abélard hamvait!... De ne folytassuk; nyugalomuk megzavarásának történetével minek zavarjuk meg nyugalmaikat netalán mi is? Annyi hányattatás után kettejük pora végre egy sirban pihen a párisi Père Lachaise temetőben. Örökké friss virág illatozik emléükön, - az ő örök szerelmük örök tavasza nyílik a hanton.

Az ő boldogtalanságuk a századok legszebb szerelme. De ha említjük őket, Héloise nevét tegyük előre, - kettejük közül mégis ő szeretett jobban. Azt hihetnénk, ő fedezte fel, hogy a szív dobog, vagy legalább is azt, hogy mennyire fáj az, mikor nagyon dobog. Sem azelőtt, sem azóta senki se tudott úgy szeretni, mint ahogy Héloise szerette az ő dicső nagy Abélardját...

Guillems de Cabestainh troubadour halála

I.

A mult század nagy romantikusai újból felfedezték költészetünknek a középkort, de epigónjaik aztán, fájdalom, csak annál jobban lejáratták előttünk a Byron, a Victor Hugo s a festő Delaeoix szép lovagi világát. A lendület hamar elapadt s a zsernik remekei után borzalmaskodó vagy émelygős melodramák jöttek, melyek teljesen hitelét vették a közönség előtt a multak daliás emlékeinek. A pozitivistá eszthetika hazugnak bélyegezte ezt a „nem dokumentált” regényeskedést, a fellépő realizmus nevetségessé tette s végül a zolai realizmus adta meg az iránynak a kegyelemdöfést. Lovagi világ, dalos troubadour-kor?... ugyan ki hinne ma már az eféle hóbortokban? Unalmas közhelyek ezek, gyerekmesék, melyeken a cinikus, modern ember legfeljebb mosolyogni tud. Pedig kár, mert az a troubadour-kor egykor épp olyan reálistan létezett, mint a ma, és ha a romantikusok hamis színekkel festették is át a középkor képét, e mázolás alatt a lényeg azért ma is érintetlenül becses marad. Csak le kell mosnunk az átfestett képet s az émelygős máz alól egyszerre hatalmas, nyers színeiben fog elélnk tűnni az eredeti fresko, melyen olyan szilajon vonulnak el előttünk a középkor veszedelmes szenvedélyei. Vegyük kezünkbe a krónikákat s fordítsuk rá a realizmus tolvajlámpását a *jelen* helyett a *multra*: jelenítsük azt a multat a pozitivizmus szabályai szerint s egyszerre modernné lesz előttünk a benne rejlő örök emberi. Volt naturalizmus Zola előtt is, - meg fogunk döbbsenni a Cabestainh troubadour végének a naturalista borzalmaitól... Asztalomon egy vázában elszáradt olajág áll előttem; egy régibb tavaszon a Pyrenék alól. Roussillonból hoztam volt, arról a tájról, ahol a költő-mártír szeretett és meghalt. Tavaszodik ismét s az ág száraz levelei szinte felélednek a betévedő első sugárra. Lelkem provánszi napfénnel telik meg, a dalos mezők mirtus-illatával, - régi rímek csengő zsolozsmájával. A troubadour kedvesére gondolkok, - a szép Margarita jut az eszembe, a roussilloni Bátor, Don Raimon hitvese.

Az a bűbájos troubadour-kor hát tényleg létezett egykor, - az újabbkori kutatások nemcsak megerősítik a mese valóságát, hanem történeti alapon igazolják is, hogy a XI. század végétől kezdve százötven éven át mint állhatott fenn ez a provánszi paradicsom a középkor barbarizmusa közepette. Köröskörül ugyszólván vadállat még az ember egész Európában: vérengző szörnyek ugy az éjszaki franciák s angolok, mint a spanyol mórok s olasz lombardok, s az öldöklő forgatag kellő közepében ott a Földközi tenger partján, mégis kivirul a gyöngéd költészetnek, a szubtilis udvariasságnak olyan modern kulturája, amely előtt még a mi feminista gavallérosságunk is elszégyelheti magát. Mi ennek a valóban csodaszámba menő fejlődésnek a titka? Mindenekelőtt az, hogy a Provánsz a görög-római műveltség „Provincia”-jának, mentsvárának maradt meg akkor is, mikor egyebütt már mindenütt elpusztították a barbárok az antik világ hagyományait. Azok a nemes germánok: góthok és vandálok, akik átvonultak e földön, csak üdvösen keresztetkék a göröggel, latinnal vegyes keverék gallus fajt. Egy szeretetreméltó, eleven eszü és elegáns nemzet került ki a népvándorlás kohójából: az a provánszi, mely olyan harmonikusan tudta egyesíteni magában ugy a latin tetterőt s germán érzést, mint a görög formatökélyt és gunyoros gall szellemet. A sürgő kalmarélet hamar vagyont és jólétet biztosított e népnek s ők, mialatt köröskörül barbár vihar dult, a Pyrenék aljának szélcsendjében élvezhették az életet. Ajakukra csakhamar dal jött: az antik emlékek sugalták ennek a *formáját*, de *tartalmat* az új világeszme, a kereszténység adott költészetünknek. A nő ennek a központja, de nem a Theokrit érzéki bachánsnője, hanem a keresztény asszony, kit a Jézus hite felszabadított régi szolgaságából s ki a Boldogasszony védőszárnyai alatt misztériummá lesz a férfi szemében. Mekkora átalakulás! A nő, az egykori rabszolga, immár büszkén egyenesedhetik ki hajdani zsarnoka előtt: a Boldogasszony szüzanyasága

szentebbé teszi az ő anyaságát is és a Magdolna példája bocsánatot biztosít a megtérő, a bűnüket bánó asszonyi gyöngeségeknek... Földöntuli erők emelik őt királynővé, a középkor misztikus rózsájává. A férfi, ki eddig csak testének örült, megdöbbenve fedezi fel az asszony lelkét, - és gyöngéd dallal ajakán hódolva borul le az ujonnan felfedezett eszmény előtt. Troubadourrá lesz a boldog Provánszban...

Az a most megszülető udvariasság még nem blazirt alakoskodás, hanem örömteli s önkénytelen megnyilatkozása a nő iránti hódolatnak. Új még az eszme s a lovagok tetszelegve keresik e hódolat legönfeláldozóbb formáit, - gyönyörrel vetik alá magukat fortélyos ceremóniáinak. S a költők segítenek nekik. E dalnokokat, a *rimtalálás* („*trobar*”-*trouver*) szava után troubadouroknak hívják, művészetüket pedig „*gay saber*”-nek, „vig tudomány”-nak nevezi a derűs lelkű nép. Eleinte mint hivatásos „*jongleur*”-ök (joculatores-igricek) járvák be Provánsz, Roussillon és Toulouse-ország várait s mulattatják pénzért a világ e legelső szalonjait, később azonban a nemes urak is beállnak hölgyeikért troubadouroknak, hogy az évek sorára előírt udvarlás fokozatain át annál fenségesebben szolgálhassák imádottjukat, kit csak úgy „*Madonná*”-nak szólítanak, mint templomban magát a Boldogasszonyt... A leghíresebb provánszi költők: Bertrand de Born, Bernart de Ventadour, Guiraut de Borneil s maga a lángeszű Guillems de Cabestainh is mind nemes urak, de akadnak a „Költészet Doktorai”, a troubadourok közt királyok is, mint IV. Thibaut és Oroszlánszívű Rikárd. Lassankint megszületnek a csiszolatos költői formák, kifejeződnek a szonett, a ballada, az alba, a serenata, a rondel s villanella műalakjai. Mindezek a nőt dicsőítik s ő egyre diadalmasabban találja bele magát új helyzetébe. Még a körülmények is közrejátszanak hatalma erősítésére. A keresztes háborúk folyamán, mialatt férje a Szentföldön hadakozik, ő magára marad otthon a várban, parancsol, rendelkezik s megtanulja, hogyan kell önállónak lennie. Mivel tölti szabad idejét? Nagyon erősnek érezheti magát, mert női bírákból álló *szerelmi törvényszékeket* állít fel, hogy udvarlói felett annál diadalmasabban ítélkezhessek. Andreas Capellanus megerősíti e tényt s felsorolja, hogy nemcsak a gascognei hölgyek s Ermengarde, narbonnei vicomtesse, alakítottak ilyen szerelmi törvényszéket, hanem Eleonora királyné, a champagnei s flandriai grófnők is. Felsorolja a hölgybírák neveit is, - megemlítjük, hogy a késő XIV. század egy ilyen schematizmusában ott szerepel a Petrarca imádottja, Laura de Sade is...

Nos, a troubadourok megjelentek költői panaszaikkal e törvényszékek előtt; a hölgyek esetről-esetre döntvényeket hoztak (*lous arrests d'amors*) s e döntvényekből aztán összeállították a szerelem hirneves *aranykodexét*, melynek XXXI latin paragrafusból álló eredeti szövege most is előttem fekszik. A legszubtilisabb szerelmi kérdések kerültek itt vita alá, mint p. o. „a szerelemnek örömei vagy fájdalmai nagyobbak-e?” - „Tartozik-e a nő kedveséért annyit tenni, mint kedvese ő érte?” - „Ki szerelmesebb, az-e, aki nem tudja megállni, hogy kedveséről ne beszéljen, vagy az-e, aki hallgatásra képes kárhozottatni magát?”... „Mi kíváncsabb a boldog szerelmesnek, hogy kedvese, vagy férje legyen-e imádottjának?”... - „Egy férj megtudja, hogy feleségének kedvese van, az asszony és a szerető észreveszik ezt: hármójuk közül ki van a legnehezebb helyzetben?”... Végül: „Lehet-e szerelem házasságok közt?” Erre a fontos kérdésre így szól a champagnei grófné szerelmi törvényszékének a döntvénye: „*Dicimus enim et stabilito tenore firmamus*”, „hogyan szerelem nem állhat fenn házasságok közt, mert míg a szeretők szabad akaratukból, minden kényszer nélkül, halmozzák el egymást kegyeikkel, addig a házasságot parancs kötelezi egymás akaratának teljesítésére és nem tagadhatnak meg egymástól semmit sem. Ez a döntvény, melyet mi nagy körültekintéssel (*cum nimia moderatione*) és egyéb nagyszámu hölgyeknek egyöntetű véleménye alapján hoztunk, állandó és kétségszövegbevonhatatlan igazságnak (*pro indubitabili vobis sit ac veritate constanti*) tekintessék. Így ítéltünk az Urnak 1174-ik esztendejében, a májusi kalendák harmadik napján”... Ez a döntvény megegyezik a Szerelmi Kodex I. paragrafusának szellemével, mely azt mondja, hogy „a házasság nem érvényes kifogás a szerelem ellen.”

Sokat beszélhetnénk e csodás korról, melyben szerelem és költészet ennyire diadalmaskodni tudtak a társadalmi rend felett. Most csak annyit, hogy százötven évi virágzás után e szubtilis világnak menthetetlenül vesznie kellett az irigy és vad északi franciák kardcsapásai alatt. A Szent Domonkos inquisitorai keresztes-hadjáratot vezettek a provánszi albigensek ellen és tüzzel-vassal pusztították el az életöröm boldog Arkádiáját. A troubadourok könyvei is máglyára kerültek... A megmentett iratok közt azonban hál' Istennek ott vannak a Guillems de Cabstainh gyönyörű költeményei s a krónika fentartotta számunkra tragikus szerelmének az emlékét. A „Gay Saber” tudománya nem mindig maradt vig; a troubadourok játsztak a szerelemmel, de olykor halálos komolyra fordult ez a játék. Stendhal Raynouard-t idézi, én elolvastam Mila y Fontanals spanyol forrásmunkájában az eredeti provánszi nyelven írt krónikát is, ebből következőképpen alakul ki a történet:

II.

Guillems de Cabestainh derék nemes ifju volt a roussilloni grófságban, mely Catalónia bejáratánál, a Pyrenék alatt feküdt s akkor az aragoni király, II. Alfonz (En-Anfós) fenhatósága alá tartozott. Guillems nemcsak vitéz és udvarias, hanem nagyon tanult is volt és minden fegyver forgatásában járatos. (Valens fo e cortés e mout enseignat e bon Gavaliers d'armas). Szegény létére vazallusává lett a környék egy gazdag bárójának (d'un ric Baron), névszerint Raimon de Castel Rossilhon-nak; e nagyur hitvese, Madonna Margarita, volt Puy-tól a spanyol Leridáig a legszebb asszonya a troubadourok világának.

Az ifju, hogy szerencsét próbáljon, beállított a báró kastélyába, az ur elé járult s megkérte őt, fogadná jóakaratóba, venné fel magához udvari inasságra. Raimon látva a szép és nyájas legényt, tetszésével tüntette ki s csakugyan magánál tartotta. És Guillems olyan kellemetesen viselkedett, hogy nemcsak mindenkinek szerették, hanem a nagyur is egyre jobban megkedvelte s utóbb hitvese színe elé parancsolván őt, apródjául rendelte Madonna Margaritának. Az ifju meglátta a szép asszonyt és attól fogva neki kívánt legjobban tetszeni. A báró hitvese észrevette kellemetességeit és amint ez már olykor megesik, Ámor isten dévajul incselkedni kezdett vele. Annyira gyönyörködött apródjának beszédjében s minden tevéseben, hogy egy napon meg nem állhatta s évődve így szólt hozzá:

- Apródom, te, ha egy hölgy szerelmet mutatna neked, mondd, mernéd-e viszonsszeretni őt?
- Hitemre, Madonna, - válaszolt Guillems, - bizton szeretném őt, csak a látszat valónak bizonyuljon!
- Szent Jánosra mondom! - mosolygott a hölgy, - lovagként feleltél meg. Majd meglátom, próbára teszek, felismered-e: mi igaz és mi hamis a látszat színe alatt!

Az ifju álmodozónak lőn. Észre se vette, Cupidó mint sebzi meg, aranyos nyíla orozva mint mélyed szíve legmélyébe. A magányt kereste, hol a Regina Avriozza szellői édes mámorba ringatták érzékeit. Addig keresgetett, míg végre csakugyan szép rimeket talált (trobar), vidám dalokat, táncos énekeket szerzett, melyek mindenkinek tetszettek, de legkivált Madonna Margaritának. Ámor isten, ki szívesen bátorítja rabjait, meg akarta végre jutalmazni Guillems troubadourt, - incselkedéseivel mindjobban beférközött a hölgy ábrándjai közé, immár se éjjel, se nappal nem hagyta nyugton és egyre az ifju apród jelességeit dicsérte előtte.

Egy napon aztán így szólt a báró hitvese a troubadourhoz:

- Apródom te, no tudod-e már, hogy csal-e a látszat, vagy igaz igazság rejlik színe alatt?

- Madonna, - felelt Guillems hévvel, - én csak azt tudom, hogy amióta szolgálak, téged tartalak a legjobb és legigazabb hölgynek a világon. És annak foglak tartani, amíg csak testemben sátoroz a lélek...

- Guillems, - sugta Margarita, - a Mindenható segedelmével én téged soha meg nem foglak csalni s nem hiába fogod rám vesztegetni epedő gondolataidat!

Azzal kitárta karjait és édesen átölelte kedvesét ott, abban a szobában, ahol ültek és amely akkor mindjárt bűnös szerelmük rejtekévé lőn. Hosszan és boldogan szerették egymást (longamen la amet et ella li volc ben... lonc temps ac gran joi d'ela et ela de lui), de az istenverte rágalmazók csakhamar pletykálni kezdtek szerelmükről s az apród áruló dalairól, úgy hogy a szóbeszéd végre a nagyur füléig hatott. Don Raimon felette haragos lőn s elhatározta, végére jár a dolognak.

Egy délután, hogy Guillems egy csatlóssal csupán sólymászni ment, a nagyur utána vágatott az erdőbe s addig bolyongott ott, míg végre rátalált udvari inasára. A troubadour meghökkent a báró láttára, komor gondolatok fogták el, de azért állott elébe és tréfásan kezdett társalkodni véle a vadászszerencse felől.

- Guillems, hagyjuk ezt; tartozó hitedre ígérd, hogy igazat felelsz nekem kérdéseimre.

- Nagyuram, ha tehetem, mindenenkre megfelelek neked.

- Jól van. Istenre és igaz hitedre valld meg hát akkor: van-e neked kedvesed, kiért szived rajong s ki dalaidat ihleti?

A troubadour megdöbbsent, de aztán merészen így szólt:

- Nagyuram, ugyan hogy énekelhetnék én, ha a szerelem nem gyötörne? Tudd meg, hogy Ámor rabja vagyok én egészen!

- Helyes, - válaszolt a báró, - belátom, hogy nem a képzelet, csak szerelmes, élő nő ihlethet téged. Felelj: a nevét akarom tudni!

- A kérdés fortélyos, - kacagott az apród, - nagyuram, tudhatod, hogy hölgyét az ember soha meg nem nevezheti! Bernart de Ventadour mondja, hogy a szerelmes a kíváncsinak hazudik legszivesebben...

- Guillems, - sürgette Don Raimon, - mondd meg nekem! Én ígérem, tehetségem szerint segítek majd neked.

És addig faggatta, míg a troubadour végre ármányosan így vallott:

- Nagyuram, hát igenis vallok: szeretem hitvesednek, Madonna Margaritának a nénjét, Inés asszonyt, és, azt hiszem, ő se vonakodnék szerelmet cserélni vélem. Nagyuram, könyörgök, segíts nékem, vagy legalább is ígérd meg, hogy nem veted gátját szenvedélyemnek!

- Itt a kezem! - kiáltotta a báró vigan, - ha kell, az esküm is, hogy javadra én mindent megteszek.

Beszélgettek még egy darabig. Don Raimon ezzel végezte:

- Sőt azt akarom, hogy mindjárt most el is menjünk a sógoromhoz várába!

A liet-i vár tényleg közel volt s a báró apródjával csakhamar berobogott a sógor, Robert de Tarascon udvarába. Szívesen fogadták őket, úgy az ur, mint Inés asszony, kit Don Raimon egy titkos szóra csakhamar szobájába kéretett. A nagyur leült az ágyra s megkérdezte sógor-néját: csakugyan szerelmes volna-e valakibe? A nő habozva felelt, mert nem tudta gondolatát.

- Ki az? - sürgette Don Raimon.

- Óh, azt nem mondhatom meg... Különben is ugyan minek faggat kegyelmed?

De a nagyur csak annál türelmetlenebbül nógatta, úgy hogy Madonna Inés végre átlátott a szitán. Tudta, hogy huga Margarita mennyire szereti Guillems apródot, eszébe jutott, hogy az utóbbi időben búsnak látta a troubadourt s elhatározta, hogy meg kell mentenie a szerelmeseket a férj féltékenysége elől.

- Hát igen, - szólt végre, - szeretem Guillems de Cabestainh-t...

Ez a felelet nagy örömet szerzett a bárónak s egészen megnyugtatta őt. Inés asszony azonban mindent elmondott az urának, ki is nemcsak helyeselte a szerelmesek iránt tanúsított jóakarátát, hanem felhatalmazta őt, hogy mindent elkövessen a troubadour megmentésére. Az asszony mindjárt élt is az engedelemmel; feltűnően szobájába intette a nénje apródját és zárt ajtó mögött, négyszemközt oly sokáig maradt vele együtt, hogy a szemfüles bárónak azt kellett hinnie: légyotton vannak. Don Raimon kezdte látni, hogy aljasul rágalmazták hitvesét s mire Inés asszony kijött az ifjuval a szobából, vigan ült sógorával s az ál-szerelmesekkel vacsorához. Lakoma után Guillems és Madonna Inés ravaszul újra kezdték a titkolódzó, szerelmes komédiát; az asszony szobájához közel rendelt éji szállást a troubadournak, úgy hogy a nagyur immár teljesen biztosan érezhette magát hitvese hűsége felől.

Másnap bucsut vettek a vendégek s haza indultak Castel Rossilhon felé. Mikor már közel voltak a várhoz, a báró előre vágtatott Madonna Margaritához s elmondta neki, hogy apródja milyen szerelmes Inés asszonyba. Szegény Madonna Margaritát szíven találta ez a gonosz hír, nem tudott aludni tőle egész éjjel. A következő reggelen hívatta a troubadourt, szidalmakkal illette s hitetlen árulónak nevezte. Guillems hiába védekezett, hiába mondott el mindent, - végre is hívására Madonna Inésnek kellett eljönnie, hogy hugát felvilágosítsa. A szerelmesek boldogan békültek ki s Margarita kívánságára ekkor írta a troubadour azt a legszebb dalát, melyben azt vallja, hogy egyedül őt szereti e földön. E szép dal, mely így kezdődik:

„Lo dous cossire queme don amors soven.”

- lett a szerelmesek veszte. Tulmerész volt a költő vallomása és mikor a báró meghallotta, megtudott mindent és rettenetes bosszura határozta el magát. Nem szólt hitvesének, csak némi távolságra a várától az erdőbe hívatta Guillems troubadourt. Ott négyszemközt rátámadva levágta a fejét, kirántotta a vonagló testből a szívet s a fejjel együtt egy tálba tette, (tras li lo cor del cors et mes lo en carnayrol com la testa). Aztán hazament, megsüttette a szívet (fetz lo cor raustir) s feladatván az asztalra, megétette a gyanutlan Madonna Margaritával. Mikor az asszony megette volna a szívet, a nagyur felkelt s megmondta neki, hogy az, amit elköltött, a Guillems de Cabestainh szíve volt. És megmutatván neki a troubadour fejét, megkérdezte tőle, jól esett-e? Az asszony ráismert kedvese fejére és csak ennyit felelt: „Oly jól esett nekem ez a szív, hogy soha semmi más étel vagy ital nem vehetné el ajkamról a Sire Guillems szívének az ízét!” (que jamas autre manjars ni autre beuves no l'tolria la sabor de la boca, qu' el cor de E. N. G. de Cabestainh li avia laissada). A férj kardot rántott, de a nő az erkélyhez futott, levetette magát róla a mélybe s kitörte a nyakát, (et esmondegas el col).

Az esetnek híre ment, megtudták Catalóniában s az aragoni király minden tartományaiban. Alfonz király s országa bárói igen elszomorodának; bántotta őket, hogy Don Raimon nemcsak Guillems urat ölte meg, hanem hitvesét is ily rut halálba kergette. Hozzájuk csatlakoztak nemcsak a halottak rokonai, hanem minden egyéb gavallér lovagok is (tuit li cortés cavayer) és tüzes-véres háborúval (a foc et a sanc) törtek rá a férjre. Alfonz király elfoglalta Castel Rossilhon várát s nemcsak börtönre vetette Raimon nagyurat, ahol ő is meghalt (fetz li morir en la prison), hanem minden uradalmait a Guillems de Cabestainh és az érette meghalt hölgy rokonainak adatta oda. Ezenkívül diszes siremlékbe oda temettette a szerelmeseket a perpignac-i templom kapuja elé (enan la porta de la gleiza á Perpigna). És attól fogva Roussillon,

Szardinia és Narbonne minden gavallér lovagjai és kedves hölgyei évente elzarándokoltak a Guillems troubadour s a szegény Margarita sirjához és minden tökéletes szerelmesek (tuit li fin amador et las finas amaressas) buzgóan imádkoztak Istenhez a mártírok lelke üdvösségeért...

Petrarca és Madonna Laura

O bella man, che mi dstringi'l core
E'n poco spazio la mia vita chiudi...

„Oh, te szép kéz, mely szívemet szorítod és oly pici térre markodba, életemet zárod!...” Laurájának zengte ezt a költő, s a szonett rimvirágai frissen illatosak ma is, nem hervadtak el hat század óta, sőt minden tavasszal csak annál szebbre nyílnak a költészetnek amaz isteni rózsatőjén, mely egy réges-régi husvétvasárnapon virult először a szerelmes Provánszban s melynek neve: Francesco Petrarca. Hat század ünnepelte azóta azt a kezet, mely a *Canzoniere*-t írta, - hódolattal hadd hajoljak én most a fölé a másik, kisebb és fehérebb kéz felé, melyről a költő énekelt, s mely a halhatatlan szonettek ihlette. Hálásan hadd csókoljam meg e sorokban a Madonna Laura muzsakezét... Dicső zsákmányt, a Petrarca szívét tartja s mégis, úgy érzem, reszket az: tán még jobban remeg, mint ahogy a fogoly szív dobban. Szegény Laura, terólad a világ csak azt tudja, amit éretted szenvedett költőd, de amit netalán te szenvedtél, azt senki se kérdi. A szent berekben istennő vagy te, de szobor-istennő, ki csak papja által tud beszélni, - te csak a Petrarca szájával szólsz hozzánk (pedig ajkaitok csókra sose forrtak össze!) és ő, mi tagadás? belőled csak a maga szenvedését ismeri. Avignon-i szép, szőke asszony, nem volna-e neked magadnak is mondanivalód? Persze, a te szived halk szavának el kellett némulnia költőd harsogó dicsősége mellett, de benső regényed nem rejti-e szintén a fájdalom szerelmes kincseit? Nem, - nem lehattél te az a kegyetlen bálvány, ki csak szenvedtetni tudott, de érezni nem! Az a másik Laura, akit Petrarca nem látott fájdmától, nagyon boldogtalan volt egy kiméletlen, zord férj oldalán, kihez nem szerelemből ment hozzá. Ily körülmények között szeretned kellett neked a költőt, és amit az előbbi századok tán nem hittek el, ma már tudjuk: te szeretted is őt, - szeretted sok szenvedéssel. Itt a nagy rejtély: te, az avignoni egyszerű nemes hitvese, husz éven át hogyan tudtál ellentállni a legszebb ifjunak, a leghíresebb troubadournak, császárok, királyok barátjának, a század szellemi fejedelmének... hogyan?

Hát én azt hiszem, úgy, hogy ő maga, Petrarca segített neked. Nemcsak te álltál ellent a kísértésnek, hanem, attól tartok, ő is... Oh, nem kisebbiteni akarom őt és szenvedélyét; imádott ő téged, de tán épp annyira imádta költészetét is. Író volt, mindenek felett és tulságosan író, - az, egész a mártíromságig! Szerette szenvedését, ápolta, táplálta azt, mint ihletének kutforrását. Félt volna ezt az ihletet elveszíteni... ismerte heves olasz vérért, azért védte eszményét olyan kétségbeesetten a szerelem realitása ellen. Mint nagyravágyó és elemző író, jól tudta ő, hogy a boldogtalanság könnye az éltető nedve a költészet virágának s hogy a boldog szerelem forróságában elfonnyad e virág: ezért nem tett soha drámai kísérletet arra, hogy Lauráját magáévá tegye, ezért menekült tőle mindig hosszú utazásokra. Merő számításnak bélyegezzük ezt? Nézzük inkább az eszményre való törekvésnek, a szellem diadalának az anyag felett... Szegény Laura, végzetes a kettőtök szerelme, de vajjon Petrarcára-e? Övé az örök dicsőség, - igaz érzelemben, úgy hiszem, te vagy itt a vesztes. Költőd csak verseiben, de a valóságban te szenvedtél többet.

I.

Petrarca annak a rejtélyes XIV. századnak a legkimagaslóbb alakja és minden koroknak egyik legkomplexebb és legegységesebb elméje. Egy egész emberiség ez az elme s nem egy rövid életre, hanem ezredévekre való anyagot foglal magában: az egész multat, jelent és jövőt. Ha lelkében utrakelünk, olyan óriási birodalomba tévedünk, amelyben (mint akár a termé-

szetben!) harmonikusan férnek el a legnagyobb ellentétek. E lelki birodalomban aránylag kis helyet foglal el a költészet bűvös kertje, - nagyobbszerűek ott az eszményi lendület hegy-láncai, a végtelenre való törekvés havas csucsai, a bölcséleti kételyek tépett szirtei, a hit árnyas völgyei, a hazafias küzdelmek zord csataterei, s végül azok a virányos mezők, melyeken ő vetette el a humanizmus, az egész új kultúra magvát. Mögötte Dante fejezi be a középkort, Dante a gótikus rózsa a középkor épületének a csucsában, - Petrarca az új világnak, a mi kulturánk renaissance-palotájának a fundamentuma. Ismétlem, ő maga, főleg utóbbi éveiben, kevés súlyt vetett olasz és profán szerelmes verseire, - hisz ő csak azért irt vulgáris nyelven, mert Laura nem tudott latinul, de a latin nyelv és a klasszikus tudomány volt az ő igazi eleme, s e munkáitól várta ő halhatatlanságát. Petrarca nemcsak szerelmes és költő volt, hanem főleg bölcsész, történetbuvár, hazafi, államférfi, humanista és mindenekfelett író, - író a modern értelemben, kinek az volt a jelszava, hogy „nincs könnyebb és kellemesebb teher egy tollnál”. Sokoldalúságában két nagy lelki testvérere emlékeztet szüntelen: egy szenvedélyesebb, olasz Goethe volt ő, s egy komolyabb, lelkesebb Voltaire. De ezek egyikének befolyása sem hasonlítható ahhoz a tüneményes hatáshoz, mellyel ő egy egész század felett uralkodott. Harminckétéves korában, midőn a költők királyává koronázzák a római Capitoliumon, már az ő nevével van tele egész Európa, az ő dalait zengik a szerelmesek mindenfelé. Négy pápa (VI. Kelemen, VI. Ince, V. Urbán, XI. Gergely) akarja magához csatolni; két francia király (Jean le Ban és V. Károly), s egy nápolyi király (Róbert) a barátai; a milanoi Viscontiak, a mantuai, parmai, páduai zsarnokok s a leghatalmasabb bibornokok esengenek látogatásáért. A velencei doge a jobbjára ülteti, s a szenátus okmányban adja ki neki, hogy sem a múltban, sem a jelenben nem volt nagyobb bölcs és keresztény költő nála. Mikor utazik, a rohamra menő ellenséges seregek megállnak és tisztelegve engedik át homlok-vonaluk előtt... De legnagyobb szerű a IV. Károly császárral való barátsága, - nyolc napra bezárkózik vele, lelkesítve küldi Rómába s azzal biztatja, hogy helyet juttat neki a hősök közt történeti művében. A hálás császár grófi címet küld neki, s a császárné kedveskedő levélben jelenti be Petrarcának fia születését...

Ekkora hatalmas ember volt az a költő, aki olyan alázatosan imádta Laurát! Idealista nemcsak szerelmében, hanem minden egyébben is. Nem a helyi hazafiság ragadja szenvedélyre, mint Dantet, hanem az antik római hősköltől megrészegevedve egyetemesebb eszméért rajong: ő az olasz egység első harcosa. Rendbe akarja hozni a züllő Európát, - a császár legyen ismét a világiak feje, a pápa a lelkieké s mindenekfelett menjen már vissza Avignonból Rómába! Mikor aztán nem sikerül a terv, legalább Olaszországot akarja egy biztos jogar, a nápolyi Róbert király jogara alá egyesíteni. Róma nevével lelkesíti Itáliát az unióra. Üdvözlí a szabadsághős Rienzi-t, békíti a torzsalkodó génuaiakat és velenceieket s dühvel kergetne ki minden idegent imádott Olaszországból: *fuori i stranieri!*... Szidja a „*tedesca rabbia*”-t, utazik, lelkesít, lázit s politikai szerepétől csak az örökigaz és örökszép szemléletében pihen meg.

Ilyen volt a külső ember, nézzük most a belsőt, azt, aki Lurára nézve fontos lehetett. Petrarca a legragyogóbb, a legszínjesebb egyéniség, akiben olyan ellentétes tulajdonok megfértek, amilyeneket a mai kopottabb és fáradtabb lelkek alig tudnának egy ember keretén belül egyesíteni. Mindenekelőtt egyforma erővel tudott a cselekvés és a szemlélődés embere lenni. Kellem és erő, hajlékonyság és büszkeség, érzelmiség és erő: ezek ennek a bámulatosan ruganyos öseregű természetnek az alapelemei. De lényének uralkodó vonása azért mégis a szabadságszeretet: személyes függetlenségének a szivós, hogy ne mondjam, ravasz megvédése. Petrarca lelke mélyén voltaképp szerzetes-természet, - privát ügyeiben egész életén át azért küzd, hogy az eszméihez szükséges magányt biztosíthassa magának. Ezt a magányt nem áldozza ő fel senkinek, sem a pápának, sem a királyoknak, de még Lurának sem. Szerelmi

szempontból itt vagyunk jelleme sarkalatos pontjánál: itt látjuk az öntudatos filozófust s a (habár nemesen) önző író, kinek első kedvесе mégis mindig az irodalom marad.

Nézzük ebből a szempontból egész életét. Francesco ott születik az arezzói uton (1304. július 19-én), mialatt atyja, Petracco, a száműzött firenzei jegyző, a veszett csata után az üldözö fekete guelfek elől menekül. Kilenc éves korában szüleivel a pápai Avignonba kerül s nem messze, Carpentrasban nő fel. Atyja mindenáron jogászt akar csinálni belőle, de ő egyaránt gyűlöli ezt a tudományt úgy Montpellierben, mint Bolognában, pedig ez utóbbi városban a Joannes de Andrea professzor szép leánya, a híres Novella segített atyjának a Pandektákat előadni!... A szerelem csakhamar tollat ad a kezébe s költővé lesz. „Én ragadtam el őt”, mondhatja később a szerelemmel a „*Világ megvetéséről*” szóló vallomásában, - „ifjan az ügyvédségtől, attól a mesterségtől, hogy szavait, vagyis inkább hazugságait áruba bocsássa”... Atyja hamar meghalt s ő csak Cicero kéziratát öröklí tőle; a bizonytalan költő mesterséggel ott áll a világban segély nélkül. De, bár maga bevallja, hogy „fél a szegénységtől”, nem fogad el semmi helyhez és időhöz kötő hivatal, mert szabad akar lenni. Nem tud egy helyen maradni, utazáskor született s utaznia kellett egész életében. Már szereti Laurát, híres s a nagy urak versengve hívják a szép és lángeszű ifjat magukhoz. Élete nagy részén vendég lesz ő, de nem hizelgő tányérnyaló, hanem olyan, aki mindig önérzetesen megmondja a zsarnoknak az igazat s kinek munkás magányát a házigazda mindig tiszteli. Sem királyok, sem pápák nem tudták őt rögzíteni, - a pápától utóbb elfogad kanonokságot, de csak azért, mert ez a stallum helyhez nem köti, - a püspökséget már tisztelettel visszautasítja...

Petrarca hajlékony természet, de mégis csodálkozva kérdjük: vendég szerepében mégis hogy tudott olyan gaz zsarnokoknak a barátja lenni, mint Azzo da Corregio? Leghívebb embere, a fiatalabb Boccaccio nyíltan szemére veti: hogy fogadhatta el a szörny Visconti meghívását Milanóba? A költő ilyenkor filozofálva felel s hangsúlyozza, hogy vendégvolta nem vont le sem önérzetéből, sem nem veszélyeztette lelke függetlenségét. Akárhon volt is, egész nap dolgozott, új klasszikus kódexek után kutatott, lelkesített s örült a növekedő humanizmusnak. A latin újjászületés egészen az ő érdeme, a görög renaissance-ot barátjára, Boccaccióra bízta, ki nálánál jobban bírta ezt a nyelvet. Mikor az első Homér-kötet Bizáncból Olaszországba érkezik, tombol örömeiben s költői levelet ír a görög bárd szelleméhez: „Tíz barátod van már Itáliában, öt Firenzében, kettő Veronában, kettő Bolognában és egy hived Mantuában”...

Kinek juttatott hát legtöbbet a lelkéből? Barátainak, - Petrarca eszményi barát, kedvence, Ciceró mintájára, antik módon fogja föl ezt az érzelmet. Hogy úgy mondjuk, az érzelmek közül tán a barátságra van a legtöbb tehetsége... Mindenét áldozza hiveiért, legdrágább kincsét, még magányát is megosztja velük. Hisz mikor velük van, azért gondolataival maradhat! A római Lellonak (kit Laeliusnak hív) s a flamand Louisnak (kit Socrates-nek cimez) mondja el legbecsesebb gondolatait. De legjobban szereti mindkőzt Boccacciót; még halála előtt is rágondol, - ötven aranyat hagy neki „téli ruhára”, fájlatva, hogy csak ilyen kis összeget juttathat egy olyan nagy embernek...

II.

Ime, egy ilyen élet keretébe illeszkedett bele a szonettek szerelmes regénye. Ilyen volt Petrarca, - hát Laura? Szegény asszony, - pergamentrágó irodalmárok (kiket nem akarok itt sorra idézni) utóbb már annyira mentek buzgalmukban, hogy léteét is kétségbevonták. Azt állították, hogy Petrarca egy képzelt lényhez írta szonettjeit... Szerencsére maga a költő minden kétséget eloszlat eziránt a Colonna bibornokhoz írt levelében. Az avignon-i szőke asszony csakugyan élt: 1308-ban született, mint *Laure de Noves*, és 1325-ben szerelem nélkül adták férjhez egy nemeshez, *Hugues de Sade*-hoz, kinek révén a Petrarca muzsája a XVIII.

század hirhedt *Marquis de Sade*-jának válik az özanyjává. Különös szeszélye a századoknak, ugy-e?... Laura nem volt boldog az izgága, féltékeny férj oldalán, ki rosszul bánt vele s anyának akarta látni mindig. A *Világ megvetéséről* szóló vallomásában maga Petrarca mondja, hogy Laura egészsége nem bírta a sok gyermeket, hogy ebbe ment tönkre szépsége. Tényleg tizenegyszer lett anyává s kilenc gyermeke élte tul. Negyvenegyedik évében halt meg s 1533-ban találtak rá a sirjára a Sade-család avignoni templomában.

Szép volt-e Laura? Fájdalom, sem milánói, sem avignoni, sem flórenci arcmásai nem egészen hitelesek, de abból, amiben ez ereklyék megegyeznek, azt lehet következtetni, hogy inkább kedvesen bájos, mint szabályosan szép volt. Ezt igazolják a kéziratok miniatűrjei s a Memmi márványa egyaránt. Aranyhaja hófehér vállára omlott le s fekete szemeiből búbajos szelidség áradt elő. Különösen a járása volt szép: angyal lebbenésének festi a költő.

Búbajos románc az a találkozás, - szebről nem tud mesélni sem Artus király, sem a „*Roman de la Rose*”. A provánszi tavasz szerelmes illatában a troubadours dicsőség aranyporán át lássuk ezt a jelenetet... Pápai pompától ragyog a soktornyú Avignon, husvét napja van 1327 április 6-án, - mennek a szép asszonyok a Klarisszák templomába s aranybrokát szoknyájukat pici apródok emelik utánuk. Páncélinges, komor keresztesek követik őket, szerelmes ifju bibornokok, gazdag lovagok és epedő dalnokok. Közöttük a város legszebb fiatal klerikusa, a csinra, cicomára sokat adó Francesco Petrarca. Zúg a harang, szól az ének... imádság alatt felpillant s szeme találkozik a Laurával. Ott, ahol legvédebben érzi magát, a templomban, ott éri a szerelem villámcsapása. Egy pillantás az egész, de ennek fénye fogja bevilágítani élte jövődő harminc esztendejét.

A provánszi költészet hanyatlak már ekkor, de az ildomos troubadour-hagyományok még élnek a pápai Avignonban. Még vannak „szerelmi törvényszékek”, sőt Nostradamus a nőbirák rovatában említi Laurát is nagynénje, a hires Phanette de Gantelmes oldalán, mint akik mindketten „könnyen verseltek mindenféle provánszi ritmusban”. Ebben a lovagi és költői világban kezdődött a Petrarca szerelme. Bajosan járhatott a Sade-családhoz, de a sétányon s a dalnokünnepélyeken bizonyára találkozott a huszéves Laurával. Eleinte szólni se tudott áhítatos bámulatában s a fiatal nő szinte részvéttel nézett rá. Mire azonban megvallotta szerelmét, Laura zárkózottabb lön s kerülni kezdte őt. Valószínűleg ekkor takarta el arcát fátyollal. Szemei ezt látszottak mondani: „nem vagyok az, akinek gondolsz...” A költő kétségbeesik s lantjának hurjaiba csap. *Vulgáris* nyelven, vagyis olaszul irt szonettjei gyönyörrel töltik el a világot. Nem a provánszi troubadours szellemes könnyelműsége szólt verseiből, sem az olasz költők komoly szerelmi bölcselete: Petrarca a két irány közt az eszményi rajongás oly szavait találta meg, amelyek emberiek és isteniek voltak egyszerre s amilyeneket azelőtt nem hallott a világ. Azt a felszabaduló nőt, kinek anyaságát a Madonna, bünből való megváltását pedig a Magdolna tette szentté, Petrarca emeli a Laura képében a szerelmes eszmény legfenségebb magaslatára.

„Kinyitotta keblemet, kivette, elvette szívemet...” Petrarca szenved, kezdődik huszéves kálváriája, mely örökös menekülésből, s örökös visszatérésből áll. Hisszük, hogy az első hét év alatt az ifju szenvedélyes olasz heve tényleg „kegyetlen” zárkózottságra bírta a szelidebb francia asszonyt, de nyilván szereti már ekkor is, mert a költő maga vallja, hogy ha tulszigoru talál lenni iránta, menten igyekszik kibékíteni. Első pillanattól fogva nyilvánvaló, hogy Laura nem akarja elveszíteni őt... Vajjon nem azért oly habozó-e a Laura viselete, mert maga Petrarca is örökké habozott és sose tudta rászánni magát a férfias, drámai megoldásra? Szinte várnánk ezt tőle, - várta tán imádotja is!... De Petrarca bár emlegeti a végzetet és halált, csak virtuóz gondossággal csiszolja tovább rimeit. 1330-ban Lombezbe szökik Laura elől, Colonna bibornokhoz, s ott, ha szenved is szerelmétől, egész nyáron át nyugodtan él másik kedvesének, az irodalomnak. Két év mulva ismét nem bírja tovább Avignonban s északi nagy utjára

indul. Bejárja a „piszkos és barbár” Párist, Gand-t, Liége-t, Aachen-t. Hogy szeretné szeretni a szép kölni leányokat! De hát foglya imádottnak és „mindenütt szomorú neki, ahol nem látja édes gondolatai kulcsát, a Laura szép szemét”. Lyonnál megkéri a Rhône-t, vigye habjaival szerelmét kedveséhez, csókolja meg lábát, vagy fehér kezét...

Avignonba térve, ismét látni igyekszik Laurát. A középkori etikett mellett alig akad esemény szerelmükben. Ha Laura egyszer kezét nyújtja neki, a költő hónapokig elábrándozik ez ártatlan gyönyörön. Olykor megleszi őt a házuk előtti kőpadon, nyáron az északi fekvésű ablakoknál, télen a déli fekvésű erkélyen. Olykor követi a Rhône partjára, nézi merengve, mint ül egyedül s a szellő mint borítja el tavaszi virágokkal. Máskor szívdobogva hallgatja, barátnői közt mint énekel csónakban a folyón. A legnagyobb intimitás, amit Lauráról bevall, az, hogy egyszer, amint lehajtott fővel ült a sétány lócáján, kedvese mögéje lopódzott és befogta a szemét. Ő magáról bevallja azt a merészséget, hogy egyszer megleste a Rhôneban fürdő Laurát és azt is sejteti velünk, hogy a szép asszony vizet vetett a szemébe, s úgy kergette el... Legtöbbet találkozhattak a hü barát, Sennuccio del Bene kertjében. Sennuccio egyszer letépett két rózsát, s e szavakkal adta át nekik: „nincsen több ilyen szerető pár a földön...”

1334-ben Petrarca már Szent Ágoston „Vallomásait” olvassa és a vallással védekezik szerelme ellen. Szégyenli, lustának és gyávának tartja magát... 1336-ban újabb nagy utra megy, Toskánába, Spanyolországba és Angliába, végül 1337-ben, harminchárom éves korában, bezárkózik a *vauclose-i* vadon paradicsomába. Amire vágyódik: egyedül van itt egészen, kódexeket másol, történetet ír, s „Africa” című nagy hőskölteményébe kezd bele. Mind e tudós munkálatok mellett Laurát siratja... Ide, Vauclosebe jön hozzá a küldöttség, hogy felajánlja neki a római költőkoronát. (Később szégyenkezve írja, hogy mennyit kellett leveleznie és ügyeskednie, míg ezt a kitüntetést kivívta a rómaiaktól!) Ugyan az nap jött hozzá egy egy másik küldöttség, mely a párisi egyetem nevében ajánlott fel neki költői koronát.

Petrarca diadalmasan tér haza a Capitoliumból, hogy Laura lábai elé tegye dicsőségét. 1442-ben vagyunk, - ha eddig hittük, hogy Laura ellentállt a költőnek, ezután azt kell hinnünk, hogy most már Petrarca is segített neki. Hogy akarhatta volna elveszíteni ihletét, mely ily magasra vitte őt s melytől ő még egyre többet várt: a halhatatlanságot? A kísértés erősebb, mint valaha, de ő, ha olykor menekülnie kell is, erős marad: ápolja, táplálja szenvedését... Beismeri, hogy Laurának köszön mindent, „megbocsátja magának szerelmét erkölcsi és költői hasznáért...” Hat év van még hátra 1348-ig, Laura ezalatt, a költő bevallása szerint, egyre engedékenyebb, sőt kedvesebb lesz. Ha távol van, eped utána. Sennuccio nyíltan megírja Petrarcanak, hogy tőle távol Laura boldogtalan, sőt „féltékeny rá...” Volt-e oka erre a féltékenységre? Bizonyára, hisz a költőnek ekkor már fia és leánya volt egy ismeretlen nőtől - -

1348-ban Petrarca ismét Itáliába megy. Bucsuzik Laurától, ki „sötét öltönyében” még busabbnak tetszik s szinte könyörgőleg néz rá. Nemsokára Pármában éri a költőt a hír, hogy a pestis elragadta Muzsáját. Azon a napon halt meg, amelyen először látta: április 6-án. Férje, Hugues de Sade, hét hónapra rá már újabb házasságra lépett...

III.

Bármily lesújtó volt e halál, Petrarca mégis szinte megkönnyebbül: megszabadul a kísértés veszélyétől. Szerelme megtisztul minden földitől, Laura tiszta eszménnyé lesz, ki után dantei hévvel száll a legszubtilisabb szférákba, abba a Vénusz-csillagba, hová az igaz szerelmesek költöznek. Mennyivel fenségesebbek a *Canzoniere* ezután következő szonettjei, az érzékiségtől felszabaduló szív mennyivel tisztább idealizmussal szól belőlük!...

De legyünk igazságosak: Laura halála után Petrarca negyvennégy éves korában lemondott a szerelemről. Nagy munkásságának élt még hosszú huszonhat évig. Tizenhat órát dolgozott naponta, s mikor a halál hetven éves korában lesújtott rá, könyvei közt, íróasztalánál találta. Író volt... Szerette Laurát, de szerette szenvedését is, őrizte ihletét. Avignoni szép, szőke asszony, nemcsak te álltál ellent a kísértésnek, hanem, attól tartok, ő is...

III. Henrik és Condé hercegné

I.

Egy idő óta sokat beszélnek az emberek ismét okkultizmusról, fekete mágiáról, s a spiritizmusmal kapcsolatban a létünket körülvevő ama rejtelmekről, melyek bizonyos korokban, úgy látszik, nagyra nőnek körülöttünk s Fauszt-kisértésekbe ejtik a Végtelen keresőit, hivatottakat s hivatlanokat egyaránt. Kétségkívül létünk alapvető dualizmusa az, ami e hullámozást előidézi, ami az ember rettegő tudvágyát időközönként Istentől a Sátán sötét birodalma felé ragadja. Mi ez a dualizmus? Mindenekelőtt és legfőképpen az a tény, hogy élünk és halunk... E földön erő és anyag, pozitív és negatív mágnesség, nap és éj, fehér és fekete, férfi és nő örökké szemben fognak állani egymással, - de épp ezért állta az emberiség ősidőktől fogva Istennel szemben a Sátánt is. A héber monotheizmus nyilván szabadulni akar az ördögtől, de a végén kénytelen számolni e fogalom szükségességével: az ó-testamentum Istene kénytelen letaszítani kilencedik arkangyalát, *Sham-el*-t, csak hogy Sátán legyen a világon és pokol, melytől rettegjenek a lázadó halandók. A keresztény vallás aztán átvette ezt az ördögöt, de nem annyira Istennel magával, mint inkább Krisztussal állította szembe. És rettenetes uralma alatt, az inkvizíció boszorkánypöreiben, Jézussal küzd a Sátán a középkor egész éjszakáján át... Nos, a múlt század kilencvenes éveiben, a felvilágosult racionalizmus közepette, mintha újra megjelent volna a Démon és pedig nem másutt, mint a „Világosság városában”, magában Párisban. A szimbolista mozgalommal egyidejűleg a párisi Notre-Dame árnyékában bontotta ki óriási fekete szárnyait.

Hát különös hulláma volt ez az emberi kétségbeesésnek, a dekadens tudvágnak. De nincs semmi új a nap alatt: olvassuk, össze Juvenált és a „Gil Blas”-t és azt fogjuk látni, hogy a dekadencia törvényei azonosak s a mai Páris megdöbbenően hasonlít az ezerkilencszáz év előtti Rómához. Mint akkor, úgy most is új misztikus vallásokat hoz létre a tehetetlen kétségbeesés és a fehér mágiától a fekete mágiához fordul. Akkor az Isis-papok uralkodtak Rómában, ma Sar-Péladan alapítja meg a hirhedtté vált „Rose † Croix”-t és Jules Bois, mint a satanizmus nagymestere, tart előadásokat a Bodiniére-ben a párisi szép asszonyoknak, kik új „szerelmi borzongatást” várnak a Sátántól. E sorok írójának három évi párisi tartózkodása alatt bő alkalma volt belepillantani ebbe az okkultista világba, melyben új életre kelnek a középkori boszorkány-hitek s mely a sokat emlegetett „fekete misék” szentségtörő orgiáiban lázad Isten ellen. El lehet mondani, volt pár esztendő, mikor a Sátán uralma teljesnek látszott Párisban. A Huysmans Docre kanonokja élő egyéniség s ő meg is mondta nekem e szentségtörő pap igazi nevét, - de élő és igaz valóság az is, hogy a luciferániusok titkos szektája csak egy év alatt 15-20 szentelt ostyát lopatott el az orleánsi egyházmegyéből szatanikus célokra. Széltében beszéltek és irták akkor Párisban, hogy a luciferiánusok fekete pápája (Adriano Lemmi) Rómában vett lakást, a Vatikánnal szemben... Mondom, különös forrongás volt ez, de cseppet se új, - az évezredek változó hullámai mindenkor felvetették s valószínűleg ezután is fel fogják vetni létünk dualizmusának a másik principiumát: a Sátánt. A felvilágosultság nem fog tehetni ellene semmit, épp mert a tudomány se fogja tudni megmagyarázni a nagy Végokot sohasem.

Csak egy rövid pillantást vessünk az emberiség szatanikus hullámaira. Babylonia akkád és asszír királyai már ötezer évvel ezelőtt kőbe vésték rendeleteiket az ördöngösök ellen, - attól fogva minden korok minden fejedelmei és főpapjai egyebet se tesznek, mint a Sátán hatalma ellen tiltakoznak s az ő hiveit büntetik épp úgy az egyiptomi varázslatokban, mint a Hekate thessaliai javasasszonyaiban, s a mi kezdődő középkorunk boszorkányaiban. A bizánci

világéjszaka tobzódó rettegése után Assisi Szent Ferenc szerafikus hite egy pillanatra száműzni látszik az ördögöt a földről, de mindjárt utána a Sátán csak annál nagyobb erővel lép föl, magában az egyház kebelében. Egyszerre kisül, hogy az egyház legtekintélyesebb szerzetes-lovagrendje a poklok fejedelmének hódol; V. Kelemen pápa megindítja a XIV. század elején a világraszóló pört s a templáriusokat Európaszerte máglyán égetik el, kiirtják őket, mert titkos istentiszteleteiken Isten helyett az ördög Baphomet fejét imádják. De ez csak a kezdet.

Megindult az inkvizíció rettenetes hajszája a boszorkány ellen: ő a szatanikus martirja a középkornak. Mit csinál voltaképp? Megbabonázza az embereket, hol gyűlölettel, hol szerelemmel. Eszköze az a viaszbáb, melyet a megbabonázandó ember alakjára formál, s mely voltaképp csak arravaló, hogy szugeszcioját, *akaratát* annál jobban összpontosítsa, mert hiszen a mágus Paracelsus törvénye szerint „az akaratban van minden erő”, s lényegében ezáltal lesz a mágus a világ urává, olyanná, mint az Isten: *sicut Deus...* Nos, a boszorkány tűz felett átszúrja tüvel a viaszbábut, s betegséget, vagy halált kíván áldozatának, de gondja van rá, hogy incantatiojához hozzátegye, hogy „ha pedig akaratom őt nem érné el, akkor érje el X-t, ha ezt nem; akkor Y-t”. Ezt azért teszi, mert különben a „*choc en retour*” őt magát éri s a célt tévesztett támadás reá pattan vissza: őt öli meg. Ma a hipnózis és szugesztió tudományos felfogása mellett sok boszorkány-receptet sikerült már megcsinálni, s a megbabonázás nem is olyan rejtelen többé, - a híres „*choc en retour*” pedig megmagyarázhatóvá lesz, ha nem a gyűlölettel, hanem a szerelemmel való megbabonázást vesszük szemügyre. Manapság is hányszor előfordul az, hogy erős akarattal akarjuk, hogy valaki belénk szeressen s célt tévesztett szugesztiónk mi ránk pattan vissza: ahelyett, hogy ő szeretne belénk, mi szeretünk ő beléje...

De nézzük a fejlődést tovább; IV. Sixtus 1484-ben adja ki híres boszorkány-bulláját, s ennek alapján százezerszámra fognak elégettetni az emberek még a XVI. században. Tombol a szatanizmus az utolsó Valois-k alatt Franciaországban. Azt hinnénk, hogy a felvilágosodottabb XVII. század már száműzi az ördögöt, - nem, megjelenik ő XIV. Lajos udvarának a kellő közepében is! Nem más mint maga Montespan asszony a médiuma, ki, hogy a király szerelmét biztosítsa, mérhetetlen nagyravágyásában sátáni eszközökhöz nyul. A botrányos pörből kitűnik, hogy a szentségtörő Guibourg abbé a szép asszony meztelen keblén celebrálta a fekete misét s gyermekvérrel megfertőztetett ostyát használt hozzá... Hát a XVIII. század? Jusszon eszünkbe, hogy a Cagliostro-féle varázslók hada a forradalom előestéjén milyen boszorkány-szombatokat rendezett a XVI. Lajos Versaillesában. S a XIX. század? De hisz arról már szóltunk...

II.

Mindezt - kissé hosszadalmasan - csak azért mondtuk el, mert valami babonás rejtelen tapad a francia XVI. század ama végzetes szerelméhez, mely bennünket most foglalkoztat. Azt kell hinnünk, hogy Condé hercegné, a szép és szelid Marie de Clèves csakugyan megbabonázta kedvesét, az utolsó Valois III. Henriket. De tegyük mindjárt hozzá, hogy ez csak teljesen öntudatlanul, akaratlanul történt.

Mert az okkultizmus rejtelsei voltaképp akkor válnak emberien érdekesekké, mikor azzal a másik nagy rejtéllyel, a szerelemmel lépnek kapcsolatba. Költői misztérium a nemek vonzalma s ennek titka felett rendelkezni ősidóktól fogva vágya volt a mágusoknak és varázslóknak. De ma is az, - kérdjék meg csak a falusi javasasszonyokat s ők majd megmondják (ha megmondják!), hogy a szugesztió mily primitív, de olykor kétségkívül hatásos, furcsa formáival próbálják a szív vonzalmát irányítani... A hirhedt Marquis de Sade óta az „aphrodisiaque”-ok

s szerelmi bűvszerek kora lejárt, de kértem, a szerelmesek mai ártatlan ajándékaiban, zálogcserélésében, stb. nem találunk-e régi megbabonázás emlékeire? Miért ad a leány egy fűrtöt a hajából szerelmesének? Azért, hogy énjéből valamit odaadjon neki, s meg van győződve róla, hogy amíg az ifju azt a hajfűrtöt medaillonban a nyakán viseli, addig érzéketlen marad más szerelem kísértése ellen... Különös erejük van bizonyos ilyen talizmánoknak; én emlékszem katonakoromból egy huszárfőhadnagyra, aki, mielőtt velünk mulatni indult volna, előbb mindig levette a jegygyűrűjét s nyakából a hajfűrtös medalliont... A hiba a feleség részéről itt nyilván abban rejlett, hogy nem ígértette meg vele, hogy sohse fogja a jegygyűrűt lehuzni!... De a hajfűrtre térve: mondjuk ki nyíltan, hogy itt a régi megbabonázás klasszikus példájával van dögünk. A középkori mágusok nagy sulyt vetnek a hajra s a boszorkányok sose mulasztják el, hogy az ördögös viaszbabut az illetőtől elcsent hajjal fel ne ékesítsék. Fontos a haj, de a boszorkánypatikában még fontosabbak a testnek bizonyos váladékai: a könny, a nyál, a vér, stb. Ha jól emlékszem, Paracelsus mondta, hogy hatalmában tartja azt az embert, akinek véréből pár csepp a birtokában van. A XVII. század misztikus doktora, az angol Maxwell Vilmos, ki könyvet írt a *Medicina Magnetica*-ról, hosszan tárgyalja e váladékok mágikus erejét, - mi ne foglalkozzunk most bővebben az elmélettel, lássuk inkább a gyakorlatban, hogy Marie de Clèves, Saint-Foix hiteles krónikája szerint, mint babonázta meg III. Henriket.

III.

Elemi erejű, nagy szenvedély volt az egy olyan korban, mely csak a tobzódó testiségnek hódolt: az igaz érzés rövidéletű virága, mely a Valois-romlottság fertőjének a kellő közepéből nőtt ki. Látnunk kell a környezetet s a szereplőket. Az anyakirályné, az ördögös Medici Katalin az urnó a Louvrebán; látjuk őt, amint Stuart-diszű hajékével, fekete árnyként jár-kel a palotában, tanácskozik orgyilkosaival s keveri a mérgeket éjszakánként a Pont-Neuf kuruzslóival. Udvarában a hanyatló olasz renaissance tulfinomultsága találkozik a francia romlottsággal, - az ijesztően sima ceremóniák felszine alatt mindenki összeesküvő itt s hamar halnak az emberek. Az anyakirályné halálpatikája nemcsak a mérgezett ételeket, hanem már a mérgezett keztyűket, leveleket, legyezőket is ismeri... Sietni kell az élvekkkel s e hölgyek és urak, kikben a ledérség csodálatosan egyesül a vakhittel, sietnek is vele. Bál van minden éjjel, tán csak az egy Bertalan-éjszakán akad más mulatság... de ezután is másnap már mosolyogva járja az udvar a pávatáncot s a „gaillarde”-ot ismét. Mily jó feledni, mámorba merülni! Csak Medici Katalin marad józan; özvegyi fátyola alól összpontosított figyelemmel nézi a mulatókat, - ő les tovább és szövi új terveit... Első fiát, II. Ferenc királyt már eltemette, most a második, IX. Károly uralkodik, de ki tudja, meddig? E negédes, beteges urfiak után sorra kell kerülnie harmadik gyermekének is. Henrik ez, a későbbi III. Henrik, kit most még Anjou hercegnek hívnak. Hogyan jellemezzük őt a legtalálósabban? Tán minden korok legelegánsabb gavallérja ez az utolsó Valois, egy olyan tökéletes grandseigneur, akinek szenvtelen előkelőségét hiába fogják utánózni akarni a későbbi korok Dandy-jai, a D’Orsay-k és George Brummel-ek. Ahogy a XVI. század régi vásznairól ránk tekint, kis hegyes szakálla keretében sápadt az arc s végtelen melankolia árad elő fáradt szemeiből. Hiába, ő az utolsó abból a hatalmas fajból, mely annyi hőst adott Franciaországnak, - ő maga nem dalia többé s finom alkata, melyet olyan utolérhetetlen eleganciával emel ki a brokát-zeke, már csak a táncban érvényesül. Legelső táncosa korának s fel kell jegyeznünk róla, hogy azt a táncot, amit mi ma „walzer”-nek hívunk, voltaképp Anjou herceg, a későbbi III. Henrik találta fel.

Nos, egy báli éj volt a színhelye annak a különös esetnek, melyről Saint-Foix olyan színes rövidséggel emlékezik meg krónikájában. Kettős fejedelmi lakodalom pompájától fényesek a Louvre ablakai, - aznap, 1572. augusztus 18-án vette volt el a navarrai király (a későbbi IV. Henrik) Valois Margitot s Condé herceg Marie de Clévest. A fiatal Condé hercegné csak

tizenhat éves, arca angyalian bájos és olyan szépen táncol, hogy mindenek őt nézik. Csak az unott, sápadt Anjou herceg nem veszi észre, még eddig szemet se vetett rá. Közönyösen jár fel s alá a teremben. Marie de Clèves pedig tovább táncol, míg végre nagyon kimelegszik sulyos brokátruhájában s felhasználva egy alkalmas pillanatot, kioson a teremből. Beszalad a szomszéd garderobe-ba, ahol az anyakirályné egyik komornája segít neki piperéjénél és hamarosan inget váltat vele. A fiatal hercegné nem soká késik: otthagyja a levetett inget egy székek támláján, elfújja a gyertyát s visszasiet a bálterembe.

Alig telik el pár perc s íme egy másvalaki lép ki a folyosóra. Anjou herceg szintén kénytelen volt táncolni, kimelegedett s most ő is a garderobe-ot keresi, hogy haját kissé rendbehozza s megtörülközzék. A sötétben törülközőt keres és veszi azt az első fehér lepelfélét, ami a kezébe akad: beletörüli arcát a Marie de Clèves imént levetett csipkés ingébe. Aztán nyugodtan visszamegy a táncterembe.

De ekkorra - mondja Saint-Foix - megtörténik a villámcsapásszerű átalakulás. A herceg egyszerre nyugtalanná lesz, keresni látszik valakit. Végre meglátja Marie de Clèves-t, megáll és olyan az, mintha hirtelen álomból ébredne. Nézi a fiatal asszonyt, olyan meglepetve gyönyörködik benne, mintha eddig sose látta volna. Közeledik hozzá s első szava mindjárt vallomás, - többet nem mozdul el mellőle. Az egész udvar bámul, - annyival kevésbé értik a varázslatot, mert a herceg „olyan bájok iránt mutatott meghatottságot és epedő szenvedélyt, melyek eddig egészen hidegen hagyták őt...”

Nem tudjuk, hogy Marie de Clèves-t is mindjárt első pillanatra meghatotta-e a herceg erős szenvedélye. Ő már a hitvese volt Condénak s a bálból hazamenet a férje karjaiba tért nászéjszakára. Ezt a jövőző III. Henrik meg nem akadályozhatta, de bizonyára nem kisebbitette ez szenvedélyét, hanem csak annál féltékenyebbre hevítette. A szerelmesek aztán találkoztak és a herceg szenvedélye nem lohadt, csak egyre nőtt: olyan emésztő örületté vált benne, hogy a felajánlott lengyel koronát sem akarta elfogadni. Végre azonban Medici Katalin ráparancsolt a fiára s neki válnia kellett a kedvesétől. Elutazott, elfoglalta a lengyel trónt, de első perctől fogva azzal a gondolattal foglalkozott, hogy mentül hamarabb vissza fog térni Condé hercegnéhez. Írt neki forró szerelmes leveleket, és pedig, - a historia feljegyzi, - azzal a vérrel, melyet sebzett ujjából facsart ki. Ismerjük lengyel királyi rövid szereplését és tudjuk, hogy elmenetele szökésnek is beillett. Aznap, amikor testvérének, IX. Károlynak a haláláról értesült, azonnal írt Marie de Clèves-nek, hogy bizzék benne, várjon rá, mert III. Henrik őt akarja Franciaország királynéjává megtenni. Azonnal utra is kelt, - Bécsben csak rövid ideig élvezte a császár vendégszeretetét s otthon termett. De akkorra a tizennyolcéves Marie de Clèves már halott volt.

A krónika azt sejteti, hogy az új király házassági ígérete készítette elő a fiatal asszony halálát. Férje, Condé herceg féltékeny dühében mindenre kész volt... de tán mégis valószínűbb, hogy Medici Katalin mérgezhette meg a szegény fiatal teremest 1574. október 30-án. Az anyakirálynénak más házassági terve volt a fiával... De III. Henriket a legmélyebb kétségbeesésbe döntötte az eset, sose felejtette el Marie de Clèves-t és szívében gyászolta őt mindvégig, amíg az orgyilkos töre csak véget nem vetett életének s benne a Valois-k régi dicsőségének. Végzetes lett az a szerelem mindkettőjükre.

De vajjon mi mit gondoljunk a Louvre-nak ama báli éjszakájáról, s arról az átnedvesedett csipkés ingről, melybe III. Henrik beletörülte az arcát? Egykor, ha a tudomány majd finomabb mérlegre tudja tenni a testet és a lelket, talán sok minden világosabbá lesz előttünk és a pozitivizmus nevében ismét hinni fogunk abban, ami hajdan babonás boszorkányság volt. És akkor talán igazoltnak, természetesnek fogjuk találni azt a föltevést, hogy a szép Marie de Clèves megbabonázta kedvesét, a francia királyfit...

Ninon és Villiers Abbé

(Kivonat X. marquis kiadatlan emlékirataiból)

Hej, de kevesen is vagyunk már a kiválasztottak, akik még Ninont szerettük, akik egyszer igazán kedvesei voltunk az isteni Mademoiselle de Lenclos-nak! Fogyunk és - fájdalom - annál inkább nő a szerelmi szédelgők, ama ravasz, vén gavallérok száma, kik stréber módra illetéktelenül dicsekszenek elhunyt drága barátnőnk kegyeivel. Így akarnak utólag karriért csinálni... igazán bosszant a dolog. Szegény Ninon, hisz elegen voltunk így is, egy egész század, egy egész Grand Siècle! minek még tovább tódítani a listát? Szóval, ideje, hogy mi, az „igaziak”, összetartsunk s baráti akadémiává egyesülve tiltakozzunk ez emlékfosztó kalózok ellen, kik halála után törnek be a Ninon boudoirjába csókot rabolni. Ő maga, amilyen jó volt, tán nem is haragudnék, csak nevetne, - és Ninon oly bájosan tudott nevetni!... de mi komolyan vesszük a dolgot. Óh, e kérkedők! más nőnél tán arra pályáznának, hogy elsők lettek legyen a szívében: Ninonnál mindenki az utolsó szeretője akarna lenni. Csodateremtés, ki a korral csak ifjodni tudott, kinek utolsó csókja kívánatosabb volt az elsőnél!

A Ninon utolsó csókja... hát igen, ez ad tollat a kezembe. Mint utolsóelőtti barátja, én vagyok hivatott erről szólni. Én láttam az esetet, tudom és majd megnevezem azt az igazi utolsó szeretőt.

*

Bájos Ninon, az istenek huga, mily rejtély lesz te egykor az utókornak! Hogyne! - hisz annyi gavallér után végre a legnagyobb ur szeretett beléd, az öreg Idő s a homokórás aggastyán oly szépnek talált, hogy ámultában elfelejtett öreggé tenni téged. Neked kellett észretéríteni, megkérni a hóbortos öreget, hogy örökifjuságotól pihentessen már meg végre a vénségben. Egyetlenegy nő te, ki nem kényszerből, hanem a magad akaratából vénültél meg... Hogy fognak a jövő századok kutatni varázsszereid után, hány elméletet fognak kitalálni lényed nagy titkára! Mi tudjuk, hogy te soh'se kendőzted magadat. Csak szerettél, örökké szerettél... s itt a titok: ezért nem értél te rá megöregedni. Az ember csak azokban a percekben öregszik, mikor nem szeret. De vigyáztál e mellett, szívedet soh'se adtad oda egészen senkinek. Megadott csókjával a legtöbb asszony veszt, te nyertél; a nagy perc után győzelem helyett mindig mi, kedveseid, kaptuk a mattot. És nem mi tégedet, ellenkezőleg, te vigasztaltál minket. Meg is tartottál mindnyájunkat barátaidnak. Ép mert szenvedélyed inkább derűs életöröm volt és szellemes jókedv, - hogy tudtál te csevegni, nemcsak franciául, de latinul is! Bájosan könnyelmű filozóf, - ahogy piros sarkas cipőd előkandikált széles spanyol szoknyád alól, olykor a Hôtel de Rambouillet „kék harisnyáit” pillantottuk meg pici lábaidon... Szép-séged? Szebb voltál te, mintha igazán szép lettél volna, csapongó gonoszságod ezer arcot adott neked, ezer különféle nő élt a szemedben: azt kell hinnem, a multak leghíresebb asszonyai születtek újra benned s adtak légyottot csapodár szívedben. Ily módon kedveseidet nemcsak más férfikkal csalhattad meg, hanem más nőkkel is: lényed sokszorosságával, vagyis önmagaddal. Tegnap Aspasia, ma Phryne, holnap Impéria, majd újra Ninon... mi bámultunk s te csak neveltél. És ez örökkacajod csak egyszer halt el ajkaidon. Akkor, utolsó szerelmednél. Azontul nem mosolyogtál többet. De lássuk végre az esetet.

Hol is kezdjem? Fordított rendben megyen itt minden, - szerelemről szólok, s a szerelem előtt mégis gyermekről, a Ninon gyermekeiről kell értekezni előbb. A Ninon gyermekei! Őszintén szólva, drága barátnőnknek sohse volt sok érzéke a családi örömek iránt, ám ha az élet útján haladva már meg kellett botlania ilyes „tényekben”, ő szokott jókedvével nyugodott meg a Gondviselés akaratában. Első gyermekével kellemes feltűnést, hogy ne mondjam: örömteli

forradalmat idézett elő imádói körében; az imádók seregestől jelentkeztek a fiatal anyához „petit lever”-re; ő a bölcsőt ringatva, czeremóniásan fogadta a társaságot selymes ágyában, de bizony nem sokáig tudta megőrizni komolyságát. Bajos is lett volna, - a pályázók ugyanis nyomban azon vetélkedtek: ki legyen a gyermek apja? Persze mindenki szíves ildomosan vállalta volna, a tréfa azonban csakhamar komolyra kezdett fordulni: öreg barátom (Isten nyugosztalja!) D'Estrées gróf és a kis D'Effiat Abbé majd hogy össze nem vesztek rajta. Homéri jelenet, méltó amaz ügyes komédiás... hogy is hívták? igen, Moliére ur tollára... Ninon kacagva tüzelte haragjukat s annál jobban mulatott, mentől féltékenyebben hivatkoztak az urak ő rá. Neki kell tudnia, nyilatkozzék! Ments Isten! „Tudjátok mit? vessetek kockát e súlyos apasági kérdés felett!” Dictum, factum, - a gróf is, az Abbé is a Ninon kifeszített picit tenyerére vetette ki a kockát. Nagy érdeklődés, utána kacaj: mindketten egyforma számot vetettek ki!

- Tehát egyik se!... Ki akkor?

Ninon tapsolva, vigan nézte a kudarcot vallott apa-jelölteket. Aztán hirtelen az ágya mellett álló Rohan lovaghoz fordult:

- Akkor hát mégis ön az, Chevalier?

A dolog el volt intézve. Nem tudom, mi lett e gyermekből, de annyi tény, hogy mikor, sok év multán, Ninonnak egy második fia született, ennek atyja, Monsieur de Gersay, már nem tette ki többé ily tréfás döntésnek jogait, hanem hamarosan elvette a csecsemőt anyjától és menekült vele messzire, a ködös Bretagneba, egy régi kastély komor falai közé. Ninon nem volt rossz anya, de mindenesetre több esze volt, semmint hogy komolyan ellenkezett volna, - pláne Gersay urral. Nem ismertem őt személyesen, de minden arra vall, hogy mély érzésű, komoly ember lehetett. Nagyon szerette Ninont, de tán még jobban a tőle való gyermekét, s mikor kettőjük közt választani kellett, volt annyi ereje, hogy Mlle de Lenclos-val szakítson. Tudta, Ninon ugye maradhat hü hozzá, legalább a fiut akarta biztosítani, neki akart élni bretagnei remeteségében. E szerint rendezkedett be. Évek multak s mialatt a mama tovább szeretkezett Párisban, Gersay ur a világtól elzárkózva, a leggondosabban nevelte gyermekét. Épp anyjára való tekintettel a legbuzgóbb vallásosságra oktatta őt s természetszerűen papnak szánta. Gyönyörűen ment minden, - a gyermek gyöngéd lelkü, ábrándos fiuvá nőtt. Kedélye tán kissé tulérzékeny is lett a nagy magányosságban... Gersay ur aggódni kezdett; csak egytől féltette, a szerelemtől. No, nem is fordult meg abban a kastélyban sohse nő, az ifju csak komoly prelátusokat, papokat és szerzeteseket látott, kik legfeljebb Isten ígését erősítették benne. Apja sietett, hogy mentül hamarabb Abbévá szenteljék s életpályája biztosítva legyen, - megtörtént ez s a prelátusok már a legszebb jövőt jósolták a kegyes ifjunak, midőn a királyi akarat hirtelen elszólitotta Gersay urat otthonából. Ő felsége mint tábornokot a Rajna partjára rendelte, - ő sietve bucsuzott fiától s ez volt utolsó szava: „csak azt ígérd meg, hogy soha Párisba be nem teszed a lábadat...” Az ifju Abbé magára maradt a komor kastélyban. Nem tudom, csak elképzelem, hogy atyja örködő jelenlétének híjján anyja vérének kellett felülkerekednie benne. Lelkének ez anyai öröksége most felszabadult s követelni kezdte a maga jogait. Bizonyára atyjának érthetetlen tilalmára gondolt s ez csak annál jobban nyugtalanította a képzelmet. Mért ne szabadna neki Párisba mennie?... Kétségkívül e titok kapcsolódott tudatában élteinek ama másik nagy rejtelmével, hogy t. i. neki nincs anyja s e kapcsolat billentette meg lelke egyensúlyát. Denikve egy napon megszökött hazulról. Épp mert atyja tiltotta, Párisba ment, - homályos ösztön üzte, kettős vágy vonzotta ide az anyai és szerelmi gyöngédség után. Atyjának egy kisebb címét viselve, mint Abbé de Villiers - némileg inkognitoban - jelent meg a versaillesi és párisi élet forgatagában, - szép volt, mint egy ifju Apolló, csak természetes, hogy szívesen fogadták mindenütt. Pár nap mulva már kezdett kinyilni a szeme, - egy szalonban félfüllel olyasmit hallott, hogy Monsieur de Gersay legényembernek

van bejelentve az udvarnál. Mélyen elpirult: atyja hát nem házas és ő törvénytelen gyermek? Ki lehet az édes anyja? Azontul mélyen hallgatott Gersay ur felől, a nevét se merte kiejteni. Az igazat megvallva, nem is kérdezték, csak hívták és egyre szélesebb körökben ünnepelték a szép ifju Abbét.

Mademoiselle de Lenclos ekkor már több volt hatvanöt évesnél, vagyis híres szépségének legteltesebb teljében ragyogott. Szébb és fiatalabb volt, mint amilyen az unokája lehetett volna... Szalonja nemcsak az előkelő szellem, hanem a legelőkelőbb modor akadémiaja is volt, ahová már a vérbeli hercegnék is szíves örömmel küldötték fiaikat nevelőbe. Villiers Abbét jobbra balra sodorta a társaság árja, de végre is végzetszerűen ide kellett jutnia: bemutatták a Ninon szalonjában.

*

Ott voltam, sőt abban a percben tán engem érdekelhetett legjobban a dolog. Ugyanis (mint említém) én voltam akkor drága barátnőmnek a hivatalos kedvese. E minőségemben mellette ültem balfelől s karosszékemből jól láthattam mindent. Nyílt a fényes férfisereg s a növendék megjelent, mindnyájan visszatartott lélekzettel lestük a hatást. Az Abbé Ninon láttára döbbenve állt meg s elfelejtett bókolni, csak mintegy álomból ébredve bámult rá tágranyitott szemekkel. Szép a szerelem villámcsapása, de még ennél szebben születni szenvedélyt nem láttam! Ninon se tudott szólni, - még a legyezője is kiesett kezéből. Halotti csend, csak az urak néztek egymásra, aztán gunyoros szánakozással énreám. Én elvörösödtem, - tudtam már, hogy el vagyok bocsátva... Felkeljek „hivatalos” székemről? Nem, vártam.

Az Abbé végre megemberelte magát. Remegve térdelt kézcsókra Mlle de Lenclos elé. Ő merengve szólt:

- Hogyan, hát Apolló már kereszténnyé lett s Abbének öltözik, hogy Ninont meglátogassa? Szép pásztorom, mondd, igazán földi nő szült téged?

Az Abbé pirult s a társaság jelentősen kezdett sugdosódni. A legtekintélyesebb régi szeretők tanácskoztak, s ezeknek doyen-je, Saint-Evremond ur nem habozott kijelenteni, hogy sohse látta még Ninont ennyire meghatottnak. Mi lesz ebből? Én még mindig vártam, egyszerre csak azt éreztem, hogy drága barátnőnk keze gyöngéden az enyémre nehezedik.

- Parancsol?

- Drága barátom, nézze, e szép pásztor bizonyára elfáradt, a mig Ninonra rátalált. Ne hagyja térdelni...

- Ah, igen... Átadjam a helyemet, ugy-e?

Hálás mosollyal nézett rám:

- Tant d'esprit... Eltalálta! Köszönöm...

Én ildomosan keltem fel, - s azzal meg is történt minden. Nem volt itt mit tenni, elvesztettem a játszmát. Mély meghajlás után a régi szeretők tiszteletreméltó csoportjához csatlakoztam, - Saint-Evremond ur üdvözölt az illusztris aggastyánok nevében s érdeklődve kérdezte: „hány hónapi boldogsággal megy nyugdíjba?...” Én rosszul palástolt fájdalommal feleltem: „három hónap... eddig tartott...” Ő megveregette a vállamat: „mit akar? ez szép eredmény... Csak nyugodtan! Mi már ismerjük a Ninon-betegség e szimptomáit. Ön ma meghal, öngyilkos lesz, ugy-e? s egy hónap múlva már vígan nevet a dolgon, mint a Ninon barátja... Csitt! nézze, mily elmélyedve cseveg a kis Abbéval. Biz' isten, féltékeny vagyok, sohasem láttam még Mlle de Lenclost ily komoly hevületben...”

Hozzája lépett s a fülébe sugta:

- Drága barátnóm, gratulálok: az igazi... végre az igazi, ugy-e?

Én Ninonra néztem: husz évvel fiatalodott meg, ahogy csillogó szemmel bólintott:

- Az, végre az, drága barátom! És csak az fáj, hogy nem önről mondhatom ezt önnek...

Az éjjel nem volt se „medianoche”, se „hombre”-játszma, - a társaság zavartan oszlott el. Csak én maradtam hátra nagy ügyefogyottan utolsónak. Ninon végre is észrevett:

- Ah, igaz... szegény barátom! Mondja, szeret még? Nagyon?

- Nagyon...

- Tudna szenvedni értem?

- Minden poklokat.

- Akkor ne jöjjön hozzám három hétig.

- És akkor... akkor aztán szeretni fog megint?

- Nem, de akkorra ön majd elfeled engemet. Látta, én szívesen vigasztalnám, ez illenék is, szeretnék segíteni önnek, hogy elfeledjen, de nézze, igazán nem érek rá. Ezzel a fiatal Abbéval kell foglalkoznom...

- Szóval szereti... már is!

Ninon töprengve, álmodozva felelt:

- Nem tudom... De soha még férfi ennyi tuláradó gyöngédséget nem ébresztett bennem.

*

Szó a mi szó, sokat szenvedtem... no, de ez nem tartozik ide. Nem bírtam én ki a három hetet, három napot is alig, - a negyediken már megvesztegettem a cselédséget s belopódtam a palotájába. Csak egy pillanatra láthassam... Sötét terveket forgatva álltam meg az üres szalonban. Hol lehet? Nesz a szomszéd teremből, - a nyitva felelt ajtó részéhez lopódtam.

Ott ült Ninon egy virágos gobelin-karosszékekben s Villiers Abbé szenvedélytől ernyedten térdelt előtte a zsámolyon. Feje az ölében, - Mlle de Lenclos révedezve játszott leomló dus fürtjeivel, az ifju behunytt szemmel esdett: könyörüljön már rajta!... Karjai tehetetlen vággyal keresték imádottjának derekát. Ninon gyermeketegen gyűgyögve kegyetlenkedett tovább, de - ösmertem én őt! - nem volt ő már messze attól, hogy megadja lovagjának az annyira esdekelt csókot. Csak hát művésze volt a szerelemnek s tudta, mint kelljen csitítva hevíteni a vágyakat az édes megőrülésig... Hallottam sugó szavát:

- Szép pásztorom, az Istenért, el ne siesse: éretlenül akarja szerelmünk fájáról leszakítani a csókot? Kis bolond, várjon...

- Belehalok. Oh, bergére, mért habozik?

- Magam se tudom... Oly jól esik a fejét simogatnom. Beszéljen tovább.

- Eh, mit mondjak még?

- Akármit...

Az Abbé szilaján vetette fel a fejét:

- Jó, beszélek hát. Akkor tán inkább megkönyörül rajtam. Elmondom életemet, azt a sivár magányt, a melyben anyátlan felnőttem...

- Hol, szegény pásztorom?
- Messze, egy komor bretagnei kastélyban...
- Ah, Bretagneban?

Ninon elgondolkodott. Sóhajtva bólintott:

- Van ott egy régi, régi jó barátom... No csak folytassa.

Az Abbé keserűen intett:

- Zord emlékek, titkolom én ezeket a világ előtt. Ah, bergére, ha tudná: soha gyöngéd női kéz nem érintett engemet! De tán igaztalan is vagyok. Atyám jó volt hozzám... Eh, kit érdekelhet ez? Ön, madame, ide se figyel -

- De hogy is, - kacagott Ninon, - hallom, ön atyjáról beszél. Ki is ő voltakép, micsoda címet visel?

Az ifju felnézett rá:

- Monsieur de Gersay...

Rekedt kiáltás, elhült a vér bennem, ahogy a szörnyű sikoly fellármázta a csöndet.

- Mi, - Monsieur de Gersay?!

- Igen... csodálkozik?

Mlle de Lenclos talpra szökött, megragadta az ifju vállát s elképpelve nézett a szemébe: „igaz ez, igaz?!” Iszonyodva tántorodott a falhoz, az ifju tárt karokkal rohant utána. Ninon a kezét tördelte, arca gyötrelmesen változott el, a fájdalom és öröm jajjai törtek elő ziháló kebléből. Mikor az Abbé utolérte, pillanatra repesve szorította magához, majd ahogy az ifju mohó érzéki diadalát látta, újra borzalommal taszította el magától:

- El, el, pusztulj!
- Imádom, asszonyom...
- Menekülj tőlem!

Az Abbé nem értette. Eléje borult, úgy karolta át lábait:

- Madame, nézze, Istent csalom meg pap létemre önért...
- És én? - sikoltott Ninon - szerencsétlen, azt akarod, a természet ellen vétkezzem? Térj eszedre... fiam... Anyád vagyok!

Az Abbé villámérten állt meg. Vérsugár az arcában, aztán egyszerre nagyon elfehéredett:

- Anyám...?
- Igen, szerető, bűnbánó édesanyád. Fiam, jer, hadd öleljelek meg...

Nagy mozgalom; a hajszában csapódva zárult rám az ajtó. Csak a feldöntött székek zaját hallottam s azt, hogy nyílik a terrasza vezető üvegajtó. Mi történik ott?

- Fiam, - hangzott, - ne fuss előlem, hová törsz? Emberek...

Berohantam. De Ninon már nem volt többé a szobában. A nyitott ajtón át a terrasza s onnan a parkba szaladtam. Hol lehetnek?

A nyírott bokrok közt egy szobor alatt végre rájuk találtam. Kardjába dőlve véres jabot-val feküdt ott a fiu s anyja föléje hajolva kétségbeesetten élesztgette. Ölelte, csókolta: „fiam, csókolj meg, ösmerj rám!” De az Abbé nem ösmert rá! Erősebb volt a haldoklóban a

szerelmes emlék a végzetes felfedezésnél, és utolsó csókja - borzalmas ez! - nem gyermeki, hanem szerelmes csók volt. És az anya hiába akarta tulcsókolni fia szörnyű indulatát, - a végzet teljes büntetést mért Ninonra e bucsuban: Villiers Abbé nem fiaként halt meg, hanem mint aki kedvese lehetett volna, - idegenen, de szerelmesként!

Mademoiselle de Lespinasse

A leukadiai szirt ott áll még a hellén tengerben, de, voltaképp alig tudunk ma már valamit a Sapho híres szerelméről, - tán, hogy végképp el ne felejtjük a szenvedélyes görög költőleányt, azért jött el a világra még egyszer egy késő rokokó században: Mademoiselle de Lespinasse képében... A hasonlóság valóban meglepő s a két híres szerelmes párhuzambavonása önkénytelen kínálkozik már a kortársaknak, hisz maga Marmontel mondja, hogy „Sapho óta nem volt lángolóbb lélek, szenvedélyesebb elme és izzóbb képzelem Mlle de Lespinassenél.” De a XVIII. század Saphoja, ha lehet, még tökéletesebben tudott szeretni, vagyis szenvedni, mint az első; - a görög leány kétségbeesése tetőfokán a tengerbe veté magát Phaonért, a francia dámának azonban volt elég bátorsága, hogy utolsó cseppig kiürítse a szenvedés poharát Guibert urért és lassu sorvadással, a szó szoros értelmében belehaljon szerelmébe. Ha valakinek érzeményére ráillik ez a „végzetes” szó, ugy bizonyára ő az, - mint a lavinaomlás, csakugyan végzetszerű ez a négyéves vonzalom, egy hosszú, szenvedélyes kiáltás, mely a boldogság mennyétől a boldogtalanság pokláig nyilallik. Mademoiselle de Lespinasse a szerelem igazi klasszikusa; ő írta tán a világ legszebb szerelmes leveleit s e halhatatlan levelek méltán emelik őt a költészet-alkotta legnagyobb hősnők, az Euripides Phaedrá-ja s a Virgil Dido-ja mellé. Csodásan friss az érzélem e szivben, - valahányszor elolvasom forró vallomásait, mindannyiszor azt hiszem, újból és újból ő fedezi fel nekünk a szerelmet! Mintha előtte senki se szeretett volna még s utána senkinek se maradna már több szeretni valója a földön... Hát eltekintve szenvedélye tragikus nagyságától, itt a Mlle de Lespinasse kiváló érdekessége: csakugyan fölfedezi ő a szerelmet és pedig a legszellemesebb és legszívtelenebb kornak, annak a negédesen ledér XVIII. századnak, amelyről Chamfort olyan találóan mondja, hogy benne „a szerelem már csak két epidermis érintkezése és két szeszély kicserélése”... Egy szóban összefoglalva jelentőségét: ő az egyetlen sziv, mely a rokoko-században szeretni tudott. Lelke teljes ellentétben áll környezetével, kora szellemével. Ha emberi célzatosságot tulajdoníthatnánk a közönyös természetnek, azt kellene hinnünk, az ősi jogok fentartására szántsándékkal küldte el Sapho-t másodsorra épp ebbe az ildomosan romlott világba, mely a sok szeretkezéstől már végképp megfedkezett a szerelemtől. Mit tudják e Richelieu-féle hóditók, hogy mi az igazi érzés? Csak ő tudja, a szegény Julie, aki hajporosan, szépségflastromosan mindvégig ott elnőköl az encyclopaedisták szalonjában s kiről a Voltaire és D’Alembert tudós szellemességei közepette senki sem sejt, hogy belehal egy nagy szenvedélybe. Tényleg, a kortársak maguk nem sejtették a valót teljes nagyságában, de ha tudták volna is, bizonyára alig értik vala meg. Végre a forradalom után, 1800 elején kiadta valaki, - nem más, mint maga Guibert ur özvegye! - a híressé lett leveleket s a világnak egyszerre kinyílt a szeme. Azóta Stendhaltól és Sainte-Beuve-tól kezdve a legelső lélek-buvárok tárgyalták esetét és megadták végre a szegény mártirnak az őt megillető szerelmi halhatatlanságot.

Elöttem fekszenek e levelek most is. Gyönyörködtem költői szomorúságukban, de ahogy leteszem a könyvet, bevallom, véghatásképp ismét csak mély megdöbbenés vesz erőt rajtam. Mi, poéta-emberek, kik annyit vádoljuk e fáradt kort szerelemtelenséggel és lámpással keressük a nagy szenvedélyt, - mi magunk megdöbbenünk tőle, mikor tragikus fenségében végre rátalálunk Mlle de Lespinassenél. Ugy járunk, mint az egyszeri ember, aki melegítő kis tüzet akar rakni a házban s ime, egyszerre azt látja, hogy vészes lángokban áll felette a tető... Egy szívbéli vulkán tör ki e levelekből, nem életetadó meleggel, hanem a pusztító forráság végveszedelmével. Nincs itt segedelem, nincs itt menekvés, - a híres „amour passion” ez, melyet annyit feszeget Stendhal, de amely ez esetben szinte túlhaladja már az emberi és egyéni mértéket s a természeti erők elemi nagyságában nyilatkozik meg. Voltak a szerelem-

nek más klasszikusai is, tudtak szeretni Heloise és Abelard, Petrarca és Laura is, tudtak rajongani Lavallierétől kezdve George Sandig és Chopinig sokan, de a szenvedélyt oly izzóra hevíteni senki sem bírta, mint Mlle de Lespinasse. Ami töredék-versek fenmaradtak az antik Saphotól, csak azok közelítik meg e XVIII. századbeli szalondáma stílusának az erejét... Mi hát e lelkigépezetnek a titka? Vannak emberfelettien érző női szívek, melyek szükségképpen boldogtalanságra kárhoztatvák a szerelemben és pedig abból az egyszerű okból, mert nincs és nem is lehet olyan egy férfi a földön, aki elegendő érzést adhatna cserében nekik. Az ilyen nők, ha az érzékiség győz bennük, Messalinákká fajulnak, de ha arra a lelki magaslatra emelkednek, melyen a hűség szent feltétele a szerelemnek, szükségképpen elvérzenek, épp mert hűek maradnak ahhoz az egy férfihoz, aki sose lesz képes szívüket betölteni s rendesen nem tehet semmiről semmit... A szerelemnek csak istennői vannak, de ha volna férfi istene, tán az lett volna való Mlle de Lespinassenek. Földi ember, pláne egy egyetlen férfi, semmi esetre, - legkevésbé pedig az a hiu és nagyravágyó Guibert ur. De hát a szenvedély hősnőinek már az a sorsuk, hogy rendesen méltatlan férfira akadnak. Guibert ur ad Julienek annyi érzést, amennyi tőle telik, de mit tehet róla, ha az sose elég s ha a végén megunja a dolgot? Mlle de Lespinasse írja a leveleket egymásután a szép ezredesnek és tudja eleitől fogva, hogy halálra van ítélve. Annak az eszes századnak egyik legeszesebb nője, ki ahogy ír, ugyszólván mindig a maga pulzusát fogja és kétségbeejtő öntudatossággal számolja életerejének gyengülő ütéseit. Elméje azonban bármilyen éles, sose tud érzelmei fölé kerekedni; a kegyetlen analízis nem öli meg benne a szerelmet, sőt tán még annál fájóbbá erősíti. De hát boncolva átgondolni még egyszer a már átértzett szenvedéseket, - gyötrődni előbb öntudatlanul, aztán emésztő tudatossággal: ez ugy-e nem is kétszeres, hanem tizszeres megterhelése a szervezetnek? Ez az, ami elsorvasztja, végeredményében sirba viszi Mlle de Lespinasset. A szív és ész ilyen romboló együttműködését nem bírhatja ki senki... Oh, hogy gyűlöli szenvedélyét és mégis mily forró csókokkal halmozza el rabláncát! Retteg szenvedésétől és mégis megkívánja. És minden összeesküszik ellene: nincs férje, nincs gyermeke, nincs vallása, amire támaszkodva megpihenhetne. Körülötte a rokoko-világ sivár szívtelensége... Magában van egészen titkával, nincs meghittje, sőt még az az elégtétele sincs meg, hogy legalább az, akiért meghal, megértené. Vagy legalább méltányolná szenvedéseit! Nos, a férfi bánatával még meg tud állani magában, de a nő nem, tán épp, mert többet és jobban tud érezni nálunk. Mlle de Lespinassenek is el kell vesznie s ennek a szomorú regénye van meg leveleiben. Ha lehet valaki zseni a szerelemben, úgy ő bizonyára az volt...

*

Kevés történik ebben a regényben, de mily érdekes a környezet, az a színtér, melyen lejátsszódik! Egy ildomos rokoko-szalomban vagyunk, az encyclopaedisták boszorkánykonyhájában, hol a század leghiresebb asszonyai és filozófusai mosolyogva játszanak a legveszedelmesebb gondolatokkal s előkészítik a nagy forradalmat, sőt magát az egész XIX. századot. Madame du Deffand a háziasszony; a híres marquise, - kit már akkor a XVIII. század Sévigné-jének neveztek, - mióta megöregedett, a kor divatjához képest a Saint Joseph-kolostor egy melléképületébe vonult vissza s szalonjában ott fogadta barátait. Voltairétól D'Alembertig egymásután lépnek be előttünk az új eszmék harcosai, azok a tudósok és „filozófus” nagyurak, akik, nem sejtve a veszedelmet, eleinte olyan biztatóan fognak tapsolni a zendülő csöcseléknek. Már nem a költekező gavallérok a divatos hősök, hanem ezek a gunyoros „filozófusok” - az ő kegyeiket keresik az asszonyok, velük csalják meg a grandseigneuröket... De a marquise nemcsak öreg, hanem vak is már, - csak a nyelve éles még, olyan éles, hogy még a ravasz Voltaire is fél tőle s kedvében akarván járni, maga is vakságot színlel előtte! Félig komorna, félig házikisasszonyként egy fiatal leány van a háznál, ki némi friss életet van hivatva hozni a szalomba. Mademoiselle de Lespinasse nem mondható szépnek, de kellemes külsővel bír és élénk szemei gyors észt és forró szenvedélyességet árulnak el egyszerre. Fiatalsága dacára

sokat szenvedett már eddig is: törvénytelen gyermeke d'Albon grófnénak, ki férje hosszas távollétében titokban hozta világra e leánykát s egy Lespinasse nevű szegény boltoshoz adta örökbe. Mikor felnőtt, egyideig cselédszerepre adta magát rokonainál, aztán ide menekült a zsarnok Mme du Deffandhoz. Eleget kell szenvednie itt is, - nagyon fékeznie kell indulatos lényét s mindenekfelett nem szabad szellemesebbnek lennie urnőjénél! De a marquise féltékenysége dacára már nagy pártja van a vendégeknél. Titokban a hivatalos szalonóra előtt összeülnek és kedvükre, szabadon beszélgetnek vele. Egyszer aztán nyomára jön az összeesküvésnek a háziasszony. Borzasztó botrány keletkezik, melyről egész Páris és Versailles beszél. A marquise csunyan kiadja az utat házikisasszonyának. De a vendégek egyrésze felázad s pénzt ad össze, hogy Mlle de Lespinasse külön szalont tarthasson a maga neve alatt. Főleg D'Alembert, ki tudós, író, akadémikus, nagyvilági ember és filozófus egy személyben, - s ki épp úgy törvénytelen gyermek, mint barátnője. Őt Tencin grófné tette ki egy templom lépcsőjére s egy szegény üvegesnek a felesége nevelte fel; később, mikor már híres ember lett belőle, igazi anyja el akarta ismerni, de D'Alembert ekkor a leghatározottabban megtagadta őt. Csoda-e, ha Mademoiselle de Lespinasse és a nagy encyklopaedista egymásra ismernek, egymásra támaszkodnak? A filozófus abba a házba költözik, ahol barátnője szalont nyit s az a rokoko-világ, mely már izléstelennek találná, ha házasságra lépnének, kész örömmel szentesíti viszonyukat.

A nagy világ előtt most kezdődnek el a Mademoiselle de Lespinasse legragyogóbb napjai. Szalonja Európa egyik legelső gondolatközpontja s az az előkelő társaság, mely csütörtökön és vasárnap Holbach bárónál, szerdán és hétfőn Geoffrin asszonynál, kedden Helvetiusnál, pénteken pedig Madame Neckernél ebédel, - örömmel csatlakozik hozzá. Az egykori házikisasszony nagyhatalommá lesz a filozófusok világában. A Párisba jövő külföldi fejedelmek szíves kötelességüknek tartják, hogy nála bemutatkozzanak. Mindenki bámulja szeretetreméltóságát, szellemes és tapintatos társalgását. Megvan benne a nagy tehetség, hogy sose fitogtatja a maga kiváló esztét, hanem mindig vendégeit beszélgeti és ügyesen sarkalja őket új eszmeirányokra. Befolyása napról-napra nő; ő nevezteti ki már az akadémikusokat s boldog, aki közelébe férközhetik, mert minden szava nyom a latban s rokonszenve biztos jövőt jelent. Viszont őt nem teszi zsarnokká hatalma, továbbra is örül, ha segíthet valakinek. Szeretné „mindenkinek a gyöngéjét ismerni”, hogy annál kellemesebb dolgokat mondhasson vendégeinek. Ime, a XVIII. századbeli szalondáma mintáját látjuk e képben, s ez a minta Mlle de Lespinasse.

De az ünnepelt szalondámán kívül titokban egy szenvedélyes és szeretni vágyó nő is lakik ebben a leányban. A kor egyik leghíresebb és legszeretetre méltóbb embere imádja, D'Alembert, - de Mlle de Lespinasse sose fogja szeretni őt. Hogyan is szerethetné ezt a filozófust, aki csupa hódoló jószág, csupa komoly munka, - aki sose mond ellent neki és nem tudja viharba hozni szenvedélyes lényét? Az ilyen elemi erővel bíró természetek nem békének, hanem engesztelhetetlen küzdelemnek képzelik a szerelmet, melyben mindennap újból ki kell vívni a boldogságot. A Mlle de Lespinasse-féle szívek örökké bizonyítva akarják látni az irántuk tanusított szenvedélyt; mindennap és egyre viharosabb veszekedések kellenek nekik, hogy utánuk annál édesebb legyen a kibékülés... Szegény D'Alembert mindezekhez a fogásokhoz nem értett. A filozófusnak, ki mindent megértett e földön, csak kedveséről nem lesz fogalma soha. Vádolja őt, hogy „rosszkedvű és életunt”, busul is a dolgon, de csak mérsékelten, mert a mértan s az algebra tulságosan igénybe veszik idejét. Hát más valaki kellett a szenvedélyes leánynak, nem ez a becsületes akadémikus. Más valaki, aki felszabadítsa benne a szerelemnek nem angyalait, hanem démonjait. Mentől híresebb lesz a külső világban, bensejében évről-évre annál jobban kétségbeesik. Az élet elmulik s ő igazán nem tudna hozzájutni a nagy szerelemhez? Már nem is igen törődik többet az irodalmi cselszövényekkel - kínos nyugtalansággal csak vár, várja a vihart, melyben szíve visszatartott erői kitombolhassák magukat. Végre üt az óra, melyben a második Saphonak szeretnie kell. De itt a dráma kezdete mindjárt:

Mlle de Lespinasse már harmincöt éves! Hát D'Alembert-rel mi lesz? Szegény filozófusnak ezuttal csakugyan sok filozófiára lesz szüksége, mert bár sose volt a férje Mademoiselle de Lespinassenek, mégis a megcsalt férj szerepét fog kellene játszania az oldalán...

A nagy viharokat is gyakran kisebb fergetegek előzik meg, melyek ugyyszólván csak arra valók, hogy a természet erői lendületbe jöjjenek s utóbb annál szabadabban törhessenek ki. ...Nem szabad rossz néven vennünk Mademoiselle de Lespinassetól sem, ha a kezdő szerelmek türelmetlenségével nem talált rá rögtön az igazira s a ránézve olyan végzetes Guibert ur előtt egy időre Mora grófot szerette. A kezdőknek, pláne az elkésett kezdőknek - s Mlle de Lespinasse az volt harmincöt éves korában - szabad tévedniök. Nem mondhatjuk ugyan, hogy teljességgel tévedés lett volna ez az első szerelem, de annyi bizonyos, hogy ez hozta lendületbe a XVIII. század Saphójának a szívét s készítette őt elő az utána jövő hatalmasabb szenvedélyre. Mora gróf Fuentes marquisnak, a versaillesi spanyol követnek volt a fia, egy huszonnégy éves elegáns diplomata, kit csinos külseje és szerelmi sikerei divatba hoztak egész Párisban. Ki mutatta volna be őt Mademoiselle de Lespinassenek más, mint a hü D'Alembert? A dolog 1766-ban történt, - a jó filozófus örült, hogy életunt kedvese végre örömet talál valakiben, viszont Mora gróf a fiatal emberek hiuságával büszke volt rá, hogy megtetszett Páris legszellemesebb hölgyének. Hagyta magát imádtatni, de tán kissé zavarban volt mégis. A nagyvilág bámult, az encyclopaedisták mosolyogtak... Csak Mlle de Lespinasse fogta fel halálos komolyan a dolgot. Az új Sapho végre szabadon eresztette visszatartott szenvedélyét, kionthatta szive forró kincseit. Behunyt szemmel, remegve vetette bele magát ebbe a szerelembe. De Mora gróf tulfiatal volt s nem tehetett róla, hogy nem bírta ki ezt a viharos indulatot. Abban a finom arcképben, mit Mlle de Lespinasse hagy ránk első kedveséről, már bizonyos csalódással mondja felőle, hogy nincs érzéke a rajongó szenvedélyesség iránt, hogy „nem érzékeny és nem gyöngéd, de nem tehet róla”, - hogy „ha érzékei egyszer kielégítvék, pusztán kényelmi szempontra szállítja le szerelmét, mert a viszontvonzalomban csak az esetleges tehertől fél”... Hát bizony nagyobbára ilyenek a férfiak mind, de Mora gróf hozzá még fiatal s elkényeztetett, divatos ember is volt! Azért éveken át tartott a viszony, s a világ már mosolyogva kezdte szentesíteni azt. Szegény, szegény D'Alembert az akadémikus lelkesedésével játszotta a megcsalt férj szerepét hivatalos kedvese mellett, - ha Mlle de Lespinasse szerette, ő imádta Mora grófot s ajánlólevéllel még Voltairehoz is elküldte őt! E békés együttlét közepette azonban egyszerre baj történt. Nem D'Alembert jött nyomára valaminek, oh a világért sem, - hanem a Mora gróf atyja vette neszét a veszedelmes viszonynak s visszarendelte fiát Madridba. Ideje volt, - a fiatal spanyolt, ha sohasem is tudta eléggé viszonzni az új Sapho érzelmeit, sorvasztani kezdte ez az emésztő szerelem. Beteg lett... Mikor hazautazott, Mlle de Lespinasse borzasztóan kétségbeesett. Idegesebb lett, mint valaha és szegény D'Alembertnek sokat kellett szenvednie nagyon. Ő vitte postára a Morának szóló leveleket s ugyancsak ő leste a postán a gróftól érkező epistolákat. Ha üres kézzel jött haza, bezzeg kikapott a szenvedélyes Julie-től!... Telt az idő, de Mlle de Lespinasse csak annál mélyebbre élte bele magát boldogtalanságába. Végre nem bírta tovább, - és akkor ismét D'Alembert volt az, aki kijárta Versaillesban, hogy az aggódó apa hosszas kérésre visszaengedte beteg fiát Párisba. Mora gróf utra kelt, de sose láthatta viszont Saphóját. Meghalt Bordeauxban 1774-ben. Sokat beszéltek az esetről Párisban s az egész társaság szeme őszinte részvéttel fordult az elhagyatott Mlle de Lespinasse felé.

Itt egy kis perfidiát kellene elhallgatnunk hösnőnk felől, - de hát a hozzá hasonló szenvedélyes lelkek voltaképpen nem is képesek perfidiára, mert hisz nem kicsinyes konvencióknak, hanem a bennük uralkodó kérlelhetetlen természeti erőknek fogadnak szót. A világ azért sajnálta Mlle de Lespinasset, mert azt hitte, hogy Mora grófot gyászolja, - pedig mire a fiatal spanyol Franciaországba tért meghalni, akkorra az új Saphonak már másik kedvese volt. Akkorra már rátalált az „igazira”, arra a kegyetlen don Juanra, akinek halhatatlanná kellett

lennie, mert sirba vitte őt. A moralisták a végzet büntetését láthatják abban, hogy ez a nő még haldokló kedvese életében megcsalta egy másikkal, - az engedékenyek azt felelhetnék: ha hibát tett, borzasztóan bünhődött utána! Mi azt mondjuk, hogy a természetben, fájdalom, nincs se jutalom, se büntetés s a szerelem a legkegyetlenebb ősállapot marad mindig, ahol nincs irgalom, ahol a nagyobb érzésnek szükségképpen fel kell fálnia a kisebb érzést. Nem Mlle de Lespinasse volt perfid, hanem Guibert ur volt erősebb Mora grófnál s az új Saphonak követnie kellett azt, akit a természet urául rendelt.

*

Ki mutatta be a daliás ezredes Mlle de Lespinassenak? Ki más, mint ismét csak a hü D'Alembert. A sors olykor valóban kifogyhatatlan szatiráiban... Az új Sapho éppen javában busult a távollevő Mora gróf után, mikor filozófus barátja egy szeptemberi napon kivitte őt szórakozni Moulin-Joly-ba, a szép és híres madame Vigée-Lebrun-höz. Ott állt a szalonban a szép rokokó katona, Guibert ur és provánszi lendülettel éppen legutolsó korzikai csatáiról beszélt. Huszonkilenc éves „cadet de famille” volt, nem aféle spanyolosan szenvedélyes Don Juan, hanem szellemes és hideg francia hóditó, abból a legveszedelmesebb fajtából, mely a Lauzunök és Richelieu-k mintájára józan fővel használja fel az érzékiséget a nagyravágyás önző céljaira. Guibert ur a jól játszott lelkesedés és önfeledtség külszine alatt számító udvaronc volt, ki a szerelmet eszközül véve, mindennekfelett nagy karriert akart csinálni. Neki magának nem igen volt szüksége szerelemre, de szívesen eljátszotta másoknak, ha haszonra lehetett kilátása. Azonnal átlátta, hogy Mlle de Lespinasse rokonszenve mennyire elősegítheti törekvéseiben. Mert a szép ezredes egy katonai művével nemcsak Turenne-t akarta lefőzni, hanem egy ugyancsak kész drámájával Corneillet is árnyékba akarta borítani. Hogy érdekes ember színében tűnjék fel, egész alaptalanul azt híresztelte magáról, hogy a Bastille-ba akarják becsukni... Szegény Mlle de Lespinasse, milyen kezekbe kellett kerülnie! Ő, aki csupa igaz hév és önzetlen szenvedély volt... Mindjárt ott a Mme Vigée-Lebrun szalonjában érte a villámcsapás és attól fogva el volt vetve a sorsa, nem rendelkezett többé magával. A három szerelmi hullám közül, melyek a nő életén átal lüktetnek, éppen a legutolsóba került bele, abba, melynek mindig végzetesnek kell lennie. A tizennyolc éves leány előtt nyitva a világ, rátalálhat az egész életre szóló nagy szerelemre, de ha csalódott, még mindig összefoldozhatja boldogságát a második hullámban, huszonnyolc éves korában. Ez a fontos idő, ekkor dül el a szív élete, - de ha a nő ekkor se talál rá az igazira, jaj neki, mikor harmincnyolc éves korában még egyszer, utolszor kísértetbe hozza a szenvedély sodra! A tizennyolc éves leánynak a huszonhat éves ifju a kiegészítője, a huszonnyolc éves asszonynak a harmincnégy éves férfi, - azonban a harmincnyolc éves nőnek már szükségképpen nálánál fiatalabb embert kell szeretnie s itt a vigasztalan tragikum! Mlle de Lespinasse negyven felé járt már, Guibert ur pedig huszonkilenc éves volt. És mi sem érdekesebb, mint az új Sapho lélekállapota e nagy szerelem elején. Ha szíven találta is a villámcsapás, az a szív még mindig Mora grófért vonaglik s jó időn át keserű önváddal kettős érzés gyötri Mlle de Lespinasset. De hát való igaz, hogy a nő sose gyöngébb, mint akkor, mikor egy szerencsétlen szerelmet sirat, - tudják ezt jól a hivatásos nőhódítók és meglehetősen biztosra veszik az ilyen eseteket. Vigasztaló szavaik alatt mily könnyű rokonszenvet becsempészni maguk számára!... Elhiszem, hogy az asszonyok teljesen jóhiszeműek, mikor e vigasztaló szavakat fogadják, sőt jóhiszeműek még akkor később is, midőn ösztönszerűleg azt érzik, hogy valamiként hálásaknak kellene lenniök a gyógyító barát iránt. De itt jön aztán a veszedelem: nőnél olyan élénk az érzelmi élet, hogy bizonyos ponton túl nála minden érzés - barátság, hála, sőt olykor még a gyűlölet is - csak szerelemmé erősödhetik. Éppen mert a természet, ha a legképtelenebb utakon is, de mindig erre az érzésre kergeti... Még régi szerelmét siratja, mikor egy napon önfeledten a jóbarát vállára borul, - de hát az a jóbarát megcsókolja és mire a nő észbe kap, rendesen már késő van. Hiába jönnek ekkor már önvád és lelkiismeretfurdalás, - a dolog vége rendesen az, hogy

az asszony a régi szerelem fenmaradt lendületével sirva, de annál hamarabb csap át az új szerelembe. Ennek az új szerelemnek alig lesz kezdete. - Mlle de Lespinasse Guibert ural ott folytatta szenvedélyét, ahol Mora grófnál elhagyta. Ha ilyen magas hőfokon kezdődik egy szerelem, mi lehet még abból? Meglátjuk a levelekből. La Rochefoucauld azt mondja egy maximájában: az asszonyokban az elmeél (esprit) inkább szolgál örületük, semmint józan eszük istápolására... Nos a Mlle de Lespinasse ragyogó espritje is csak arra való, hogy annál kétségbeesettebben dolgozza bele magát szenvedélyébe. 1773 májusban írja első levelét Guibert urhoz, - tropikus hév lüktet e klasszikusan szép leveleken át, a szenvedély olyan bódító illata árad belőlük, mely még az olvasót is elmámorosítja. Mora gróf él még és az új Sapho föld alá bujna keserű szegyenében: „oh, miért nem halhattam meg akkor szeptemberben? Bánat és szemrehányás nélkül haltam volna meg. De ő meg fog bocsátani nekem, hisz annyit szenvedtem... Adieu. Hiszi-e, hogy ön barátom lehet még valaha?” A nagy szenvedély igazi naivságával még mindig barátságról álmodozik, de a földi rokonszenvek minden formái viharosan felkavarvák már benne: anyja, fivére, nővére, mindene akarna lenni kedvesének, hogy annál több oldalról szerethesse. Mindegyre lángészt akar felfedezni a nagyravágyó hódítóban, csak hogy annál méltóbbá tegye magához. „Önt jelleme nagynak lenni szánta, tehetségei a dicsőségre kárhoztatják. Haladjon tovább végzete útján. Hisz ön maga mondja, hogy nem született a gyöngéd érzelmesség békés és benső életére”. Hogy megalázkodik kedvese előtt! Bocsánatot kér tőle, amiért szeretni meri s azt reméli, hogy ő is viszont szeretni fogja őt, - „hittem... s e gyarló, örült hitem sodort a mélységbe. De ígérem, fogadom, hogy többet soha semmi igényem nem lesz önnel szemben...” Istenem, ha tudta volna, hogy a férfiak mennyire unják az ilyen rajongó megalázkodást! Hát még a hideg Guibert ur, kinek feje nem tomboló szerelemmel, hanem irodalmi és katonai intrikákkal van tele! Pedig az új Sapho mennyire szeretné felmelegíteni őt: „ah, meg fogja látni, hogy tudok én szeretni! Hisz egyebet se tudok, csak szeretni!... Tisztán érzem, hogy nem vagyok én többé, hogy önné lettem s ezért az új létért minden áldozatra képes vagyok. Az ön érdeke, rokonszenve, boldogsága, gyönyöre: ezek az én drága, új énem, minden egyéb idegen nekem a földön... Hagyjon meg ebben az illúzióban: legalább pár pillanatra hadd érezzem, hogy az élet jó is lehet.”

De aztán egyre több könny vegyül sóhajaiba. Könyörög: „töltse el lelkemet, vagy ne kinozzon tovább! Tegyen velem valamit, - vagy szeressen örökre, vagy ne szerettem légyen önt soha! Tegye meg a lehetetlent, nyugtasson meg, mert különben bele kell halnom.”... Máris mérget akar venni. Guibert urat meglehetősen szenvtelenül hagyja mindez, de eltűri a forró vallo-másokat, mert szüksége van Mlle de Lespinassera. Ő fogja előadatni drámáját, D'Alembert pedig katonai ügyekben hasznára lesz a minisztereknél... Az új Sapho éles eszével kezdi látni mindezt és - nem tehet róla! - azért csak tovább szereti. De növekvő szenvedélye annyira elvakítja már, hogy nem tudja többé, mit érez, - eljutott a hévnek arra a magaslatára, mikor a hányatott lélek nem tudja többet a boldogságot a boldogtalanságtól megkülönböztetni. Kérde magától: gyűlöli-e vagy szereti azt, aki hóhéra és angyala egyszerre? „Ah, az emberek olyan kegyetlenek! A tigriseknek több szívéük van. Gyűlöletre kellett volna adnom magam, - de hát én csak szeretni tudtam...” - „Mondja, barátom, tegnap este óta szentelt-e nekem csak egy egyetlen, mondjuk: két percet? Mondotta-e magának: szegény szenved, szeret és tán én vagyok részben oka keserveinek? Nagy Isten, volt-e valaha a világon ennyi dölýf, ennyi méltatlanság, ennyi megvetés, ennyi igaztalanság... Nem értem, micsoda varázslat köt önhöz. Ön nem jóakaróm, nem is lehet az soha.

Semmi bizalmam sincs önhöz. Hisz annyi rosszat tett nekem... Multam, jelenem, jövőm csak szenvedés, bánat és lelkiismeretfurdalás. Látom mindezt, barátom, s valami mégis ellenállhatatlanul vonz önhöz, valami, amit rettegek s ami mégis az átok és végzet erejével uralkodik felettem.”

Végre kegyelemért könyörög Mlle de Lespinasse: „legyen annyi gyöngédség önben, - ne üldözzön többé! Nem akarom többet látni négyszem közt... Még egyszer mondom, s ez lelkem utolsó jajsza önhez: könyörgök, hagyjon békében!” De a szenvedő lélek azért még feltápáskodik olykor. Hévvél csókolja meg rabláncait: „oh, jobb szeretem én boldogtalanságomat mindannál, amit a világ boldogságnak, vagy gyönyörnek nevez! Belehalok talán, de jobb ez, mintha sose éltem volna”... „Szeretni és szenvedni, ez az én hivatásom, mennyekben és poklokban lakni egyszerre, ez kell nekem!”... S napról-napra, hónapról-hónapra csak tovább hányattatik a végletek közt, míg végre a test is unni kezdi a lélek bajait. „Nincs erőm többé szeretni...” írja, - „lázban vagyok mindennap s orvosom... egyre azt mondja, hogy bánat emészt, hogy érverésem és lélegzetem már szervi bajt árulnak el. Valahányszor elmegy, ezzel bucsuzik: nincs orvosságunk a lélek bajai ellen...”

*

Szerelme harmadik évétől kezdve rohamosan kezd hanyatlani az egészsége, - de azért még élnie kell, meg kell élnie a legnagyobb csapást. Egy napon Guibert ur bejelenti neki, hogy megházasodik. A szegény elkinzott szervezet még egyszer összerázkódik. Küzd, védekezik, szofizmákkal igyekszik megnyugtatni magát. „Már kivánom, várom házasságát. Mint az olyan betegek, kik műtetre ítélvék, csak gyógyulásomat látom s elfeledem a fájó vágást, melynek révén meg kell gyógyulnom. De aztán, édes barátom, mentsen meg a szerencsétlenségtől, ön iránti szerelmemtől! Gyakran azt hiszem, nem lehet itt már semmit se tenni... félek, ön ellenében csak egy védelmem van, a halál.” A szép ezredes 1775 május elsején esküszik meg, másnap reggel így ír neki Mlle de Lespinasse: „Meg van pecsételve hát az ítélet. Adja Isten, hogy önt épp oly biztos boldogságra ítélje, amilyen végzetes boldogtalanságra ítélte engemet. Nem bírom ki tovább gondolataimat... Felejtse el még az emléket is szenvedéseimnek, szerelmemnek. Ah, barátom, ne tegyen többet semmit értem, - jóakarata csak annál jobban lázítja fájdalmamat, hagyjon szeretnem önt és meghalnom...”

Guibert ur egyre kevesebbet járt már Mlle de Lespinassehoz, de azért még tartotta benne a lelket, mert hát még szüksége volt rá, - mindenáron elő akarta adni gyöngé drámáját és el akarta nyerni az Akadémián a szónoklati díjat. Írt neki leveleket, - Istenem, minő leveleket! „Barátom,” felel beteg kedvese, „fáj az, amit ön velem tesz! Levelei oly hidegek, szomorúak, közönyösek; egy szava sincs hozzám, ami szívből jönne...” De azért, mint a vízbefuló a szalmaszálhoz, kétségbeesetten kap e levelek után mégis. „Holnap, tudom, előre, kapok öntől négy száraz sort, melyek tán fájni is fognak, olyan szívtelenek lesznek. De mindegy, - mégis türelmetlenebbül várom őket, mint ön várja gyönyöreit. Mme Geoffrinhez küldetem magam után leveleimet... Szemem, egész lelkem az ajtón függ, várom, lesem, ki lép be.”

Az új Sapho, amint erői fogynak, kezdi magát megadni végzetének. Mint az alvajáró, ellátogat még a szalonokba és mindenütt szófogadóan magasztalja Guibert ur feleségét. Igaza van, mikor azt írja: „valóban, vannak helyzetek, amelyekre nincsenek se szavak, se könnyek... Megtiltottam magamnak mindennemű panaszt és szemrehányást.” Persze a világ még mindig nem tudott semmit, sőt még D'Alembert előtt is sikerült eltitkolnia benső tragédiáját. Guibert urért halt meg s a társaság még mindig azt magasztalta benne, hogy milyen hü a Mora gróf emlékéhez! „Már csak ópiummal tudok némi nyugalomra szert tenni... barátom, nemsokára fizikailag nem lesz többé erőm önt szeretni!” - „Az egész természet halottnak tetszik körülöttem, - oh a világért sem akarnám életre kelteni, inkább magam is szeretnék megsemmisülni...”

Guibert ur ezalatt a gazdagon házasodott, divatos ember hivalkodásával járja Páris és Versailles, tetszeleg olcsó sikereiben és tolakszik előre. „Nos, ha ön nem boldog”, írja Mlle de Lespinasse - „akkor nincs boldogság a földön! Ön arra született, hogy sokat élvezzen és keveset szenvedjen. Mindent a hasznára fordít: jó és rossz tulajdonait, azt, ami értékes önben,

éppen úgy, mint felületességét. Ön tud szeretkezni, de képtelen a szenvedélyre, van lelke, de jelleme nincs.”

Az új Sapho maga látja, bevallja, milyen értelmetlen embert szeret s azért híven kitart mellette mindvégig. Azzal bosszulja meg magát, hogy elhalmozza jótéteményével. Kijárja neki a minisztereknél, hogy előléptetik a hadseregben és végtelen fáradtsággal kiviszi, hogy végre-
valahára előadják a gyöngé darabot Versaillesben és a Theatre Francaisban. Persze a siker nem nagy s Guibert ur az Akadémia szónoklati díját se tudja megkapni. Elmegy a szegény teremtéshez, hogy szemrehányásokat tegyen neki... De Mlle de Lespinasse örül: legalább láthatja. Egészen cselédjévé szegődik immár. Megadóvá, csodálatosan szerénnyé válik. „Oh a boldogtalanoknak nagyon gyöngéd a kezük, - a maguk szenvedése figyelmezteti őket, hogy másokat meg ne bántsanak... Barátom, olyan tökéletes kezdek lenni, hogy megijedjek magamtól; olyan vagyok már, mint a hattyu, annak is a haláldala a legszebb...”

Az a hattyúdál végre megszólal, nem ajkain, hanem tolla alatt e megindító *utolsó* levélben: „Megkaptam sorait... erős lázam volt. Ki se mondhatom, milyen nehezemre esett és meddig kinlódtam, míg végre sikerült elolvasnom levelét. Nem tudtam volna máig várni, majd bele örültem. Ma estére hirt várok öntől. Isten vele, édes barátom. Ha még egyszer visszaadnám az életnek, továbbra is csak önt szeretném szeretni. De már nem érek rá többé...”

Mlle de Lespinasse 1776 május 23-án halt meg. Guibert ur még az este az Operába ment.

*

Régi barátnője, du Deffand marquise, pár szívtelen sorban emlékszik meg haláláról. A mindvégig hü és vak D'Alembert egy klasszikus elégiát ír róla, de a rokoko-társaság egészben véve hamar elfeledi az új Saphot. Harminc év múlva egy csodálatos valaki lesz hivatva feltárni a világ előtt e szenvedélyes szív kincseit: Guibert ur özvegye, ki férje hátrahagyott iratai közül sajtó alá rendezi a Mlle Lespinasse leveleit. Azóta klasszikusokká lettek e legszebb szerelmes levelek s a szegény mártír szenvedése miatt cserében végre megkapta az utókortól a dicsőség aureoláját. Ha tudná, hogy mosolyogna rajta!

Ime itt áll előttünk a nagy szenvedély, a híres „*amour passion*” a maga tragikus fenségében. Megdöbbenünk tőle, mint valami romboló természetű tüneménytől, - elemi csapástól. Ahogy letesszük a könyvet, töprengve gondoljuk el: kívánunk-e magunknak vagy barátainknak hasonló sorsot? Ami másutt élet, a harmónia, - miért lesz „unalom-halállá” a szerelemben? - miért tenyészik ez érzelemvirág jobban a disharmoniában? - miért lehet a szerelem legerősebb csak a boldogtalanságban? Mlle de Lespinasse egy arcképére gondolok; a szomorú arc szomorú szemei így szólnak hozzám: Gyöngé kétkedők! A boldogságért mindig meg kell fizetni s mentől istenibb az a pár perc, annál hosszabb szenvedés jár érte. De nem felér-e az a pár csepp boldogság a keserűség oceánjával? Ti habozhattok, - én ha még egyszer a világra jönnék, megint csak Guibert urat szeretném, vagyis érette szenvednék! - - -

Ismételjük: Mlle de Lespinasse volt az egyedüli nő, ki abban a szívtelen és szellemes rokoko-században szeretni tudott. Szeretett és szenvedett is, mintha csak egész kora hibáját akarta volna jóvátenni. Ha lehet valaki zseni a szerelemben, úgy ő bizonyára az volt, - ő, a XVIII. század új Saphója.

George Sand és Chopin

....Vannak pillanatok, mikor - nem tudni, honnan vagy miért - a multak nagy árnyai hivatlan felkeresnek minket: mikor öntudatlan bensőnk homályos mélyéből ismerős ismeretlenek kelnek ki s eljönnek, hogy hosszú órákon, napokon át kísérjenek és kísértsenek bennünket magyarázhatatlan jelenlétükkel. Ki küldi ilyenkor őket? Vagy tán, a rokonszenvet érezve, maguktól jönnek?... Alkonyatkor odaülnek mellénk szobánk csöndjébe és halkán beszélgetnek velünk. Nem köszönnek, nem bucsuznak, - nem mondják, miért jöttek, s nem kérdezősködnék felőlünk, csak ott vannak és merengő mosollyal felelnek meg legbensőbb kételyeinkre, - mindarra, amit az ő szájukból szeretnénk hallani. Oh, hogy elfog a bámulat és sok problémának mily egyszerű megoldását nyerjük! Ott ülnek az elmúlt korok idegenszerű viseletében, látjuk mozogni őket, látjuk az *élő* embert és amennyit a személyes ismeretség tehet, - azt hisszük: annyival többet tudunk róluk ez álomszerű, pillanatnyi inkarnációk után. Vajjon igazat mondanak-e ez árnyak?...

Miért gondolok most egyszerre annyit George Sandra, - a minap egy nyári alkonyaton megilletődve mért láttam eljönni magamhoz a mult század legzseniálisabb és legszenvedélyesebb asszonyát? Tán azért, mert az előző holdas estén tulmélly áhitattal hallgatám a Chopin szivbeteg muzsikáját, mert mialatt két kedves női kéz oly bánatosan siratta el a zongorán a 47-es mazurkát, s az első balladát: én e vergődő boldogtalanságból egyszerre csudás új hangokat hallottam ki, közvetlen, igaz panaszát, fájdalmas jajsavát a lengyel zeneköltő végzetes szerelmének. A töprengő dallam - mintha fátyol foszlott volna le róla, - egyszerre magától fordult át szavakra, s én bámulva hallgatám a szerelmeseket. Száz jelenetben láttam egyszerre a mellbeteg poétát, meg a hatalmas asszonyt - láttam küzdő szenvedélyüket és ernyesztő béküléseiket... Szegény Chopin, mint az árnyék fogy el a veszedelmes nő vampir-karjai közt s ez gondosan felszedi szíve véres darabjait, hogy kérlelhetetlen muzsáját táplálja vele. A George Sand muzsája hatalmas, mint egy termékeny Cybele, de olyan mindent megbocsátóan szelid! - Ki hinné el, hogy mindvégig élő szerelmek vérére táplálkozik?... Ugy érzem, nem is az író George Sand, hanem az asszony, Aurora Dudevant báróné jött el hozzám felelni azokra a vádakra, melyeket bennem a Chopin muzsikája emelt ellene. Micsoda fenséges és fantasztikus jelenség ez a nő a negyvenes évek romantikus viseletében! Öltönye ujjai szélesek és hosszúak, mint a merovingi királynőkéi, középen elválasztott fürtjei melankolikus omlanak le halántékaira, s büszke homlokát vékony diadém övezi. Az arc tán nem is szép, szinte férfiasan dacos és parancsoló, erőszakos kifejezését csak a nagy, sötét szemek asszonyi bűbája engeszteli ki. A férfias vonások keretében mohó szenvedéllyel világítanak e sötét szemek, merészen és nyíltan hívnak, emésztően vonzanak a veszedelembe... „Ne higgy a Chopin mazurkáinak”, - sugja lassu, vontatott hangján, - „sem a Musset panaszának, - sem annak a sok rossz cikknek, amit az utóbbi időben irtak ellenem! Olvasd el „Elle et Lui”-t és „Lucrezia Floriani”-t. Nekem van igazam: a szerelem nem béke, hanem élet-halál harc, és annak van Igaza, aki győz, bármi módon. A szerelem isten, - minden szabad neki. Ezt prédikáltam regényeimben s ezt követtem életemben is... Miért szerettek, - miért nem védték magukat? S mit tehetek én róla, ha Alfréd is, szegény Frédéric is olyan gyöngé, vézna hősök voltak? Sem a háboruban, sem a szerelemben meg nem hiznak az emberek s nekem ne vesse az utókor a szememre, hogy kedveseim elalélta, elenyésztek karjaim közt. Hol látta azt valaki, hogy az ember csatában az ellenséget kimélje?... Hisz olyan anyáskodó csókokkal ápoltam őket azután, főleg Chopint!... Hanem hát tovább kellett mennem, keresni a Férfit, azt az Uramat, akit sose találtam meg, mert nem volt férfi a földön, aki engem legyőzhetett volna. Ketten lettünk volna ellene: engem, az asszonyt még legyőzhetett volna, de a muzsámat soha! Aki a férfiaknál rendesen nő: az a muzsa nálam férfi volt, s ő tartott fenn a hódítók ellen. Ne

higgy a Chopin mazurkáinak; nem az ő szenvedő szerelmének van igaza, hanem az én győztes szenvedélyemnek...”

- - Vajjon valóban az ő győztes szerelmének van-e igaza? Miért van az, hogy minden óriási lángelméje dacára ma alig olvassák többé a George Sand regényeit, míg a Musset versei s a Chopin mazurkái szenvedő költészetükben ma is oly üdék és frissek, mint akkor régen? Tán azért, mert a boldogtalanság mindig mélyebb tud lenni a boldogságnál, mert az ember e földön voltaképp többet szenved, semmint örvendezik. A győztes szerelem ihlete sohse lehet oly erős, mint a legyőzötté. A múzsák a győztes szenvedélynek adnak *egy* életet, de a halhatatlanságot, épp gyötrelmei fejében, a szenvedő szerelem szivből jövő, igaz szava nyeri el.

*

Hát igazán csodálatos, hogy Musset és Chopin mily szüzi érintetlenül állták ki a század második felének ama nagy realista viharát, mely minden romantikus, de egyáltalában minden előbbi nagyságot lerombolt. Mint gyermekifjak - persze titokban - szerettük Musset-t és Chopin a legsötétebb naturalizmus korában, mikor az írók komoly tudósok akarván lenni s úgy keresték a Szépet, hogy térdig gázoltak a Rút posványában és sáros kezükkel kedvtelve szennyezték be a mult minden eszményét. Hogy letromfolják a romantika hosszuhaju, arisztokratikus költőit: az írók ekkor demokrata napszámosokká lettek, mint a medani óriás, - bolond-doktorokká, fegyházbúvárokká és csatornatisztitókká, kik felástak a föld alól minden testi-lelki piszkot s oda hányták ki a múzsák virágos kertjébe. Mi készülődő ifjak, emlékszem, hatalmasan nekigyürkőztünk a munkának, de bevallom, nem tehattünk róla, ha az irodalmi bűz közepette olykor mégis szebbnek találtuk a régi romantikus Szépet az új Rútnál: a Musset hőseit az Assomoir részeg betörőinél, s a Chopin mélabus hangulatait „Páris gyomrának” a kigőzölgésénél... Nos, ma úgy-ahogy kiszáradt már a naturalista fertő, sőt a belőle keletkezett szimbolizmus és dekadentizmus-miazmák is lassan eloszolnak a légben: tiszta a levegő, elláthatunk most a mocsár felett messzire a multba, a romantika szebb és nemesebb világába. (Nem is kárhozzatjuk többé a naturalizmus trágyadombját: kövér erjesztője lehet az még a Múzsák virágos kertjének!)... Nos, óriásokat látunk ott a hires „melankolikus lázadók” lelkes táborában. Ott áll Théophile Gautier a „Hernani” piros mellényében Victor Hugo mellett, ott vannak Lamartine, Heine, Balzac, az öreg Dumas - azután Musset Chopin, Liszt és még többen, akik mind rokonok abban, hogy mindannyian a George Sand kedvesei voltak. George Sand egymagasságban áll a legnagyobbakkal, - hisz teremtő erőben és termékenységben csak Victor Hugohoz lehetne hasonlítani. Sőt őserő tán legtöbb volt ebben a felséges asszonyban. Egy óriási Cybele ő, ki arcán a forró nyár hevületével, könnyen és bőven ontja világgá gondolatai és művei termését, - ki, mint maga a második őstermészet, sose fárad el, hanem mindig kész az új tavasz termékenyítő szerelmeire... Egy világ, egy egész emberiség ez a szenvedélyes asszony és egyénisége olyan gazdag, hogy, ha életében hozzá tudott szólni a világ minden kérdéséhez, halála után még mindig elég erő maradt a puszta nevében arra, hogy minden téren egy sereg új eszmét és problémát támasszon fel bennünk.

Hol a titka George Sand e szinte emberfeletti erejének?... Ah, fiatal hölgyeim, önök persze már nem olvasták „Indianat”, „Valentinet” vagy „Teverino”-t, vagy ha olvasták is, nem érzik át többé azt a bűvös lázt, amellyel e regények a maguk idejében egy csapásra lenyűgözték az egész világot. Az édes anyjukat vagy tán inkább a nagymamájukat kellene megkérdezniök, - ők bizonyára olvasták George Sand-t, és hajlandó vagyok hinni, nem egy dolgot titokban. Miért? - kérdik önök ijedt érdeklődéssel, - olyan borzasztó dolgok vannak a regényeiben?... Dehogy, hölgyeim! Nem képzelhető ideálisabb, költőibb légkör, mint amiben az ő alakjai mozognak, - valóságos tündérmesék ezek azokhoz a többé-kevésbé realista művekhez képest, amelyeket önök ma olvasnak. Hol akkor a baj? Ott, hogy a George Sand idealizmusa veszedelmes idealizmus, - veszedelmesebb a legnyersebb naturalizmusnál, amely ugyan elvesz

minden illuziót, de legalább nem mérgez meg hamis ábrándokkal. A hazug ábrándok keltése a George Sand bűbajos művészete s egyszersmind eredendő bűne. Örökké a szerelmet zengi, dicsőíti, - s ebben van az idealizmusa, - de nincs ereje olykor kárhozatni is, - s ebben van a bűnös gyöngesége. Annyira szereti a szerelmet, hogy mindent megbocsát neki, - gyönyörködik a felséges erő működésében, főleg mikor az emberi akadályok fölött diadalmaskodik. Csak a szerelmi morál iránt van érzéke, de nem a földi, emberi morál iránt. Mikor az emberiség kissé magához tért abból a bűvös álomból, melybe George Sand vetette, - mindjárt kezdtek a szemére vetni, hogy eszményi lendülete alatt nemcsak kedvtelve festi a bűnös, sőt tisztátalan szenvedélyeket, hanem alakjait még csak egy röpke pillanatra se bántja a lelkiismeret; - még csak fel se ébrednek bűnük tudatára. (Hogy változnak az idők! Bezzeg a mai analitikus irodalom már majdnem kizárólag csak e szerelmi lelkifurdalásokkal foglalkozik!) Nos, épp mert alakjainak semmi emberi erkölcsi érzetük nincs, mert egyáltalában nincs lelkiismeretük, - azért folynak olyan sima, eszményi lendülettel e regények. George Sand olyan női hévvel védi a bűnös szerelmet, mintha mindig maga-magát védené... Mikor egy nőalakjának el kell buknia, olyan bűbájosan fejtegeti ezt a bukást, hogy végre is erény lesz belőle. Mindezekből persze az a fontos tény következik, hogy a szabadszerelem ez apostolának csak vajmi kevés érzéke van a családi élet szentsége iránt. (Mellékesen megjegyezve, hölgyeim: bizonyára főleg ezért nem adták oda e regényeket nagymamáinknak!) George Sandnál a szerelem akkora isteni, vagy inkább pokoli erő, hogy keresztül megy még a családon is. A „Valentine” hősnője eszményi leány, de van egy mostoha huga, aki nemcsak maga törvénytelen gyermek, de máris egy törvénytelen gyermek anyja s ezenfelül maga is szerelmes a Valentine kedvesébe. A „Jacques” hőse minden valószínűség szerint bátyja a törvénytelen Silvianak, aki más oldalról huga a feleségének, aki viszont Octavenak, Silvia volt kedvesének a szeretője. Micsoda kavarodás! És George Sand egy olympusi istennő nyugalomával huzza, fonja össze és bontja ismét szét ezeket a szálakat. Olyan, mint a szabad őstermészet, mely szintén kevésbé ismeri a családi életet; az ő hősei és hősnői olyan eszményien szeretnek, hogy nem ismernek többé se testvért, se rokont, se semmiféle emberi szent köteléket. És ha valakinek nem tetszettek, mit törődött ő vele? Az őstermészet derűs közönyével fogadott ő bókot, gáncsot egyaránt és csak irt tovább, - olyan könnyedséggel, amilyennel tán sohasem irt senki e földön. Irt, mert génusza diktált neki, s mert ez az őszerejű asszony a szerelemben sose tombolhatta ki magát egészen. Pici íróasztalán tudott írni az éjjel és nappal minden pillanatában: épp úgy, mikor gyermekét ringatta, mint mikor kedvese kimerülten aludt el ölében...

*

Megbocsátának e kis irodalmi kitérésért, de George Sandnál úgy összefügg a két dolog, hogy nála a szerelem gyakran egészen irodalommal válik és megfordítva. És aztán, ha egyszer már ismerjük regényeiből szenvedélykultuszát és azt a romantikus előszeretettel, mellyel törvénytelen gyermekek törvénytelen szerelmeit festi, - akkor életírása segélyével csak annál jellegzetesebben fog kidomborodni előttünk annak a hatalmas asszonynak az alakja, aki Chopint elemésztette szerelmével. Alig képzelhető festőibb, hogy ne mondjam tarkább családfa a George Sand-énál: e családfa szint' azt bizonyítja, hogy a törvénytelen szerelmek, épp mert minden haladék nélkül, a kellő pillanatban egyesítik a szíveket, sokkal alkalmasabbak a zsenik létrehozatalára, mint a törvényes házasságok, melyek ritkán képesek a legistenibb pillanatban összehozni a feleket, - melyeknél a fellendülő első szerelmi hév rendszeren áldozatul esik a vagyoni és családi viszonyokkal járó mindenféle késedelmeknek. *Amantine Lucile Aurorae Dupin de Francueil* csupa törvénytelen, vagy legalább is nagyon bizarr szerelmek eredménye, - ha végignézzük e családon, azt kell hinnünk, hogy ennyi szenvedélyből, ennyi tehetségből szükségképpen csak az a valaki keletkezhetett, aki a George Sand regényeit megírta és Chopint a sirba vitte. Aurorának hívták őt is, csak úgy, mint a szépanyját, azt a bűbajos Aurorát von Königsmarckot, aki szívét nem törvényesen ugyan, de forró szerelemmel

adta oda a kor legdaliásabb fejedelmének, a híres szász választó és lengyel királynak: Erős Ágostnak. Isten kegyelméből való király volt a George Sand szépapja, egy Herkules, aki nemcsak Európa minden fejedelmi vérét adta át törvénytelen leszármazóinak, hanem egy hatalmas, szerelmes véralkat minden századokra szóló egészségét is. Ah, hölgyeim, egyszer máskor tán majd elmesélem önöknek a szász-lengyel Herkulesnek s a szelid germán nimfának a szerelmét: egy rokkó pásztoridill volt az a Drezda környékén levő Trianonok berkeiben. A kor egy elfeledett emlékirata, mely a párisi Szajnaparton véletlenül a kezembe került, ildomos gyöngédséggel írja le a felséges vadász gerjedelmét s a félénk nimfa menekülését és végül foglyul esését. A király a versaillesi rokoko-mythologia minden ünnepeivel dicsőítette diadalát s milyen pirulva, szerénykedve viselte a szép Aurora mind ezt a tömjénezést! Mintha előre sejtette volna már, hogy az a Herkules majd el fogja hagyni őt s tovább megy uj, és ki tudja hányadik szerelmi munkájának a teljesítésére... Hát Erős Ágost a dolgok rendje szerint el is hagyta kedvesét, Königsmarck Aurorát, de előbb elismerte királyi *batard*-ját: a George Sand dédapját. Nem más volt ez, mint a XVIII. század legférfiasabb hőse, a rokokóvilág legdiadalmasabb és legszerelmesebb generálisa: Szász Móric. Ha igaz az, hogy a forró szenvedélyek szerelemgyermekai szépek, úgy felségesen szép volt Szász Móric, - szép, mint egy ifju pogányisten. Daliás testileg, lelkileg, - egy cinquecento condottier, aki miután kardjával hasztalan keresett koronát egész Európában, végre gőgösen elfogadta XV. Lajos francia marsallbotját s mint Maréchal de Saxe megnyerte a Bourbonok utolsó szép diadalait. Külön udvartartással és testőrséggel, egy uralkodó fejedelem nimbusával pihent meg aztán babérain Chambord-ban... De nemcsak csatákat nyert a Maréchal de Saxe, hanem sziveket is és pedig nagy princesszek-től kezdve Mme Favart-ig, az első operettprimadonnáig, minden soron. A kortársak ámulattal beszélnek szerelmi tehetségeiről. Annyi száz áldozata közül a véletlen úgy akarta, hogy egy kis párisi színésznő legyen a George Sand dédanyjává. Egy leány született a törvénytelen frigyből, kit előkelően neveltek föl, s igen fiatalon férjhez adtak egy Horn grófhhoz. Ez a Madame Sand nagyanyja, egy régi fajta udvariasságu, *ancien régime* dáma, kiről annyi érdekeset ír élettörténetében. Ennek a nagymamának azonban, hogy mama és nagymama lehessen, a Horn gróf hamaros halála után férjhez kellett mennie másodszor. Férjhez is ment a forradalom előtti Páris egyik legelegánsabb hódítójához, Dupin de Francueil urhoz, ki dacára annak, hogy már a nagyapja lehetett volna, elcsábította őt. Nagyszerű alak ez az utolsó rokokó-gavallér, - az a híres Francueil ez, akiről Mme d'Epina beszél s akit Stendhal idéz a hiuság-szerelem hőseként. Hanem feleségének szenvedélyes királyi vére mégis megtörte a hódítót, - meghalt épp a forradalom előestéjén s egy fiucskával magára hagyta a Szász Móric leányát a viharban.

A szép nagymama visszavonult birtokára a híressé lett *nohant*-i kastélyba s ott nevelte fel a fiatal Francueilt a Napoleon katonájává, az Empire legendás hőségé. A Maréchal de Saxe vére tombolt ebben a fiuban, diadalmasan harcolta végig Bonaparte minden csatáit, de szeretni is úgy szeretett, mint a nagyapja. Egyik olasz hadjáratban elszerette és megszöktette egy bajtársának a kedvesét, ki azt a tisztet a madame Sans-Gêne-ek bátorságával követte Párisból a hadi veszedelembé. Megszerette és nyomban el is vette: ime ez a George Sand édesanyja. Nem vagyunk egészen tisztában ennek a plebejus leánynak az előbbi erkölcsével, Georges Sand kedves diszkrécióval csak annyit mond róla, hogy a „párisi utcák gyermeke” volt (*enfant du vieux pavé de Paris*) és mosolyogva emlékszik meg az előkelő nagymama és a demokrata mama visszavonásairól...

Ime, kell-e festőibb családja egy szenvedélyes és bizarr lángelme létrehozatalához? A szép-szülők: egy lengyel király és egy német dáma, a dédösök: egy marsall-hős és egy francia színésznő, nagyapa és nagyanyja: egy rokoko *viveur* és egy párisi szalonszépség, s végül a szülők: egy napoleoni dalia és egy utcai leány, ki a guillotine árnyékában nőtt fel... Csupa törvénytelen, kalandos és rendetlen szerelmek halmaza ez, s az ősök e kavarodó szenvedélyei

mintegy csúcspontban egyesülnek mind a George Sand zsenijében. Benne vannak tehetségében ez ellentétes motívumok mind, - benne van a királyi előkelőség hatalma és derűje épp úgy, mint a polgári leány demokrata szabadságérzete, lázadó függetlenkedése. Nyilván atyjától örökölte a bravuros gall szellemet, nagyatyjától a sokat szemére hányt gáláns könnyelműséget, nagyanyjától pedig az istenfélő katolikusságot. Micsoda tarka mozaik, ugy-e? - és milyen érdekes, ha az ember, mint a jelen esetben, ily tényéren fekvően láthatja az átöröklést! És bármily bizarr legyen is a keveredés, végeredményében: szabad és nagyszerű zsenijében mind ez ellentétes motívumok összhangzó egységgé lesznek, - a semmi akadályt nem tűrő szenvedély tomboló diadalává. De mi most nem az író, hanem a szerelmes George Sanddal foglalkozunk: nos, szerelem dolgában egészen a Maréchal de Saxe leánya volt ő, - a daliás hódító élt újra ebben az asszonyban, aki nő léte Don Juan tudott lenni.

George Sand maga nem sokat beszél nekünk leánykoráról, - ha beszél is, szereti magát általán szelid, odaadó és békés természetnek feltüntetni.

A dolgok ilyen ideális elsimitása épp úgy ered nála nagy harmónia-érzetéből, mint a női szentimentalizmus önkéntelenül is hazug ösztönéből. Nos, más oldalról tudjuk, hogy ez a forrongó, hatalmas véralkat sose volt valami nyugodt... Valamiként meg kellett kezdenie az életét és voltaképp mindegy volt az, akár mint kezdte is meg, mert szenvedélyes természetnek előbb-utóbb ugyis diadalmaskodnia kellett. 1822-ben, tehát 18 éves korában férjhez adták egy izléstelen és léha urhoz, Dudevant báróhoz, ki nemcsak a nyakára hágott a vagyonának, hanem akitől néhány év múlva két gyermekkel el is kellett válnia. A dolog úgy fordult, hogy véletlenül a férje volt a hibás, de nem valószínű, hogy ez a minden tekintetben szabadságszerető, férfias természet a házasságot egyáltalában bárkivel hosszú időre kibirta volna. Végre hát szegényen bár, de szabaddá lett. Gyermekéről kellett gondoskodnia, hát Párisba ment kereset után látni. Eleinte legyezőket és kezyüdobozokat festegetett, aztán egyszer, egész véletlenül, írni kezdett. Az írók elbámultak. Első regényét, „Rose et Blanche”-t még Jules Sandeau-val együtt írta, de aztán a maga lábára állt. Sandeau-tól átvette a neve felét, „Jules” helyett elejébe a férfiasabb „George”-t írta, s aztán kiadta „Indiana”-t, utána pedig a már kész remekművet: „Valentine”-t. A világ szeme egyszerre Páris felé fordult, - egy éjszakán át a dicsőség homlokán csókolták a nagyszemű, szenvedélyes asszonyt. És az Erős Ágost király szépunokája fellélegzett: nemcsak szabad volt immár, hanem meg is nyíltak előtte a dicsőség és mindenekfelett a dicsőséges szerelmek rózsás utjai. Körülnézett a világban, mint ahogy egykor dédapja, a Maréchal de Saxe körülnézett Európa csataterén. És jöttek a diadalok egymásután, jöttek: Musset, Pagello, Liszt és a többiek. S mikor aztán 34 éves korában írói és asszonyi ereje teljességébe lépett, végre utjába került a szelid Chopin. Mit tehetett az epedő, lengyel bánat költője ez új Maréchal de Saxe ellen, aki nemcsak hódító, hanem hozzá még asszony, egy bűbájós asszony volt? Elesett a szerelem csataterén: szeretett és szenvedett...

Miért is érdekesebbek a nagy emberek, mondjuk: nagy művészek és nagy írók szerelmei a mindennapi emberek szenvedélyeinél? A normális emberek voltaképp sokkal szabadabban, igazabban és erősebben tudhatnak szeretni, mint azok a Szép lidércfénye után szaladó rajongók, akiknél a művészet örökös vetélytársa a szerelemnek, akiknek voltaképp muzsájuk az egyedüli igaz kedvesük. Írók és költők csak annak az árán lehetnek nagyokká, ha mentől jobban tulteng benső, képzeleti világuk a külvilág rovására; - ami más embereknél halvány „ábránd”, náluk az „szent örületté” nő és az lesz valósággá; ami pedig normális lelkeknél valóság, a kézzelfogható külső élet náluk bizonytalan álommá halványul. Akiknek képzelmében álom és valóság így megfordítva helyezkednek el, azok elvesztik a földi mértéket mindenben s így a szerelemben is. Akik mindegyre újabb és újabb szerelmeket élnek át képzeletükben s régi hősnőjüket mindig megcsalják egy újabbal, - és akikre nézve mindenekfelett *valóság* ez a sok képzeleti regény: hogy lehessen az íróktól és költőktől polgári értelemben

vett hűséget kívánni? Pedig hiába, hűség nélkül még sincs nagy szerelem, nem mintha ez a „tisztességes erény” volna a szerelem végcélja, hanem egyszerűen azért, mert csak a hűség adhat időt a szenvedély kifejlődésére, csak tőle védetten nőhet az nagyra. A hűtlenségek viharai minduntalan visszaverik a szerelem palántáját, melynek végre is el kell csenevészednie, mint a törpefenyőnek a viharos alpesi magaslaton... Nos, írók és költők nemcsak szebb szerelmeket tudnak teremteni maguknak a valóságnál, hanem éppen mert *mindent* el tudnak képzelni, rendesen rosszul látnak földi szerelmeikben, - rendesen többet tesznek bele a földi eszményképbe, mint amennyi benne van s mint amennyit az mindennekfelett elbir. Kevesebb képzelettel bíró normális emberek tárgyilagosabban látnak, helyesebben választanak, s ennél fogva ritkábban is csalódnak. De azoknak a rajongó művészeknek, kik a feltalált földi nőben mindig *akkori* eszményük képzeleti asszonyát akarják életrekelteni, akik azt a gyöngé földi nőt ugyszólván agyonütik eszményük súlyával, - ezeknek az álmodozóknak szükségképpen csalódnunk kell. Jönnek a végzetes félreértések, mint George Sand és Chopin közt, vagy közbelépnek a féltékeny muzsák, mint George Sandnál és Mussetnél s a „szárnyas lovon” messzire, örökre elragadják egymástól a szerelmeseket: új való vagy tán biztosabb képzeleti szerelmek felé...

Nos, a normális emberek szerelme, mint érzés, igazabb lehet s mi mégis oly igen nagyon érdeklődünk a nagy művészek szenvedélyei iránt. Miért? Mert ismerjük e költői szenvedélyek lelki gyermekeit, ismerjük remekműveiket, melyek annyi idők múltán még mindig zengik e vonzalmakat s a halhatatlanság babérjával koszorúzzák meg őket. E remekművekből az örök-szép formái alól örökké a szerelmesek csókjait és epedő sóhajait halljuk ki: hogyan volnánk hát kíváncsiak arra, hogy voltaképp milyen is volt az a szerelem földi valójában? Voltaképp gyermekeikért szeretjük a nagy költők, nagy művészek szerelmeit... Ah, hiszen csak próbálják meg: csöndes alkonyatkor vegyék a kezükbe *Lucrezia Floriani*-t s mialatt a zongorán valaki halkán játssza a Chopin legutolsó nocturne-jei egyikét, - olvassák össze a regénybeli „Prince Carol” e zenébe öntött panaszait a Lucrezia feleleteivel. Azt, amit Chopin a hercegi maszk alatt mond a regényben, azt ne olvassák, az nem igaz!... Itt, az ő bus muzsikájában beszél ő maga s felel meg igazán Lucrezia-George Sandnak! És ha így melodramatikusan összeolvasták a két halhatatlan szerelmét, akkor érezni fogják a szívek összeütközését, a szenvedély viharos hevét, a Chopin minden szenvedését. Akkor voltaképp tiszta képük lesz már erről a végzetes szerelemről: én e benyomást legfeljebb csak pusztán dátumokkal egészíthetem ki.

*

George Sand tehát, amint kikerült léha férje, Dudevant báró karjai közül, két gyermekével Párisba ment pénzt keresni és mint láttuk, első regényével egyszerre mindjárt világhíressé lett. A romantikus irodalmi körök megnyitak előtte és mindenek az Erős Ágost lengyel király bohémé lett unokáját ünnepelték. A kortársak álmélkodva írják és festik le a felséges, 27 éves asszonyt, s főleg „óriási bársonyos, fekete szemeit” magasztalják, melyeknek szenvedélyes, mély tüze olyan sajátságos ellentétben állott vonásai komoly nyugalomával és vontatott, lassu beszédével. Az irodalmi dicsőség se meg nem lepte őt, se mértéken túl meg nem örvendeztette, - egyelőre annak örült, hogy volt pénze gyermekei nevelésére. Saját bevallása szerint nem nagyon érdekelte a „gloire”, - természetből nagyon lusta volt és csak akkor irt, ha a muzsája parancsolta, főleg pedig, ha ezt a muzsát hozzá még a pénzszerzés sarkalta. Gyermekeit nagyon szerette, - mert ha nem is volt semmi polgári értelemben vett érzéke a „házasság” és „család” iránt, ragaszkodott a véréhez a nemes vadak szenvedélyes anyai ösztönével és féltékenységével. Annyi szerelmi hűtlensége közepette gyermekeihez hű maradt mindvégig, de az igaz, hogy fia és leánya sose szolgáltak akadályára kalandjaiban. Egy darabig gondosan vitte az anya szerepét Párisban, aztán, hogy a kicsinyek el voltak látva, magára is gondolhatott. Végre szabadon ereszhette természetét, kipróbálhatta tomboló erejét.

És ekkor egymás után ébredtek fel benne szerelmes ősei, a lengyel király, Szász Móric és a két Francueil fékezhetetlen, hódító ösztönei.

Csodálatos egy asszony, ki elég rejtély az irodalomban, de még nagyobb rejtély a szerelemben! Egy nem szerelmi képessége szinte kevés volt az ő hatalmas alkatának, nem volt elég neki asszonynak lenni, mintha csak férfi és nő: az egész emberiség szenvedély-battériáit egyesítette volna magában... Maga a testet vett Szerelem ő. Érezte George Sand a bensejében torzsalkodó e démonokat, de, elnéző lévén úgy mások, mint maga iránt is, jóakarattal csak „*sphinx bon enfant*”-nak nevezte magát. A kortársak azonban szinte megdöbbennek a benne levő szenvedélyek bizzar keveredésétől. Elismerik és félnek a „bársonyos fekete szemek” asszonyi bűbájától, de különben azt mondják: „merő véletlen, hogy nem férfi, hanem nő lett belőle”... Hát George Sand e férfiassága egyéniségének a legérdekesebb része. Nem a modern világ satnya dekadenciájára kell itt gondolnunk, a párisi és londoni tucivilizáció ama szomorú *snob*-jaira, akikben olyan hitvány a vér, hogy már se nem nők, se nem férfiak többé, - a viláért sem! George Sand nem két „minusz” semmisége, hanem két „plusz” hatalmas kettőssége: nő is, férfi is, de oly értelemben, hogy egy tökéletes, teljes szerelmes asszony és támadó akaraterejére nézve hódító férfi. Mondom, az ilyen hatalmas véralkatok képesek az egész emberiség befogadására... És a George Sand férfi és nő volta vörös fonálként húzódik át úgy az irodalmán, mint a szerelmein. Asszony regényei érzélgős idealizmusában és a női gyöngeségek megbocsátásában, de férfi, mikor a női gyöngeségekből a szabad szerelem elméletét állítja fel s kiáltja világgá. Asszony az invenciójában, de férfi erélyes kompozíciójában, - hogy úgy mondjam: asszony, mikor hősnőjét bukni hagyja, de férfi, és pedig romantikus lovag, mikor ezt a hősnőt dacosan kimentí a bajból... Védi a nőt, de nem úgy, mintha nő, hanem mintha férfi védené... Hát George Sand talán a világ legelső írónője, és ha mint ilyenre gondolunk rá, nem zárkozzhatunk el egy sajátságos reflexiótól. Nem csodálatos, hogy azok a nők, akik eddig eszükkel nagyokká és híresekké lettek, - nem tisztán női tehetségekkel lettek azokká, hanem jórészt férfias hajlamaik által? A George Sand férfiassága nem egyedülálló valami a genális nők között, - sőt majdnem szabály. Férfias volt az antik világ legelső és legnagyobb nő-költője, a lesbosi Sappho, férfias a Michel Angelo bálványa, Vittoria Colonna, Erzsébet angol királynő, a svéd Christina - de mindenkifelett férfias volt például a George Sand híres angol kortársa és vetélytársa: George Eliot. Hát a nőemancipáció legmodernebb nő-hacrosai, akik csak ott hibázzák el a dolgot, hogy nem mint nők akarják megmenteni a nőket, hanem bámulatos rövidlátással mint férfiak akarnak férfit csinálni az asszonyból! Ahelyett, hogy a nőben a nőt emelnék magasra, mint félbemaradt férfit csak annál jobban alárendelik a teremtés gyűlölt urának!... Ha azokra a híres írónőkre gondolok, akik tisztán női tehetségekkel lettek nagyokká, hamarjában csak a „halhatatlan marquise”-t, Mme de Sévigné-t tudnám fölemlíteni. Az ő halhatatlan leveleiben a hamisítatlan női ihlet nyilvánul meg s a levelek épp oly klasszikusak, mint a Molière vigjátékai. Vagy például egy egészen más irányban nem a tiszta női ihlet vezeti-e a mi Dérýnénk tollát?... Szóval, nem úgy áll a dolog, hogy a nők az aktív férfiasság hozzájárulása nélkül nem tudnák az ő passzív lényüket gondolat-teremtésre bírni, - a legkevésbé sem! Az észnek nincs neme, - nem a férfiak monopoliuma az. Ha bizonyos kiváló nők eddig csak férfias hajlamaik által tudták női tehetségeiket érvényesíteni, az csak azt jelenti, hogy a női elme annyi ezredéves elnyomatása folytán még gyámoltalan és szüksége van erre a támaszra. De majd nem lesz ez így, majd eljön az idő, amikor nem kell többé férfias hajlamoknak meghamisítani a női észet, hogy érvényesülhessen, - mikor a nő majd *tisztán* asszonyi tehetségekkel lesz nagyon naggyá. És ez reveláció lesz az emberiségnek, - a férfiak férfi-világnézlete után mint egy új *második* mindenséget fogjuk meglátni a világot a nők lelki tükrében...

De térjünk vissza George Sandhoz. Határozottan férfias ő nemcsak az irodalomban, hanem a szerelemben is. Asszony az, *amit* átérez, de *ahogyan* átérzi, az férfi... Nem őt hódítják meg,

hanem ő hódít, nem őt ölelik, hanem ő ölel, nem őt hagyják ott, hanem ő mondja meg, mikor elég a szerelemből, ő adja ki az utat kedveseinek. Mindig ő van felül és sose tud szenvedni, - de maga azért mindig szenvedtet. Összes kedvesei *masochisták*-ká, vagyis akaratnélküli szenvedőkké, nőies bábukká válnak a kezei közt. Szerelme egyáltalában csak diadal és szenvedtetés. És akkora az ő ereje, hogy nemcsak a férfiakat, hanem még a nőket is lenyűgözi az. A nők szerelmes barátsággal imádják benne ezt az erőt, mert hiszen ez voltaképp a Férfi... Ott az a furcsa eset azzal a bájos kis francia grófnéval, kinek kedvéért George Sand férfiruhába öltözött s kivel aztán a Liszt társaságában Svájcba bujdosott. Ismétlem, a diadalmas Maréchal de Saxe ő, sőt még nála is veszedelmesebb, mert hiszen még hozzá asszony is, - egy bűbájos, végzetes szép asszony...

*

És amíg Chopinre rákerült a sor, bő alkalma nyílt neki ereje kipróbálására. Sok szerelme közül mindannyian ismerjük a Musset esetét, amely aféle előgyakorlatnak tekinthető nagyobb diadalaihoz. Oh, de más is volt a harmincas évek Párisának az a romantikus világa, melynek Victor Hugo volt a királya! Nem jégbehűtött agyvelejű analitikusok, hanem hosszuhaju troubadourok, „melankolikus lázadók” voltak az akkori írók, kik forrongó eszméikkel középkori rejtelembe burkolóztak. Festői háttér volt ez a George Sand és Musset szerelmének. Ott ismerkedtek meg a „Trois frères Provençaux”-kocsmában: a „Revue des Deux Mondes” egy lakomáján, 1833 nyarán. George Sand 29 éves volt s a „Lélia” sikere után immár dicsősége tetőfokán, - Musset 23-ik évében járt s a „Rolla” diadalával ifju szőke titánja volt már az új nemzedéknek. Heine szavai szerint „gyönyörű mult állott már előtte...” Sainte-Beuve, ki a két híres szív szerelmének keresztapjává lett, már régóta össze akarta hozni a fiatalokat, de állítólag eddig maga George Sand került az ifju költőt. Mi történt velük ott azon a lakomán? Villámcsapás volt az, - a veszedelmes asszony megtért ellenszenvéből, de csak azért, hogy annál mélyebben markoljon bele a Musset szívébe és el ne eressze azt... A filozóf Sainte-Beuve lett a szerelmesek bizalmasa és George Sand csakhamar levélben vallott neki, - bevallotta, hogy engedett Alfrédnek, vagyis, hogy megnyerte a csatát és győzött. Mámorban telt el az ősz. A romantikus pár világgá akart bujdosni, - szöktek Fontainebleauban s aztán szökni akartak Olaszországba. De a Musset arisztokratikus édesanyja ellene szegült ennek a bohém tervnek. És Alfréd, amilyen szófogadó, jó fiu volt, már kétségbeesetten adta fel az eszmét, midőn egy estén - azon a bizonyos, híres téli estén - George Sand megunva a sok tétovázást, maga ment el érte kocsin és valósággal megszöktette őt. Este 9 óra volt s az inas jelentette a kandallónál ülő Madame de Mussetnek, hogy odalent a kocsiban egy hölgy várja és sürgősen óhajt beszélni vele. Az anya lement, a hölgy bemutatkozott s az egekre kérte őt, bizza rá Alfrédet s eressze el vele Velencébe. Igérte, sőt utóbb meg is esküdött, hogy „anyai” gondját fogja viselni a fiunak, csak küldje le azonnal, mert itt áll a kocsi az olasz utra készen... Addig és olyan ügyesen beszélt George Sand, hogy Madame de Musset végre beleegyezését adta. Alfréd beszállt a kocsiba s a szerelmesek elhajtottak a téli éjszakában... Velencéből aztán irt a fiu az anyjának, irt az egész télen át rendesen, - csak február közepén egyszerre kimaradtak a levelei. Végre hat hét múlva pár kusza sor jelentette a kétségbeesett anyának, hogy fia súlyos láztól betegen jönne, menekülne már haza, de úgy meg van törve, hogy mozogni is alig bír. Április 10-ére aztán csakugyan haza tudott vánszorogni a tékozló fiu. Hazajött - egyedül és bezárkózva szobájába, négy hónapig sirt: siratta a George Sand démoni szerelmét.

Sokan és némi joggal mondják, hogy ez a velencei bohém nászut törte meg Musset annyi költői reménnyel teljes életét. Annyi tény, hogy sohse tudta egészen kiheverni annak a télnak az emésztő szerelmét, - sohse lett többet ember belőle. Igaz, hogy azelőtt se volt ő valami életerős, munkás zseni, de ez a szerelmi csapás, mely huszonhárom éves korában érte, elhervasztotta fiatal lelke világát. Fáradt kedéllyel épült fel szíve betegségből, többet nem irt hévteli spanyol romantikát, sem „Rolla”-kat s határozatlansága s gyöngesége évről-évre csak

növekedett. Lassan aztán kinőtte magát azzá a buskomor kávéházi alakká, kinek a boulevard élete végén ismerte. „*Musset s'absente trop*”, - Musset sehova se jár, mondogatták az emberek, de kész volt rá a felelet: „*Il s'absinthe trop...*” Hát igaz, a legvégén az abszint zöld mérge ölte meg a George Sand szenvedélyének az első nagy áldozatát.

De voltaképp mi is történt ott azon a télen Velencében? A teljes igazság csak nagysokára sült ki, midőn hosszú évek múlva George Sand „*Elle et Lui*” cím alatt regénnyé dolgozta fel az Alfréd szívének a véres rongyait s midőn erre a regényre a költő bátyja, Paul de Musset, egy „*Lui et Elle*” című ellenregénnyel felelt. Hát röviden az a dolog veleje, hogy a szelid, szőke poéta sem testileg, sem lelkileg nem birt megmérkőzni a George Sand démoni szenvedélyével: kidőlt és beteg lett. A veszedelmes asszony egy ideig „anyai gonddal” ápolta kedvesét, - de hiszen tudjuk mi azt, hogy milyen ernyesztőek, milyen édesen és biztosan ölöek a szeretett asszonynak ez anyáskodó csókjai! Vérért adná és adja e csókokért a beteg szerelmes... Nos, mikor már nem volt több vér a beteg Mussetben, George Sand eldobta a kifacsart szívet. Nem érdekelte tovább, megunt. Oh azok a tragikomikus jelenetek! A szegény Alfréd kérlelte, üldözte gyöngédségével, George Sand pedig csak ült íróasztalánál és minthogy a szerelem végével felébredt benne az író, - csak írta, írta idealista regényeit s kegyetlenül szedte betübe kedvese keserveit. Különben hisz irt ő azelőtt is mindig - tudott ő írni a legforróbb csókok közepette is s ez a tintaszag a szerelemben volt az, ami annyira kétségbeejtette Musset-t. Bezzeg ő nem tudott volna tollat venni a kezébe, - ő szenvedett, szerelmes és beteg volt! Nos, hogy röviden legyünk: mikor a szerelmesek már nem tudtak többé veszekedni, végül legmaróbb satiraképp az írók kezdtek el veszekedni bennük... De nem ez adta meg a kegyelemdőfést Mussetnek. Már lábbadozóban volt, mikor ugyszólván ott a betegszobában rut hűtlenségen kapta rajta kedvesét, nem mással, mint a tulajdon orvosával, az oly híressé lett Pagelloval, kinek vallomásairól nemrégiben annyit beszéltek a lapok. E vallomások nagyon terhelőek George Sandra, - e hirtelen és méltatlan szerelemben eszelős *grissette*-é válik a nagyasszony. Hol vannak azok az idők, mikor a fellengzős Louis-Phillippe-stilben azt írta Mussetnek: „...Mondd, társaddá, vagy rabszolgáddá legyek-e? Szeretsz-e, vagy csak kívánsz? Ha szenvedélyed jóllakott, megköszönöd-e majd nekem?... Oh, tudod-e, mi a lélek ama vágya, melyet sem az idő, sem semmiféle csók nem tud kifárasztani? Ha a kedvesed elalszik karjaid közt, ébren maradsz-e, hogy nézhesd őt, hogy sirjál és imádkozzál?...” Hát a vágy ugyanaz maradt George Sandban - örökké ugyanaz maradt az - csak tárgyat cserélt. Nem tehetett róla: szeretnie kellett, s ő hirdette mindig, hogy a szerelem szabad! Szerette Pagellót, mert Alfrédet unta s mert ott volt... Igen, csakhogy a szegény Musset épp erre a felfedezésre recidivázott s lett koldussá egész életére.

Nos, a „Rolla” költője után végre hazajött George Sand is. Ő nem volt beteg, a világért sem! Nem volt az a szerelem, ami őt kifáraszthatta volna. Mintha az Alfred de Musset elvesztett egészségét is magába szivta volna: a Pagello utolsó csókjaitól pirosan szebb és diadalmasabb volt, mint valaha. Az ő szépségének és muzsájának áldozatai vérén kell táplálkozniok... És mivel kellett, jöttek is új áldozatok, - aki férfi volt, kinek ne lett volna kedve megmérkőzni ezzel a bársonyos szemű, híres asszonnyal? Jöttek többen, közöttük Liszt is és végül Chopin. A 29 éves George Sand csak egész életére tönkre tenni tudta Musset-t, de a 34 éves asszony szerelme már erősebb volt: tiz éven át lassu méreggel emésztette el, vitte sirba a mazurkák bánatos költőjét.

Chopin 1831. őszen érkezett Párisba, abban az évben, mikor George Sand „Indiana”-t írta, mely hivatta volt a dicsőség kapuit megnyitni előtte. Ott volt a szirén közelében s bizonyára tanuja lehetett első diadalainak, de még nem ösmerte, - még több évig kerülgette azt a végzetet, melynek magasabb rendelés szerint előbb-utóbb el kellett érnie őt. Aztán meg tán nem is gondolt ő akkor még egetbontó, híres szerelemre, - hajlandó vagyok azt hinni, hogy a töprengő mazurkák ábrándos költője egyáltalán sose volt különösen szerelmes természetű,

szenvedélyes ember. Romantikus volt, mint a vele egykoru Liszt és Musset, de nem kalandos *homme á femmes*, mint a párisi „lázádo troubadourok”, kik vészes rejtelemmel kápráztatták el a világot s törték össze a női szíveket. A Chopin mélabus éjszaki kedélye, epedő lengyel bánata tán mélyebb, de szerényebb valami volt a Victor Hugo gárdájának spanyolos lobbanékonyságánál: kevesebbet mutatott. Vannak szerencsés emberek, - ilyenek a legtöbben, - akik a szerelemből főleg csak a boldogságot tudják átérezni s érzéktelenek a szenvedés iránt, - de vannak aztán szerencsétlenek, valóságos specialisták, akiknek a szerelemből csak a boldogtalanság iránt van érzékük, akik örökös balsejtelmekről gyötörtetve, behunyt szemmel mennek el a gyönyör percei mellett... Ilyen lehetett Chopin, - a zene mellett neki is több tehetsége volt a boldogtalanság, mint a boldogság iránt... Egy lengyel Werther a George Sand Frédéric-je, ki azonban szelid Lotte helyett egy berry-i faunnőre, egy Marquise de Sade-ra talált.

Huszonkétéves volt a fiatal zongoraművész, - csak pár esztendővel azelőtt fedezte fel a szegénysorsu fiut Radzivill herceg s épp két éve adta első hangversenyét Bécsben. Egy, Párison át Londonba szóló utlevéllel Bécsből jött most is, hogy Angliába utazzék. „Ez az utazása tizenhét évig tartott”, jegyzi meg találóan Robert de Bury, - és valóban attól a perctől fogva, hogy a közbenső állomáson, Párisban, megállt, tizenhét évig tartott, míg eljutott ifju vágyai honába, brit földre. De akkor már nagyon beteg volt, - ugyszólván haldokolva tette meg skót körutját és sietett, huzta valami titkos erő vissza Párisba, hogy ott a Vendôme téren meghaljon. E tizenhét év alatt, főleg pedig az utolsó tiz esztendő folyamán sok mindent, sok lélekrázkódtatást átélt Chopin s életirői feljegyzik, hogy boldogtalansága hatása alatt a mellbetegek sajátos nyughatatlanságával örökké költözni, utazni akart. Ah Istenem, futott, menekült volna ő Párisból, de nem tudott, nem volt a maga ura. Megbabonázták, démoni *possessio*-val nyűgözték le s ő sose birt a bársnyos feketeszemű boszorkány bűvös köréből kiszabadulni. Igaz, hogy élete szomorú szerelmein kívül tán más valami is köthette a romantikus Párishoz. Chopin családja francia eredetű volt s ő kicsit úgy jött oda, mint volta-képpen hazájába. Aztán meg Páris akkor még inkább a világ közepe volt, mint most, s a rajongó lengyel ifju itt remélte, hogy majd világhírré tehet szert. Hanem soká kellett bolyongania ismeretlenül abban a romantikus farsangban, melyben a király Victor Hugo volt és troubadour-palatinusai no meg az új pogány istennő, George Sand kötötték le mindenek figyelmét. Megkezdte hangversenyeit 1832 februárjában, a közönség szerette is és csakhamar „lion”-ná („arszlán”-nak mondták nálunk a hetvenes években) fogadták a romantikus szalonokban, - de Chopin azért buskomor maradt. Akkori levelezése elégett, hanem az orosz Karazovszkij, ki olvasta volt a leveleket, azt állítja, hogy vigasztalanul szomorúak. A nagy dicsőség csak nem jött és mindenekfelett nem volt pénze. Már amerikai körútra gondolt, midőn egy nap találkozott az utcán Radzivill Valentin herceggel, ki aztán az előkelő körökben jól fizető tanítványokat szerzett neki. Ekkor fellélegzett és géniusza szárnyra kelt. Kezdett divatba jönni a hangversenyeken, melyeknek programján neve együtt szerepel a Lisztével és Thalbergével. Hanem Chopin még sincs megelégedve. A gyermekes és szeszélyes zsenik határozatlanságával habozik örökké. Párisban nem tud tovább maradni, de Londonba se megy, - töprengő lelke honvágygal áztatja elégedetlenségét s gyáván visszamegy keletre. Egy darabig Németországban bolyong, de aztán huzza valami a lengyel határ felé. Már Drezdában van, a George Sand királyi szépapjának, Erős Ágost-nak a városában, midőn ott véletlenül találkozik a Wadzinsky-fiukkal, gyermekkori barátaival. Ez még nem volna baj, de a fiukkal velük volt huguk, Mária is. Chopin beleszeret ebbe a leányba, beleszeret kétségbeesetten és elhagyatott, mélabus lelke egész szomorú hevével ragaszkodik ehhez a vonzalmához. Meg akar házasodni, szép álmokat sző: majd visszamegy honi Varsójába zongoramesternek és boldog lesz!... Látják-e ebben az indulatában az egész embert? Chopin huszonhatéves és Párisból jön: nos, aki a kalandos szerelmek e legszebb korában házasodni akar, az nem George Sandnak való Don Juan, hanem gyöngédlelkű, mélyérzésű idealista, egy Werther... De

hisz George Sandnak tán épp egy ilyen Werther kellett. A hódító, kivált ha asszonyok, szívesen győzik le a gyöngébbet is!... És hát a Chopin házassági tervének nem volt szabad sikerülnie. A leány a szerelmesek szerencsétlenségére gazdag volt s az apja illendően ellenkezett. Chopinnak válnia kellett - nem volt szabad elmennie Varsóba névtelen zongoramesternek és boldog férjnek. Neki vissza kellett mennie Párisba, George Sandot kellett szeretnie, szenvednie kellett végzetes szerelmétől, hogy bánatát remekművekben kisírja és halhatatlanná legyen... Mi lett Wadzinsky Máriával? Ő persze férjhez ment, és pedig egy Skarbek grófhhoz, de utóbb mégis elvált tőle. Ahogy a Chopin amerikai életirója, Huneker megjegyzi: „a grófné bizonyosan tulsokat játszott Chopint...”

*

Szerencsétlen szerelme hatása alatt Chopinnek mindörökre elment a kedve attól a lengyel hazától, hova boldog ábrándjait helyezte volt. Mint a legyőzöttek, a gyöngék, menekült a tájékról és beteg szívvel tért meg Párisba. Ott várt már rá „anyáskodó csókjaival” a veszedelmes ápolónővér. 1837 vette őt észre George Sand ott a romantika farsangjának álarcos bálján. Hogyne tűnt volna fel a szerelmet kereső, hatalmas asszonynak ez a mélabus, szelid költő, aki nem pose-olt, mint a Victor Hugó spanyolos gárdája, hanem csak egyszerűen emberien szenvedett!

A Chopin George Sandja nem volt többé a Musset legendás, velencei szirénje. Erősebb volt annál: egy kövérkésnek induló, harminchároméves szép asszony, férfiasabb akarattal és hatalmasabb női ösztönökkel. Teljességében állt irodalmi és asszonyi erejének, - egymás után adta ki regényeit és cserélte híres kedveseit. Van valami pogány fenség ebben az érzelő idealizmusból és nagyon is reális szerelemszomjából összetett „berry-i bárány”-ban, - a Pán isten egy bakhánsnője ez az arkádiai rengetegből. Csakhogy e bakhánsnőnek a mámor közepe az ujjai és csókjai mindig tintások és - „kék harisnyában” fut végig a szerelem virágos mezején!... Olympusi nyugalommal és bürokrata pontossággal ír mindennap és csak azért teszi le a tollat, hogy öleljen... Az a kép, amit a kortársak a harmincon túl levő George Sandról festenek, gyakran nem nagyon hizelgő. Hanem azért ne hagyjuk magunkat félrevezettetni a Baudelaire-féle források szatiráitól: azok az irigy férfiak, akik fiatalabb korában esetleg félték asszonyi bűbájától és férfias fensőbbiségétől, most örömmel látták vénülését, de nem bocsátottak meg neki, hanem, miután az asszony ellen már nem kellett küzdeniök, hát kétszeres erővel csak a férfit gyűlölték benne tovább. S a férfiak, ha gyakran nem szeretik a maguk neméből valókat, - mindig gyűlölik a férfit a nőben, főleg ha az a nő már nem egészen fiatal... Különb, azt hiszem, a történetnek le kell mondania arról, hogy teljesen igaz képet ismerjen erről a „*sphinx bon enfant*”-ról, kiből a tehetségek és szenvedélyek akkora emberisége elfért. Tán soha senkiről se mondtak annyi ellenkező véleményt, mint épp George Sandról... Ó, kiről Flaubert úgy beszél, hogy „emberfeletti gyöngédségében”, - „óriási, mint egy Amazon-folyó”, - „jó, mint egy darab kenyér”, - őrá a kéréletlen Baudelaire így ír: „Madame Sand a halhatatlanság pedáns szakértője. Mindig moralista volt, - csak régebben mindig a morál ellen cselekedett. Sose volt igaz művész... Moráljában annyi ítélet, mélység és érzelmi finomság van, mint a házmesterek és kitartott nők moráljában... George Sand az a kivénült naíva, aki sose akar lejönni a színpadról... Ő a házmesterek és tolvaj cselédek uristene. Helyes oka van rá, hogy tagadja a pokol léteét.” - És olyan erős volt ennek az asszonynak az egyénisége, hogy annyi év után még ma is fel tudja kelteni a dicsőítés és főleg az ócsárlás viharait. Az utókor: annak a férfivilága nem tudja megbocsátani neki Musset-t és Chopin-t, - főleg innen a gyűlölet úgy a franciáknál, mint az idegeneknél. Legujabban a nagy Nietzsche mondotta ki rá a legerősebb ítéletet: „...,mint minden, ami Rousseautól ered, hamis, mesterkelt és tulzott az egész George Sand... ami azonban a legrosszabb benne, az a neveletlen-fius igényekkel fellépő asszonyi kacérság. Pedig mindezek mellett milyen jéghideg lehetett ez a kiállhatatlan író. Felhuzta magát, akár egy órát, és irt,

irt... ez a rettenetes író-tehén, akiben volt valami legrosszabb értelemben vett német vonás, ami csak akkor léphetett fel, mikor a francia izlés már hanyatlásnak indult... De hát Renan imádta!” Hát Renan, a legfinomabb eszü gondolkodó, csakugyan imádta őt és „korunk Aeol-hárfájának” nevezte. És mi neki higyjünk inkább: a rokonszenv mindig jobb módszer a dolgok megismerésére az ellenszenvnél. Szeressük a berry-i pogány istennőt, ha sajnáljuk is azokat, akik szerették. Sok megbocsáttatik neki, - épp mert annyit szeretett...

*

Ahogy Huneker mondja, „végre megszólal hát a Chopin életében a George Sand baljóslatu *Leitmotiv*-ja...”

Nem igen lehetett itt szó udvarlásról, - a türelmetlen és szenvedélyes nő volt a támadó, a hódító. Meglátta a drezdai szerelemtől még betegszivü lengyel költőt és egyszerűen rátette a kezét. Ő harminchároméves és híres, Chopin öt évvel fiatalabb és csillaga még csak akkor kezdett előbujni az ösmeretlenség fellegei mögül. Az ábrándoslelkü, szelid művész először megijedt a hatalmas asszony emésztő szenvedélyétől, sőt azt lehet mondani, félt ő tőle azután is mindig. Epedő gyöngédségével valószínűleg másként álmodta az eszményi szerelmet... De hát szeretnie kellett, mert George Sand úgy akarta és ő mindig keresztülvitte azt, amit akart. Önkéntelen azt kérdehetjük, hogy voltaképp miért is adta rá magát a híres asszony annyira ennek a félig ösmeretlen zenetanárnak a szerelmére? A játéka hatotta volna meg? Nem valószínű, - George Sand nem értett hozzá s a romantikusok egyáltalában megvetették a muzsikát. Azonkívül meg, ha zenéért rajongott volna, megtarthatta volna utolsó híres kedvesét, Lisztet. Zongorázott az neki eleget és mégis elküldte... Azaz, hogy Liszt öreg korában kissé másként mondotta el a dolgot Wohl Jankának: - illő tartózkodással ő csak egészen „másodrendű szerepet” vall be George Sand oldalán. Hát a fiatal Liszt, ki szép és csapodár volt, mint egy Apollo isten, nehéz zsákmány lehetett még George Sandnak is. Az volt a baj, hogy belelátott a kártyáiba. „Madame Sand”, meséli Liszt, „szeretett pillangókat fogni. Dobozba zárta s etette őket virágmézzel... ez volt a szerelem időszaka. Aztán egyszerre csak tüvel megszúrta őket s a pillangók ekkor kinosan röpködtek, vergődtek... ez volt a szakítás, melyre mindig ő adta meg a jelt. Aztán? Aztán még életükben felboncolta e lepkéket s végül kitömte őket regényhősgyűjteménye számára. Az odaadó szerelmes lelkekkel való e kufárkodás volt az, ami végre elidegenített engem tőle...” Különben Liszt a legszebben beszél nemes bőkezűségéről, arról a mesés könnyűségről, amellyel dolgozott s arról, hogy művészileg mennyit köszönhet neki. „Jó pajtás volt, s ha az ember el tudta felejteni hogy nő, nagyon jó baráttra találhatott benne...” Hát ott volt a baj: a szegény Chopin sose tudta elfelejteni, hogy George Sand nő. Szerette őt és George Sandnak szüksége volt - nem az ismeretlen költő muzsikájára, hanem ennek a tiszta léleknek a naiv ihletére. Ez a hatalmas asszony sose kezdett ki igazán erős lelkü férfiakkal. Férfi volt ő maga eléggé s szerelmi kiegészítője csak olyan nőies lélek lehetett, mint Musset vagy Chopin. Minden kedvese közül Chopin volt a legérzőbb, leggyöngébb: azért is tartotta meg magánál hosszú tiz esztendeig...

Chopin védekezett a megbabonáztatás ellen, de hát mit tehetett az ő tépelődő gyöngédsége a George Sand viharos erejével szemben? Első pillanattól fogva soha egy percre se volt ő a parancsoló, vagy csak legalább is egyenlő férfi, - első pillanattól fogva a szenvedő és türelmes nő szerepét vette át. Arra szorította férfias kedvese. A Nő maradt mindvégig... Az első csók után nem diadalérzet fogja el, hanem töpreng, kétségek gyötrik és aggódik. A családjára gondol és balsejtelmek hatása alatt már előre bántja a lelkiismeret. De mit törődött ezzel George Sand! Győzelmesen vitte el áldozatát a kíváncsi Páris szeme elől. Vitte Berrybe, nohanti kastélyába, sőt utóbb, mint valami szép tigris, mely zsákmányával mentől biztosabb helyre rejtőzik, - vitte még messzebbre is. Többet nem tette meg azt a bolondot, hogy, mint Musset-vel, Velencébe menjen, honnan az áldozatot könnyen visszavehetik, vagy ahonnan a

kedves maga könnyen elmenekülhet! Velencénél sokkal biztosabb helyre rejtette ő Chopint: egy szigetre, a Földközi-tenger egyik legfestőibb, de legelhagyatottabb szigetére, a baleári Majorcara. Onnan próbált volna a kedves elmenekülni... Nem is menekült el, - ott maradt vele bohém nászuton hat hónapig. Chopin sose mondotta el ennek a félesztendőnek a történetét, de ha arra gondolunk, hogy mi lett Mussetből a velencei két hónap alatt, igazán megijedünk a majorcai hat hónaptól s aggódunk Chopinért. És méltán: e paradicsomi égalj alatt jelennek meg a lengyel költőn először a mellbetegség kétségbevonhatatlan jelei. Forró lázak gyötrik és köhög, nagyon köhög... Végre is vissza kell jönnie a puszta szigetről a civilizált világba, orvoshoz kell fordulnia s ez az orvos betilt a megtört embernek minden szerelmes felindulást. Chopin akkori pár levelében panaszkodik, hogy szerelme mellett sokat szenved s a George Sand férfias heve egészen lenyűgözi őt. Hát vége-hossza nem volt ott a majorcai paradicsomban a drámai jeleneteknek és felindulásoknak. De csak Chopin szenved ezek alatt, - ő a gyöngye és gyöngéd „nő”, aki sir, könyörög. George Sand olyan nyugodt, olyan olimpusi derűvel rendezi a színjátékot! Kell neki a lengyel költő tiszta naivsága, hogy megifjodjék mellette, de kellenek hozzá azok a drámai jelenetek is, mert csak ezek hozzák mozgalmába, érvényesítik azt a naivságot. És aztán szüksége volt hatalmas testi-lelki egészségének az ilyen erőszakos mozgalmakra... Mikor Chopin sir, hires „anyáskodó” csókjaival ő csitítja, vigasztalja. Jönnek az emésztő jelenetek s utánuk a még ernyesztőbb kibékülések... Chopin fáradtan roskad össze, George Sand pedig pihenten, elégedetten ül íróasztalához és ír, írja regényeit tovább. A Chopin vergődő szívének vére fekete tintává válik s mint egy csapon át folyik tollából a papirosra, - folyik szakadatlan sok száz oldalon át. Kivesz ő a kedveséből minden szerelmet s minden irodalmi anyagot: igazi viviszektor. Nem csoda, hogy Chopin olyan árnyékká lett, - hisz azonkívül, hogy George Sand irodalmat csinált belőle, ő maga is sokat dolgozott. Nohantban és Majorca-szigetén írta néhány legszebb dolgát. De milyen megrázó szenvedések közepette! Azok a szép mazurka- és nocturne-akkordok, mind egy szál idege, egy csepp vér a szívéből!... Liszt elmeséli, hogy egyszer egy nagy jelenet után *George Sand* mint hagyja ott kedvesét és dacos egészségben mint rohan ki a házból, ki az esőbe, viharba sétálni. Chopin otthon marad s zokogva borul hű zongorájára. Odakint tombol a zivatar. - keze véletlenül a billentyűkre téved s ime lázas ujjai alól egy prélude kerül ki, az a hires szomorú prélude, melynek töprengő kétségbeesésén át olyan tisztán halljuk *az eső-cseppeket* hullani... Hanem aztán ideggörcsöt kap a boldogtalan szerelmes és mire kedvese hazatér s egészen megnyugodva belép a szobába - élettelenül terül el a földön a zongora lábánál...

*

Majorcából Genuán át mennek haza a szerelmesek. Micsoda érdekes irodalmi benyomásokat adhatott George Sandnak ez a Genua, melyhez pár év előtről egy másik szerelem emlékei fűzték!... Végre hazaértek. Chopin nemcsak beteg volt, hanem szeszélyes és ideges is. Bezárkózott szobájába, nehezen dolgozott és mindegyre eltépte szerzeményeit. Tanítványaival, sőt pártfogóival szemben türelmetlen, sőt goromba lett. Robert de Bury „pénzbeli ügyeket” emleget, de ez valószínűtlen állítás: George Sand sose szorult barátaira, ellenkezőleg ő volt az, aki bőkezűen adott mindenkinek. De hát végeredményében a majorcai út után itt már befejeződhetett volna ez a viharos szerelem. Mit csinálhatott George Sand még ezzel a köhögő, beteg emberrel, akinek lelkéből kivett már mindent, ami őt illette? Ő tulságosan egészséges nő volt arra, hogy egy nőies férfi erőtlensége soká érdekelhette volna. A tul-egészséges emberek ritkán tudják megérteni a betegeket... Oh, anyai gonddal ápolta ő Chopint, de ez az „anyáskodás” itt már nem szerelmi presszió, hanem átmenet az unalomba. Levelei mindig fellengősen gyengédek. Musset meg tudott felelni ezekre, mert maga is író volt, de a szegény Chopin, ki zongoránál komponált és utálta a tintát, csak gyermekes írásbeli gyakorlatokkal tudott válaszolni. És George Sand bizony veszedelmes kritikus volt... Nagyon szomorúak, vigasztalanok Chopin eme levelei! - Nos, a regénynek hamar vége lehetett volna,

és mégis eltartott még álló tiz esztendeig. Ebben is „nő” volt a lengyel költő: az elhagyatástól félő nők aggodalmával ragaszkodott ahhoz a szerelemhez, melytől annyit szenvedett! Ha szenvedett is, nem mert volna szakítani - tán ismét asszonyi érzéssel félt attól, hogy többet nem talál szerető szívre a világon... Tíz év nagy idő: George Sand ezalatt egymásután adta ki regényeit, a megmérgezett lelkű Chopin pedig egyre betegebbé lett, elfogyott, mint a tűnő árnyék. Oh milyen tragikus azoknak az utolsó éveknek a levelezése! Chopin már élőhalott és keserűen írja kedvesének: „nem hihetek többé a könnyeknek sem e földön, - hisz téged láttalak sirni!...” Erre George Sand szerelmes mosollyal felel: „*mon cher cadavre!*”... „te édes holttestem!”...

*

Csak 1847-ben váltak el. Irodalmilag George Sand ez idő tájt számolt le végérvényesen Chopinnal: miután már ezer apró részletekben feldolgozta Frédericjét, most egy szervesen egész regényben, „*Lucrezia Floriani*”-ban adtak ki szerelmüket. A híres asszony ekkor már 44-ik évében járt, szenvedélyes volt még mindig, de már nem oly érzélgős többé. Nem is mint szerető, hanem inkább mint anyós szakított Chopinnal. Voltaképp a vejével, a szobrász Clesingerrel vezett össze Nohantban és mikor Solange leánya ezzel a kegyvesztett nővel Chopinhez menekült, csak akkor terjesztette ki haragját kedvesére is. Igaz, hogy kissé féltékeny is volt erre a Solangera, kit Chopin gyöngéden kedvelt... Az elhagyatott költő megadóan tűrte elküldetését. Tán lelke mélyén örült is neki, de voltaképp mindegy lehetett már neki minden.

1848 telén adta utolsó hangversenyét Párisban s aztán pakolt, hogy folytassa 17 évvel azelőtt megkezdett útját. Végre hát eljutott Angliába. De már késő volt, nem igen érdekelte semmi. Solangehoz írt levelei vigasztalan „spleen”-nel telvék. Már párisi bucsuelőadásánál is elájult a zongoránál és skót körutja alatt még jobban gyöngült az egészsége. Sietett volna vissza Párisba, - szerette mondogatni, hogy „nem tudna többet sehol másutt élni”... És aztán az angolok olyan kevésbé zeneértők! „Még ezeknek az ökröknek is több eszük van”, jegyzé meg barátjának utközben a kövér angol legelőre mutatva. Haza, haza, Párisba mindenáron! „Annyira fáradt vagyok az élettől”, vallá egy utolsó levelében, „hogy szívesen megátkoznám Lucreziát (George Sand-ot)! De hisz ő maga is szenved már az évekkel növekvő gonosz-ságától”... Tán gyűlölte is már ezt a Lucreziát, amennyire ő gyűlölni tudott, de mégis visszavánszorgott Párisba, hogy ha nem is mellette, legalább a közelében adhassa ki a lelkét.

George Sand ekkor már nagymama volt és a nemes vadakra emlékeztető anyai ösztönei újra éledtek ebben a repeső nagymamásdi-játékban. Mint egykor gyermekeiért, rajongott most unokájáért. De mialatt önfeledten, gyöngéd levelekben babusgatta az unokáját, azalatt Chopin agóniában feküdt a Vendôme-téren. Így mulik el minden e földön! Chopin e zsenik rendeltetéséhez képest sokat szenvedett és megírta mazurkáit, - most már meghalhatott. Egy romantikus bus napon aztán meg is halt és megtörő szemeit végig azon a zongorán tartá, mely mellett ápolónője, a szép Radzivil hercegnő, egy utolsó bölcsődalt énekelt a költő: halhatatlanságra születő szelid géniusznak...

- - -

Vannak pillanatok, mikor - nem tudni, honnan vagy miért - a multak nagy árnyai hivatlan felkeresnek minket. Alkonyatkor odaülnek mellénk szobánk csöndjébe és halkán megszólítanak... Ugy érzem, a Maréchal de Saxe unokája, George Sand áll előttem a harmincas évek romantikus öltönyében. És így szól lassu, vontatott hangján:

- Ne higgy a Chopin mazurkáinak! Nem az ő szenvedő szerelmének van igaza, hanem az én győztes szenvedélyemnek. A szerelem nem béke, hanem élethalál-harc, - és mit tehetek én róla, hogy mindig én győztem?...

Balzac és Hanska grófné

...Neki magának kellett volna ezt a szerelmet megírnia, - csak a realizmus óriása, az író Balzac, lett volna hivatalosan arra, hogy papírosra tegye azt, amit Balzac az ember szenvedett és szeretett. Hiányzik ez kötet a „Comédie Humaine”-ből, - ő, aki egész lázas életét e ciklus emberfeletti munkájának szentelte, talán épp a legérdekesebb regényt felejtette ki abból a műből, melynek megszámlálhatatlan kötetei az utókor elismerése szerint Shakespeare mellett a legnagyobb tárházát képezik az „emberi dokumentumoknak”. De szegény Balzac meg nem írhatta ezt az utolsó regényét, épp mert maga volt a hőse és mert az utolsó nagy jelenetnél összeroskadt. A sors megmagyarázhatatlan gunyja van abban, hogy az a *másik*, érző ember, ki a boncoló regényíróval egy testben él, épp oly naiv, sőt tán ügyefogyottabb marad az élettel szemben, mint a többi egyszerű halandók! Balzac, aki új Teremtőként, egy egész különálló emberiséget alkot a Comédie Humaine-ben, akinél jobban alig ismerte valaki az embert, - csak magát nem ismeri a földön; ő, aki diadalmasan írja meg a szerelem minden regényét, csak vesztésként tudja átélni a magáét... Nem végzetes ez a szerelem abban az értelemben, amelyben e cím alatt már egyszer a George Sand és Chopin viharos szenvedélyéről szoltunk; nincsenek itt tomboló, tragikus jelenetek, csak vigasztalanul szomorú minden, mint maga az a keserű realizmus, melynek Balzac a legegységesebb költője. Végzetes itt nem a szerelmesek valamilyes bűne, hanem a sors keze: az a magát agyondolgozott író tizennyolc évi nagy szerelem után épp abban a pillanatban roskad össze és hal meg, mikor végre elérheti célját, elveheti szíve bálványát. Pedig az a Balzac, ki annyit tett a szerelemért, igazán megérdemelt volna egy kis boldogságot! Csak egy vágya volt ennek a vaserejű óriásnak: egy gyöngéd nő szeretetében sütkérezni, - és egész életét a munka aszkéta magányában kellett töltenie!... Nos, álmodjuk át a Mester e kiadatlan kötetét. Azok után a tökéletes regények után, melyeket megírt, naiv kezdő munkájának tetszik az a bus novella, amelyet átélt. Épp mert az életben az érző ember erősebb volt benne az írónál, mert szeretni tudott. A „Comédie Humaine” komor és sivár hősei közt bizonyára maga Balzac a leghivőbb, a leggyöngédebb, a legnaivabb...

I.

Most, hogy átléptük a XX. század küszöbét s az idők kapujából visszapillantunk a XIX-re, immár tisztábban láthatjuk őt, - a múlt távlatában már a halhatatlanság mértékével mérhetjük a Balzac óriási alakját. Pillantsunk el az utolsó évtizedek fegyveres békéjének szuronyerdeje felett, mely a tudományos és önző realizmus pompáját őrzi, - nézzünk által a második császárság füstölgő romjain és a század közepének véres forradalmain: ott ezeken túl, a harmincas évek romantikus aranykorában egész sort állanak előttünk a költészet s a gondolat hősei, kik új álmokkal merészen álmodnak meg új világokat. A szép Byron, a szomorú Beethoven, a már filozóffá lett Goethe, Victor Hugo, Heine, Vörösmarty, Liszt, George Sand, Musset, Chopin, Puskin... Ki győzné felsorolni valamennyit? A Muzsák új tavasza vet boldog fényt rájuk, lelkes lázadók mindannyian, kik isteni szóval rajzolják a még derűs égre a jövő viharok villámait... Mögöttük a nagy Napoleon rombadőlt, fényes césarizmusa, és Byron még ennek az aranykorában áll, - előttük a forradalmak tűzvésze és a gárda legelői állóját, Petőfit, már ennek a lángjai nyelik el... Nos, a romantikus zseni e díszes serege közepette komoran tornyosodik elénk az idők távlatában a Balzac herkulesi termete. Nem színes és derűs jelenség ő, mint a többi romantikusok, hanem tömören szürke, mint az a realizmus, melynek megalkotója s melynek nagy árnyékát előre veti az egész századra. Nem tetszelgő, nem bájoló, - csak erős, emberfelettien erős; tán nem is magasabb a többinél, de

szélesebb, és csak az ő vállalai képesek arra a munkára, ami előtte áll. Olyan, mint egy gránitszikla... A Rodin híressé, vagy tán inkább hirhedtté vált szobra valósítja meg legjobban azt a prometeuszi erőt, ami Balzac volt. Ez a formátlan sziklaember a realizmus atyja, - ő az a nagy munkás, aki barátcsuhaszerű köntösében évtizedeken át tizenhét órát dolgozik naponta, s aki társainak romantikus ábrándjai közepette komoran a jövőbe nézett s már előre kijelölte az ő realizmusának a diadalutját. Ő ennek a realizmusnak az alfája és az omegája, a megalapítója s egyszersmind a legnagyobb költője. Annak az irodalomnak a szálai, mely a XIX. század két utolsó harmadában uralkodik, - mind őhöz mennek vissza; Flauberték, Turgényev, Zola, Maupassant, sőt bizonyos fokig az összes modern megfigyelő írók mind az ő gyermekei. Vajjon előre látta-e ő az elfajulást, - sejtette-e, hogy a század végével az ő mindenható realizmusának is vége lesz s miránk a sok átmeneti szimbolizmuson keresztül egy új idealizmusnak kell virradnia? Teljes tisztelettel vagyunk a Zola nagysága iránt, de ma már mosolygunk tudományoskodó „kísérleti regényén”... Nos, de ami Zolában nagyszerű, a társadalom egyetemes rajza, - az tán még nagyobb erővel, még egyetemesebben van meg Balzacban. Az ő barátcsuhájának a szárnyai alatt ott tartja a „Comédie Humaine” megdöbbenően teljes „emberiségét”, mely tán igazabb a Zola Rougon-Macquartjainak a galád csőcselékénél. És feltétlenül övé az elsőség: a romantikus ábrándok közepette ő látja meg először, hogy a kérlelhetetlen önzés a világ rugója s az ébredő tudományos módszert hiva segítségül, *rendszeresen* ő lát neki az Emberi Szinjáték megfestéséhez. Megfesti a „magánélet”, a „párisi”, a „vidéki”, a „politikai”, a „katonai”, a „falusi” élet drámáit; „analitikus” és „bölcseleti” tanulmányokban és száz más osztálycím alatt megrajzolja a társadalom szerkezetét. Sötét ez a kép, de hát Balzac pozitívista és nem nagyon hisz az erényben. Megrajzolja gyönyörűnek az ártatlanságot is, sőt eszményi képet ad a Restauráció romantikus hölgyeinek a gyöngéd szerelemről, de ártatlanság és szerelem csak annyi helyet foglalnak el az ő óriási művében, amennyit a valóságban elfoglalnak. Az ő hatalmas véralkata nagyobb gyönyörrel tombol a szabálytalan és bűnös szerelmek viharában, híressé lett „harmincéves asszony”-ának szenvedélyvilágában. Tud gyöngéd lenni, de mint olyan ember, aki nagy tömegeket mozgat, inkább erős és erőszakos. Látja a pénz hatalmát, s az ezzel kapcsolatos szennyes szenvedélyek rajzában mester. Egyénileg ő maga is praktikus pénzember és amint ma mondanánk: „stréber”, ki öntudatosan akarja meghódítani a világot s ki, mint egy aranybányát aknázza ki írói tehetségét. Ideálért küzd, de irodalmi üzletember, aki mindig siet és pedig rendszeresen siet. És ez az ő legnagyobb baja: sohse pihenhetett és tulsokat ír. Nem ér rá élni, - nem ér rá boldognak lenni...

De szeretni azért szeretett, - és vajjon nem cáfolata-e a realizmus egyoldalú világnézetének az, hogy maga a főmester ilyen ideálisan tudott szeretni? Mert magánélete rejtekében olyan gyöngéd, olyan romantikus vonzalom virágát hagyta ránk, amelyet tán sohse mert volna megírni regényeiben...

II.

És ha e leveleket olvassuk, tényleg az az érzésünk támad, hogy az idealizmus bűnében kapjuk rajta a realizmus nagymesterét. Látjuk itt, a fiatal Honoré de Balzac szegényen és ismeretlenül jön meg Párisba, hogy a Restauráció viharai közepette meghódítsa a világot. Atyja ügyvédet akar csinálni belőle s nem küld neki több pénzt, mert a fia író akar lenni. És ez a torzonborz fejű, vaskos termetű fiu csak nem tágit. Koplal, de lelkesen jár színházakba s egymásután írja a legképtelenebb rossz regényeket. Hugához intézett szeretetteljes leveleiben vigan mulat nyomorán; korgó gyomra élteti a boldog fűszerezéseket, akik jóllakhatnak, de csodás önhittséggel hangoztatja, hogy belőle híres és gazdag embernek kell lenni. Ott lézeng, ott tengődik Párisban és sehogy sem tud felszínre kerülni. Huszonhét éves korában nagyot akar fordítani a

szerencsésjén és egy nyomdai vállalatot indít, mely azonban rövid fennállás után siralmasan megbukik. Bizonyos szempontból ez a legfontosabb mozzanat a Balzac életében, mert a következő husz év alatt azért kellett neki annyit dolgoznia, hogy az e bukásból rászakadó adósságokat kifizesse. Ennek a nyomdának köszönhetjük voltaképp a „Comédie Humaine”-t... Nos az amugy is koldus Balzacot azonban nem hűti le a kudarc. Most még jobban hisz a dicsőségében, mint valaha; „pokoli bátorságának”, írja, „meg kell jutalmazva lenni”. Szívesen megházasodnék, ha kapna egy gazdag leányt, még ha vénecske is. Kéri Istent, tartsa meg az anyját, mert szüksége lesz rá, majd ha nagy ember lesz belőle, - anyjának ott kell lenni a dicsőségénél... Hanem azért olykor kitör belőle a mély keserűség: „Az élet virágai nem nyílnak nekem”, írja „pedig most vagyok fiatal. Mi hasznom lesz ez örömeimből, ha vénségemre részem lesz bennük?... Oh Laura hugom, elérem-e valaha azt a két dolgot, amire legjobban vágyódom, hogy híres és szeretve legyek?”... A gyöngéd szerelem a legtitkosabb rugója ennek a kielégítetlen, hatalmas véralkatnak; realista létére arról ábrándozik szüntelen. Most már 15-16 órát dolgozik naponta és még mindig sikertelenül. Olyan nyomorban van már, hogy nincs pénze többé postabélyegre sem és nem megy ki az utcára, nehogy az egyetlen ruháját koptassa. Végre a harmincadik év nagy fordulópontjánál kiadja a „*Peau de Chagrin*” s neve egyszerre ismertté lesz. A szerencse első mosolya ugyszólván megdöbbsenti őt. Most éled csak igazán annak tudatára, hogy dolgoznia kell, - most fogamzik meg agyában a „Comédie Humaine” óriási eszméje. Felölti a legendás barátságát és ha eddig sokat dolgozott, ezután még többet ül íróasztalánál. Rendszeres tervet dolgoz ki nemcsak ciklusára, hanem adósságainak a kifizetésére is. Három regényt ír egyszerre és legalább ugyanannyinak a szállítására köt szerződést előre. Gyakorlati ösztönének tetszik ez a sok adás-vétel, igaz üzletember már ekkor Balzac, - és pedig „eladósodott üzletember”, ahogy Taine mondá. Hire rohamosan nő, már előkelő hölgyek keresik ismeretségét, sőt 1832-ben, midőn „*Louis Lambert*”-t írja, már Castries hercegnővel van együtt Aix-les-Bainsben. De életmódján azért itt sem változtat. Pár órai alvás után, éjfél után egy órakor kel fel s feketekává mellett dolgozik egész nap. Egész hosszú elbeszéléseket ír meg együttlében. Levelei fáradtak s csak egy fájdalmas kiáltás hangzik belőlük: szeretni, szeretve lenni!...

Nos, ekkor, harminchároméves korában kapta az első levelet a messze Lengyelországból az „idegen nőtől”. Hogy esett, hogy annyi női levél közül épp ez ösmeretlen lengyel bámulójának a gyöngéd kezevonása ragadta meg a Balzac figyelmét? Az a szláv melankólia, amely Európa tulsó végéről, Ukrajna mélyéről olyan epedve szólt feléje, felkeltette érdeklődését, viszont a titkolódzás meg bizonyára kíváncsivá tette. Denique, az az elfoglalt ember, akinek alig volt ideje aludni, felelt neki... Ki volt ez a nő? A szarmata rengetege egy kastélyának az előkelő és fiatal urnője, Hanska Éva grófné, ki harminc évvel idősebb férje oldalán, gyermekei közt költői ábrándok után epedett. Igazi romantikus asszony volt, kinek szerencsétlen házassága fogságában szárnyai nőttek s bánatával lélekben ahhoz a távoli íróhoz szállt, aki úgy ösmerte a nőt. Mit akart tőle? Semmit, csak annak a kornak a fellengzős irányában kiöntötte előtte a lelkét. Nincs arcképünk Hanska grófnéről, de a Balzac későbbi leveleiből kitűnik, hogy egy „királynői termetű”, feketeszemű, kreolarcu szép lengyel asszony volt, szellemes és művelt. Az első levelek szláv melankóliája alatt egy sor rendkívül erélyes és parancsolásra született természet rejlett, ki ösmeretlenül is csakhamar lenyűgözte a nagy író. Nos, Balzac felelt a rejtélyes „idegen nőnek” és ezzel megindult az az érdekes levelezés, melyből a nagy realista mesternek a teljesen ideális szerelme kifejlődött. Ő, ki mint regényíró a legridegebb öntudatossággal ecseteli a társadalom szennyesszenvedélyeit, a legfellengzősebb romantikus nyelven ír ösmeretlenjének. A lelkek mind bizalmasabbakká válnak leveleikben; Balzac elmondja az asszonynak gondjait és terveit, az asszony viszont tanácsokat ad neki. Máris kezd féltékenykedni, megtiltja neki, hogy a híres, szép Madame Récamierhez járjon... És a realizmus nagymestere, a praktikus üzletember gyermekként fogad szót. Tán épp ott a Balzac szerelmének titka, hogy levélben, lélekszerelmmel kezdődött s nem a könnyen

kiábrándító valóságban; - mikor két év múlva 1834-ben találkoznak, már olyan erős a szenvedélye, hogy a bizalmatlan szív nem csalódhatik többé. Pedig hát veszedelmes játék volt ez! Balzac a kölcsönös vallomások és titkos tervelgetések után végre diákként megszökik Párisból Svájcba, Neuchâtelba megy. Akkorára ott van már Hanska grófné is a családjával és mind a ketten szivdobogva várják azt a pillanatot, amely egész eddigi boldogságukat tönkretelheti. Mind a ketten csalódtak és szenvedtek már eleget s megvolt a kétségbeesett jóakarát bennük... Találkoznak: az örömmámor teljes. Balzac oda van a szép lengyel asszonytól, Hanska grófné pedig feledi, hogy hirneves költője nem szép. Mindenekfelett ő az, aki nem akar csalódní, aki ragaszkodik ehhez a titokzatos boldogsághoz. Mialatt a törődött Hanski gróf a reggeli után néz, lefutnak a kertbe és megölelik egymást egy öreg tölgy megett. És örök hűséget fogadnak. Balzac öt napig marad a családnál, aztán még pár pillanatra látja szerelmét Genfben s azzal visszazökik Párisba. Kimondhatatlanul boldog: szeret és szerettetik! Végre hát megtalálta azt a nőt, akiről annyit álmódózott... De nem ér rá sokáig emlékein éldelegni, - hitelezői kergetik s neki dolgoznia kell. A remekművek egymás után kerülnek ki keze alól; ekkor következnek el azok az idők, hogy tizenkét kötetet ír meg egy év alatt. Fáradt, úgy érzi, összeroskad a munka terhe alatt, - már nem is tizenhat, hanem tizennyolc órát dolgozik naponta. Ami levelet most ír, igazán minden betűje „egy csepp vérébe kerül”... S azért folyton ír Hanska grófnénak. Esedezik, hogy legalább hetenkint egyszer küldjön levelet neki. De a grófné féltékeny, kicsinyes gyanúsításokkal gyötri s hogy kedvese érdeklődését fentartsa, gyakran hetekig, sőt hónapokig nem felel neki. Teljesen uralkodik felette... Balzac boszankodik, de hisz arra se ér rá, - megadja hát magát és dolgozik. Amint a „Comédie Humaine” hatalmas regényei egymásután kikerülnek a keze alól, hire is nő, de a pénz azért még mindig nem elég a régi adósság törlesztésére. A grófnéhez írt levelei telve vannak anyagi bajainak a részletezésével. Telnek az évek... és egy rövid bécsi találkozást kivéve, nincs nyoma annak, hogy a szerelmesek láthatnák egymást. Várnak és leveleznek tovább. Végre 1841-ben meghal Hanski gróf, - a grófné tehát szabad. Csakhogy Balzac nem az! - Az adósságok nyomják, úgy hogy már a legvadabb üzleti terveket forgatja a fejében, sőt egyszer még Szardiniába is elmegy, hogy egy, a rómaiaktól félbehagyott ezüsbányára részvénytársaságot alapítson. És emellett folyton ír. Már nagyon híres ember s Napoleon, Cuvier és O’Connel mellett ő akar a század negyedik legnagyobb embere lenni, „ki egy egész társadalmat hord a fejében”... Folytonos gondok és küzdelem között telnek az évek, végre 1849 elején Balzac megszabadul adósságaitól, sőt már kezd vagyont szerezni. Mint becsületes ember, ekkor leutazik Hanska grófné vierzschovnai birtokára Lengyelországba, hogy valahára elvegye azt, akit immár tizennyolc éve szeret. Mire azonban leér, halálos fáradtság vesz erőt az ötvenéves emberen, - orvosi rendeletre nem szabad többet dolgoznia. Körülötte lángban egész Európa, a szomszédban épp a magyar szabadságharc ágyui dörögnek, de Balzacot nem érdekli többé az „Emberi Szinjáték”. Hanska grófné még mindig szép, csakhogy ő is tul van már a negyvenen és erősen köszvényes. A szerelmesek pillanatra haboznak, de aztán mégis győz a régi hév. Balzac átadatja a grófnével vagyonát gyermekeinek és titokban megesküszik vele. Aztán boldogan írja meg a hirt Párisba: „szivem nagy és szép drámája végre megoldást nyert... Elvettem azt a nőt, akit egyedül szerettem, akit szeretek s akit siromig szeretni fogok... Huszonötévi szakadatlan munka és küzdelem nem ár ezért a ragyogóan fényes, tökéletes boldogságért...” Hanem a boldogság nem soká tartott. Mire az esküvő után hazaértek az őket ünneplő Párisba, a nagy költő összetört és ágyba roskadt. Neki, aki husz év óta tizenhat órát dolgozott naponta és sose ért rá boldog lenni, - most már nem maradt több ereje a boldogságra. Az óriás erejű munkásnak abban a percben kellett meghalnia, mikor élni kezdhett volna. De fenmaradt utána az, amit a realizmus nagy mestereként megírt: a „Comédie Humaine”, - s az, amit titokban mint idealista átélt: költői és szomorú szerelme...